

**MINISTERUL EDUCAȚIEI, CULTURII ȘI CERCETĂRII AL
REPUBLICII MOLDOVA**

UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA

Cu titlu de manuscris
C.Z.U: 341.231.14 (043.3)

ANTOHI LEONID

**PRINCIPIUL SUBSIDIARITĂȚII ÎN DREPTUL
INTERNAȚIONAL AL DREPTURILOR OMULUI**

**SPECIALITATEA 552.08 – DREPT INTERNAȚIONAL ȘI
EUROPEAN PUBLIC**

Teză de doctor în drept

Conducător științific:

Semnătura

Diana Scobioală, doctor habilitat în
drept, conferențiar universitar

Autorul:

Semnătura

Chișinău, 2018

© Antohi Leonid, 2018

PRINCIPIUL SUBSIDIARITĂȚII ÎN DREPTUL INTERNAȚIONAL AL DREPTURILOR OMULUI

CUPRINS

ADNOTARE (în limba română, engleză și rusă)	5
LISTA ABREVIERILOR	8
INTRODUCERE	9
1. ANALIZA SITUAȚIEI ÎN DOMENIUL APLICĂRII PRINCIPIULUI SUBSIDIARITĂȚII LA NIVEL NAȚIONAL ȘI INTERNAȚIONAL	15
1.1. Cercetarea doctrinară a principiului subsidiarității aplicat în domeniul drepturilor omului..	15
1.2. Reglementările internaționale în domeniu	23
1.3. Reglementările naționale în domeniu	30
1.4. Concluzii la capitolul 1	36
2. CONCEPTUL PRINCIPIULUI SUBSIDIARITĂȚII	38
2.1. Evoluția istorică și codificarea principiului subsidiarității	38
2.2. Suveranitatea de stat și principiul subsidiarității	47
2.3. Conceptul modern al principiului subsidiarității în dreptul internațional public	55
2.4. Concluzii la capitolul 2	62
3. APLICAREA PRINCIPIULUI SUBSIDIARITĂȚII ÎN DOMENIUL DREPTURILOR OMULUI	65
3.1. Impactul aplicării principiului subsidiarității în domeniul drepturilor omului	65
3.2. Epuizarea căilor de recurs interne – condiție de aplicare a principiului subsidiarității	73
3.3. Aplicarea principiului subsidiarității de către jurisdicțiile internaționale	84
3.4. Concluzii la capitolul 3	90
4. PRINCIPIUL SUBSIDIARITĂȚII ÎN SISTEMUL CONVENȚIEI EUROPENE A DREPTURILOR OMULUI	92
4.1. Locul principiului subsidiarității în sistemul Convenției Europene a Drepturilor Omului ..	92
4.2. Conceptul marjei de apreciere a statelor în fundamentarea principiului subsidiarității	98

4.3. Jurisprudența relevantă a Curții Europene a Drepturilor Omului în materie de subsidiaritate	113
4.4. Concluzii la capitolul 4	138
CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI	140
BIBLIOGRAFIE	146
ANEXE	163
Anexa 1. Principiul subsidiarității în contextul CEDO	163
Anexa 2. Subsidiaritatea procedurală și cea de fond în sistemul CEDO	164
Anexa 3. Coraportul subsidiarității, marjei de apreciere și auto-limitării judiciare în sistemul CEDO	165
Anexa 4. Evoluția justificării doctrinei marjei de apreciere în jurisprudența CEDO	166
Anexa 5. Sferele subsidiarității în contextul unui stat federal	167
Anexa 6. Acțiunea principiului subsidiarității în Uniunea Europeană (domeniul decizional)	168
Anexa 7. Acțiunea principiului subsidiarității în Uniunea Europeană (domeniul raporturilor sociale)	169
Anexa 8. Domeniul competențelor partajate între UE și statele-membre	170
Anexa 9. Delimitarea și exercitarea competențelor în cadrul Uniunii Europene	171
Anexa10. Legile Republicii Moldova cu implicații în domeniul drepturilor omului, care ar putea integra principiul subsidiarității	172
Anexa 11. Agendă de seminar propusă Institutului Național al Justiției	173
DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII	174
CV-ul AUTORULUI	175

ADNOTARE

Antohei Leonid „Principiul subsidiarității în dreptul internațional al drepturilor omului”

Teză de doctor în drept

Specialitatea: 552.08 – Drept internațional și european public. Chișinău, 2018

Structura tezei: introducere, 4 capitole, concluzii generale și recomandări, 10 anexe, bibliografia din 236 surse, text de bază 145 pagini. Rezultatele sunt reflectate în 6 publicații printre care articole științifice și comunicate la conferințe științifice.

Cuvinte cheie: subsidiaritate, drepturile omului, libertățile fundamentale, CEDO, marja de apreciere, autorități naționale, Uniunea Europeană, suveranitatea de stat, jurisprudență.

Domeniul de studiu. Lucrarea ține de materia dreptului internațional public, dreptului internațional al drepturilor omului și dreptului UE, în mod special axându-se pe analiza principiului subsidiarității.

Scopul și obiectivele lucrării. Scopul principal constă în cercetarea multiaspectuală a principiului subsidiarității pe terenul dreptului internațional public în genere și a dreptului internațional al drepturilor omului în special; cu definitivarea particularităților aplicabilității acestui principiu în diferite sisteme juridice internaționale de protecție a drepturilor omului și de către multiple jurisdicții internaționale. Obiectivele lucrării au fost orientate spre identificarea originii și evoluției accepțiunilor principiului; formularea conceptului modern al subsidiarității; explorarea impactului ei în domeniul drepturilor omului prin analiza practicii judiciare a instanțelor internaționale și cercetarea în detaliu a jurisprudenței Curții Europene a Drepturilor Omului.

Noutatea și originalitatea științifică a rezultatelor obținute în teza de doctor este determinată de faptul că ea prezintă o primă cercetare complexă cu valență națională a problematicii principiului subsidiarității în dreptul internațional al drepturilor omului și a conceptului consolidat al acestuia, cu scoaterea în vizor a particularităților respectivului principiu, limitelor aplicabilității acestuia de către diferite jurisdicții internaționale și în contextul diverselor sisteme de protecție a drepturilor fundamentale ale omului, identificării locului și rolului său în sistemul CEDO.

Problema științifică importantă soluționată constă în conceptualizarea instituției subsidiarității în doctrina dreptului internațional public prin identificarea și formularea limitelor aplicabilității principiului subsidiarității de către diferite jurisdicții internaționale și în contextul diverselor sisteme de protecție a drepturilor fundamentale ale omului, fapt care a condus la înaintarea unui set de recomandări inclusiv cu caracter *de lege ferenda*, în vederea sporirii calității actului național de justiție.

Semnificația teoretică a cercetării. Studiul efectuat are un profund caracter științific, în mod special referindu-se la particularitățile aplicării principiului subsidiarității în contextul jurisprudenței degajate de jurisdicțiile internaționale. Teza propusă spre susținere dezvoltă considerabil baza teoretică autohtonă privind natura și esența juridică a principiului subsidiarității, racordat realităților juridice cu care se confruntă actorii naționali și internaționali, precum și actualizează informația prezentată în literatura de specialitate regională.

Valoarea aplicativă a cercetării reiese din faptul că aceasta se prezintă ca un studiu teoretic finalizat, fiind posibilă utilizarea sa de către publicul inițiat în materia dreptului internațional public, dreptului internațional al drepturilor omului, dreptului contenciosului internațional și dreptului Uniunii Europene.

Implementarea rezultatelor științifice. Rezultatele cercetării, concluziile și recomandările definitivite pe parcursul efectuării studiului au fost expuse în textele articolelor științifice în reviste de specialitate, precum și discutate și evaluate în cadrul conferințelor de profil naționale și internaționale.

ANNOTATION

Antohei Leonid “The principle of subsidiarity in the international law of human rights”

LLD thesis

Specialty: 552.08 – International and European Public Law. Chisinau, 2018

Structure of the thesis: introduction, 4 chapters, general conclusions and recommendations, 10 annexes, bibliography which includes 236 sources, basic text of 145 pages. The results of the research are exposed in 6 scientific articles and reports to scientific conferences.

Key words: subsidiarity, human rights, fundamental freedoms, European Convention on Human Rights, margin of appreciation, national authorities, European Union, state sovereignty, case-law.

Area of the research. This work is based on the study of international public law, international law of human rights and EU law, with a special emphasis on the analysis of the principle of subsidiarity.

Goal and objectives of the thesis. The main purpose is the broad research of the principle of subsidiarity, generally, in the context of international public law, and particularly on the terrain of international law of human rights. Attention is paid to outlining the peculiarities of the application of the above-mentioned principle in different international legal systems of human rights protection and by various international jurisdictions. The objectives of the research are directed to discovering the origins and evolution of the meanings of the principle, definition of the modern concept of subsidiarity, exploration of its impact in the area of human rights through the analysis of the case-law of international courts and a detailed study of the Strasbourg Court’s practice.

Scientific novelty and originality of scientific results is determined by the fact that it presents a first comprehensive national research of the principle of subsidiarity, from the perspective of the international law of human rights. The research identifies the consolidated concept of subsidiarity, the particularities of the respective principle, the limits of its application by different international jurisdictions and in the context of various systems of human rights protection. It further elaborates on the place and role of the principle of subsidiarity in the ECHR system.

Important scientific problem that has been solved consists in conceptualizing of the institution of subsidiarity in the doctrine of public international law by identifying and formulating the limits of applicability of the principle of subsidiarity by various international jurisdictions and in the context of various systems of human rights protection, which allowed a set of recommendations including *de lege ferenda* to be submitted in order to enhance the quality of the national act of justice.

Theoretical meaning of the research. The research has a profound theoretical character, referring to the peculiarities of the application of the principle of subsidiarity in the case-law of international courts. The present thesis develops considerably the national theoretical basis on the nature and legal quintessence of the principle of subsidiarity, in connection to the legal challenges faced by national and international actors. The research also reviews and updates the information included in the regional legal literature.

Practical value of the work results from the fact that it is presented as a completed theoretical study and it is possible to use it by the public initiated in the field of public international law, international human rights law, international law and European Union law.

Implementation of the scientific outcomes. The results, conclusions and recommendations formulated through this research were exposed in the texts of scientific articles published in specialised magazines, and were put forward for discussions during national and international conferences.

АННОТАЦИЯ

**Антохи Леонид «Принцип субсидиарности в международном праве прав человека»
Диссертация на соискание учёной степени кандидата юридических наук.
Специальность: 552.08 – Международное и Европейское публичное право.
Кишинёв, 2018.**

Структура диссертации: введение, 4 главы, общие выводы и рекомендации, 10 приложений, библиография, включающая 236 источников, основной текст изложен на 145 страницах. Результаты исследования освещены в 6 научных статьях и методико-дидактических работах.

Ключевые слова: субсидиарность, права человека, Европейская Конвенция по Правам Человека, поле для усмотрения государств, национальные власти, Европейский Союз, государственный суверенитет, судебная практика.

Область исследования. Данная работа основывается на комплексном изучении области международного публичного права, международного права прав человека и права ЕС. В частности, она относится к многостороннему анализу принципа субсидиарности.

Цель и задачи исследования. Целью исследования является многостороннее изучение принципа субсидиарности в контексте международного публичного права, в общем, и международного права прав человека, в частности, с установлением особенностей применения данного принципа в различных международных системах защиты прав человека и разными юрисдикциями. Основными задачами работы являются выявление истоков и эволюции значений принципа субсидиарности, формулирование современной концепции субсидиарности, изучение влияния данного принципа на сферу международного права прав человека посредством анализа судебной практики международных судов и детального исследования прецедентной практики Страсбургского Суда.

Новизна и научная оригинальность полученных результатов исходит из первичного представления проблематики применения принципа субсидиарности и его консолидированной концепции в отечественной правовой науке. Были выявлены характерные особенности этого принципа и границы его применения различными юрисдикциями в контексте разных международных систем защиты прав человека, а также установлена его место и роль в системе ЕКПЧ.

Важная научная проблема, которой было найдено решение, состоит в концептуализации института субсидиарности в теории международного публичного права посредством выявления и формулирования границ применимости принципа субсидиарности различными международными юрисдикциями и в контексте различных систем защиты основных прав человека, что способствовало выдвижению ряда рекомендаций, в том числе рекомендаций *de lege ferenda*, в целях повышения качества национального акта правосудия.

Теоретическое значение. Исследование имеет глубокий научный характер, в частности, ссылаясь на особенности применения принципа субсидиарности в контексте прецедентной практики различных международных судов. Работа существенно развивает научное обоснование природы и правовой сущности принципа субсидиарности в свете новых правовых реалий, с которыми сталкиваются внутренние и международные институты, а также представляет обновлённую информацию в сравнении с данными региональной научной литературы.

Практическая значимость исследования объясняется тем, что оно представлено в виде законченного теоретического исследования и его возможно использовать общественностью, инициированной в области международного публичного права, международного права прав человека, международного процессуального права и права ЕС.

Внедрение научных результатов. Результаты, общие выводы и рекомендации исследования опубликованы в статьях различных профильных журналов, обсуждены и оценены на национальных и международных конференциях.

LISTA ABREVIERILOR

CADO	Convenția americană a drepturilor omului
CEDO	Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale
CIADO	Curtea Inter-americană a Drepturilor Omului
CIJ	Curtea Internațională de Justiție
CIP	Curtea Internațională Penală
CJUE	Curtea de Justiție a Uniunii Europene
CtEDO	Curtea Europeană a Drepturilor Omului
ONU	Organizația Națiunilor Unite
SUA	Statele Unite ale Americii
TFUE	Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene
TUE	Tratatul privind Uniunea Europeană
UE	Uniunea Europeană

INTRODUCERE

Actualitatea și importanța subiectului de cercetare

Subsidiaritatea are multe fațete și este oarecum un principiu ambiguu. Sensul său depinde de contextul în care este utilizat, dar, chiar și așa, principiul poate fi oricând supus interpretării. Deși inițial principiul subsidiarității era caracterizat ca unul social și moral, acesta poate avea aplicări diverse și poate fi utilizat într-un context esențialmente politic sau juridic. De asemenea, subsidiaritatea are relevanță în soluționarea problemelor economice și financiare și oferă un mijloc de analiză a parametrilor relației individului cu diferitele instituții din societate, atât guvernamentale, cât și corporative. Subsidiaritatea pledează pentru o mai mare participare a individului în viața socială și, în consecință, poate fi aplicată pentru a consolida democrația și drepturile omului prin promovarea participației și demnității umane.

Acest principiu sporește eficiența sistemului politic prin promovarea descentralizării și asigură faptul că cele mai potrivite instituții rezolvă problemele la cel mai potrivit nivel, permițând acționarea în mod autonom și fără intervenția altor instituții sau duplicarea atribuțiilor. El este, de asemenea, relevant pentru guvernarea globală, deoarece lumea devine un loc tot mai mic, iar guvernele diferitor națiuni lucrează împreună pentru a atinge obiective comune.

Principiul subsidiarității este adesea asociat, în primul rând, cu legile constituționale ale statelor federale (de exemplu, Germania) și, în mod normal, se referă la repartizarea competențelor între statul federal central și statele federale sau regiunile locale¹. Deși ideea subsidiarității este înrădăcinată în istoria gândirii politice occidentale, ea a devenit vizibilă ca un concept politic și juridic proeminent doar recent. Grație adoptării de către Uniunea Europeană a subsidiarității ca unul dintre principiile sale constituționale centrale, în ultimele două decenii conceptul s-a emancipat și a ieșit din limitele dreptului german și ale filosofiei sociale a Bisericii Catolice.

Principiul subsidiarității oferă o fundamentare analitică, ce ajută a face sens într-o varietate de caracteristici disparate ale structurii existente în reglementările internaționale în domeniul drepturilor omului. Mai mult, conceptul ajută la definirea discreției de interpretare acordată statelor. Definind relația dintre sistemele naționale și internaționale, principiul subsidiarității justifică necesitatea cooperării internaționale, oferind asistență și, dacă este necesar, intervenție. Ca principiu structural, el integrează la nivel local, regional, național și internațional ordinea socială bazată pe o viziune de fond a demnității și libertății umane. Principiul face acest lucru, protejând în același timp pluralismul și diversitatea între nivelurile respective.

¹ A se vedea Anexa 5. Sferile subsidiarității în contextul unui stat federal.

Există o tensiune inerentă în dreptul internațional al drepturilor omului, între afirmarea unei viziuni universale a demnității umane și respectarea diversității și libertății culturii umane. Înțelegerea și asigurarea drepturilor omului în dreptul internațional cere o soluționare a acestui conflict, iar noțiunea clasică a suveranității de stat nu poate aborda în mod adecvat problema. Principiul subsidiarității, în schimb, oferă un instrument conceptual pentru a balansa polaritatea diversității și a binelui comun într-o lume globalizată și dă sens reglementărilor internaționale în domeniul drepturilor omului.

În contextul Convenției Europene pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale (în continuare și Convenția Europeană a Drepturilor Omului, Convenția Europeană sau CEDO), principiul subsidiarității are o aplicabilitate inedită, servind drept piatră de temelie pentru întregul sistem instituit prin Convenție. Cele trei obiective principale ale CEDO sunt protecția persoanelor ale căror drepturi fundamentale au fost încălcate de către guvernele naționale sau agenții acestora, garantarea unui nivel minim de protecție colectivă a drepturilor fundamentale și, în al treilea rând, supravegherea acțiunilor statului. Această ultimă funcție reflectă rolul subsidiar al Curții Europene a Drepturilor Omului (în continuare și Curtea Europeană, Curtea de la Strasbourg sau CtEDO), iar principiul subsidiarității este indispensabil în acest context, orientând relația dintre factorii de decizie naționali și supranaționali. Principiul joacă un rol proeminent în special pentru protecția drepturilor fundamentale la nivel european, deoarece se concentrează asupra problemelor structurale ale unității și diversității într-un context multinațional.

Subsidiaritatea nu poate fi redusă la o simplă delegare de autoritate la niveluri mai locale. În timp ce ea clar exprimă o prezumție în favoarea libertății formelor mai mici, locale, de asociere umană, aceasta caută să echilibreze atât ideea de neamestec, cât și cea de intervenție sau de asistență. Prin urmare, aceasta necesită o atenție deosebită deoarece unele autorități locale pot fi uneori mai puțin capabile să asigure protecția drepturilor omului fără intervenție sau asistență externă. Uneori anume aceste autorități sunt cele care în mod deliberat nu iau în considerare binele oamenilor sub controlul lor sau se transformă în regimuri corupte și criminale, responsabile pentru încălcări persistente și grave ale drepturilor omului. Respectiv, natura dreptului sau specificul litigiului ar putea face necesară înlăturarea actorilor locali interesați de la procesul de soluționare a problemei, pentru a evita erorile sau conflictul de interese. Autoritățile locale pot fi în imposibilitate de a acționa în mod concludent și din cauza lipsei de experiență necesară și a expertizei sau din cauza condițiilor structurale, cum ar fi marginalizarea unor regiuni în economia mondială.

Astfel, înțelegerea, proclamarea și aplicarea subsidiarității, ca principiu structural al dreptului internațional al drepturilor omului permite o abordare mai adecvată a acestor drepturi și condiționează sporirea nivelului societății unde acestea vor fi implementate mai efectiv. Preocuparea comună a subsidiarității și a drepturilor omului pentru demnitatea persoanelor este cel mai potrivit argument pentru aplicarea și dezvoltarea ideii subsidiarității în cadrul dreptului internațional al drepturilor omului.

Scopul și obiectivele cercetării. Ținând cont de actualitatea și importanța tematicii supuse prezentei investigații teoretice, aceasta are ca **scop principal** cercetarea multiaspectuală a acțiunii principiului subsidiarității pe terenul dreptului internațional public în genere și a dreptului internațional al drepturilor omului în special, cu identificarea particularităților aplicabilității acestui principiu în diferite sisteme juridice internaționale de protecție a drepturilor omului și de către multiple jurisdicții internaționale. Prezenta lucrare pornește de la **ipoteza** principiului subsidiarității ca regulă fundamentală, care presupune stabilirea unui mod corespunzător de partajare a competențelor între instituțiile internaționale de protecție a drepturilor omului și autoritățile naționale, cel mai bine plasate să ofere protecție pentru resortisanții statelor respective.

Având în vedere rolul proeminent al principiului subsidiarității în dreptul internațional al drepturilor omului, studiul analitic al accepțiunilor acestuia vine să asiste în identificarea rolului corespunzător și limitelor atribuțiilor concrete de protecție pentru actorii sistemelor naționale (în special magistrații) în procesul complex al transpunerii în practică a sistemului european de apărare a drepturilor omului, cu referire la fiecare caz în parte. Astfel analiza noastră încearcă să reliefeze sarcinile puse pe seama agenților interni ai statelor în sfera protecției drepturilor omului, în dependență de circumstanțele fiecărei încălcări eventuale semnalate.

În vederea realizării scopului propus, au fost identificate următoarele **obiective de cercetare**, atingerea cărora condiționează și soluționarea problemei științifice:

- identificarea originii și prezentarea evoluției accepțiunilor principiului subsidiarității;
- stabilirea coraportului între suveranitatea de stat și subsidiaritate;
- formularea conceptului modern al subsidiarității;
- explorarea impactului principiului subsidiarității în domeniul drepturilor omului, inclusiv prin analiza practicii judiciare a instanțelor internaționale;
- analiza criteriului epuizării căilor de recurs interne;
- identificarea rolului principiului subsidiarității în sistemul CEDO;
- evaluarea particularităților marjei de apreciere recunoscute statelor pe terenul CEDO;
- identificarea aplicabilității principiului subsidiarității în jurisprudența CtEDO.

Noutatea științifică a rezultatelor obținute în teza de doctor este determinată de faptul că ea prezintă o primă cercetare complexă cu valență națională a problematicii principiului subsidiarității în dreptul internațional al drepturilor omului și a conceptului consolidat al acestuia, cu scoaterea în vizor a particularităților respectivului principiu, limitelor aplicabilității acestuia de către diferite jurisdicții internaționale și în contextul diverselor sisteme de protecție a drepturilor fundamentale ale omului, identificării locului și rolului său în sistemul CEDO. Aportul autorului la soluționarea problemei cercetate în lucrarea de doctorat rezidă în următoarele: a fost abordată natura juridică și esența principiului subsidiarității în dreptul internațional al drepturilor omului; au fost identificate particularitățile realizării conținutului principiului subsidiarității în ordinile juridice ale Consiliului Europei, Uniunii Europene și a statelor europene, inclusiv a Republicii Moldova; a fost abordat impactul principiului subsidiarității asupra suveranității statului; au fost evaluate particularitățile marjei de apreciere recunoscute statelor în temeiul CEDO; a fost analizată detaliat regula epuizării căilor de recurs interne. În temeiul studiului complex realizat au fost formulate concluzii și recomandări teoretice pentru perfecționarea legislației și practicii în domeniu.

Astfel, **problema științifică importantă soluționată** constă în conceptualizarea instituției subsidiarității în doctrina dreptului internațional public prin identificarea și formularea limitelor aplicabilității principiului subsidiarității de către diferite jurisdicții internaționale (Curtea Internațională de Justiție, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, Curtea de Justiție a Uniunii Europene, Curtea Inter-americană a Drepturilor Omului, Curtea Internațională Penală) și în contextul diverselor sisteme de protecție a drepturilor fundamentale ale omului (interstatal general, european, comunitar, american, al represiunii universale), fapt care a condus la înaintarea unui set de recomandări inclusiv cu caracter *de lege ferenda*, în vederea sporirii calității actului național de justiție.

Semnificația teoretică a lucrării. Studiul efectuat are un profund caracter științific, în mod special referindu-se la particularitățile aplicării principiului subsidiarității în contextul jurisprudenței degajate de jurisdicțiile internaționale. Teza propusă spre susținere este un demers științific aprofundat asupra naturii și esenței juridice a principiului subsidiarității, astfel cum este aplicat mai ales în sistemele Convenției Europene a Drepturilor Omului și a Uniunii Europene, racordat realităților juridice cu care se confruntă actorii naționali și internaționali. Lucrarea, de o manieră clară și abundentă în exemple, scoate în evidență raționamentele magistrale în cadrul aplicării principiului subsidiarității, operând de asemenea cu conceptele specifice ale suveranității de stat, marjei de apreciere recunoscute statelor și criteriului epuizării remediilor interne.

Valoarea aplicativă a cercetării reiese din faptul că aceasta se prezintă ca un studiu teoretic finalizat, fiind posibilă utilizarea sa de către publicul inițiat în materia dreptului internațional public, dreptului internațional al drepturilor omului, dreptului contenciosului internațional și dreptului Uniunii Europene. În primul rând, cercetarea, fără îndoială, este benefică pentru cei interesați în propagarea standardelor justiției europene și promovarea valorilor demnității umane, precum și pentru cei care intenționează să-și apere drepturile în fața jurisdicțiilor internaționale. În al doilea rând, teza prezintă interes distinct pentru savanții și practicienii din domeniile indicate, rezultatele obținute în urma cercetării deschizând o cale spre cunoașterea situațiilor juridice în care se cere aplicarea principiului subsidiarității. În cel de al treilea rând, teza de doctor în drept prezintă interes pentru magistrații și angajații sistemului național de justiție care, în urma familiarizării cu conținutul lucrării, vor fi capabili să creeze o practică judiciară racordată standardelor recunoscute în materie. Suplimentar, prin natura concluziilor și recomandărilor, inclusiv celor cu caracter *de lege ferenda*, teza de doctorat va contribui la armonizarea legislației Republicii Moldova cu aquis-ul Uniunii Europene și standardele CEDO.

Aprobarea rezultatelor cercetării. Rezultatele cercetării, concluziile și recomandările definitivite pe parcursul efectuării studiului au fost valorificate în textele articolelor științifice în reviste de specialitate, precum și discutate și evaluate în cadrul conferințelor de profil naționale și internaționale.

Sumarul compartimentelor tezei. Structura tezei este condiționată de scopul și obiectivele susceptibile cercetării și include: lista abrevierilor, adnotare în trei limbi, introducere, patru capitole de bază, concluzii generale și recomandări, listă bibliografică.

Introducerea constituie o fundamentare și justificare a problematicii cercetate și cuprinde compartimentele: actualitatea și importanța problemei abordate, scopul și obiectivele lucrării, problema științifică importantă soluționată în lucrare, noutatea științifică a rezultatelor obținute, importanța teoretică și valoarea aplicativă a lucrării, aprobarea rezultatelor cercetării.

Capitolul I intitulat “*Analiza situației în domeniul aplicării principiului subsidiarității la nivel național și internațional*” proiectează cercetările doctrinarilor referitoare la aplicabilitatea principiului subsidiarității în domeniul dreptului internațional al drepturilor omului, fiind evidențiate studiile juriștilor-practicieni în limbile română, engleză și franceză, un loc distinct ocupându-l lucrările elaborate de autorii moldoveni; reglementările internaționale în domeniu, care dezvoltă o trecere în revistă a prevederilor relevante din CEDO, CADO, TUE și TFUE, Carta drepturilor UE etc.; reglementările naționale în domeniu, care dezvoltă prevederile pertinente ale legislațiilor interne din statele federale și unitare, precum SUA, Federația Rusă, Germania, Austria, Italia, România și, fără îndoială, Republica Moldova, fiind formulate și anumite considerațiuni de

drept comparat în acest context. Capitolul finalizează cu concluzii degajate pe marginea celor menționate, totodată fiind stabilite problema de cercetare și direcțiile de soluționare a acesteia.

Capitolul II cu denumirea “*Conceptul principiului subsidiarității*” scoate în atenția publicului interesat analiza teoretico-doctrinară a originii și evoluției istorice a subsidiarității, cu trimiteri la lucrări relevante ale filozofilor, juriștilor, sociologilor și politologilor; dezvoltă o cercetare complexă asupra coraportului între subsidiaritate și suveranitatea de stat; prezintă studiul multidimensional al conceptului modern al principiului subsidiarității, locul și rolul ultimului fiind evaluat atât cu referire la domenii juridice, cât și cele non-juridice: economic, al administrației publice, politic etc. La finele compartimentului în cauză au fost formulate concluziile specifice care pun în valoare esența tematicii investigate.

Capitolul III cu denumirea “*Aplicarea principiului subsidiarității în domeniul drepturilor omului*” prezintă analiza detaliată a impactului respectivului principiu în dreptul internațional al drepturilor omului, între altele fiind cercetat rolul pozitiv și negativ al subsidiarității; analizează în detaliu implicațiile criteriului epuizării căilor de recurs interne, făcând trimitere la practica judiciară a Curții Europene de la Strasbourg în acest context; evidențiază mecanismele de aplicare a acestui principiu de către alte jurisdicții internaționale, precum CJUE, CIADO și CIP. Capitolul III finalizează cu concluzii specifice pe marginea celor analizate în context.

Capitolul IV denumit “*Principiul subsidiarității în sistemul Convenției Europene a Drepturilor Omului*” întruchipează un studiu aprofundat al locului și rolului subsidiarității în contextul CEDO și a jurisprudenței Curții de la Strasbourg; analizează în cele mai mici detalii esența doctrinei marjei de apreciere a statului, cu prescrierea argumentelor pro, întru aplicarea acestei doctrine și criticelor aduse ei; scoate în atenția cititorului raționamentele magistrale formulate de judecătorii europeni în privința aplicabilității principiului subsidiarității în contextul analizei unui număr semnificativ de articole ale CEDO care consacră drepturi materiale și garanții procedurale. Capitolul degajă concluzii particulare izvorâte din investigația tematică.

Concluziile generale și recomandările dezvoltă raționamente finale cu caracter general, în baza cercetărilor efectuate per ansamblu și prezintă unele repere conceptuale și practice în abordarea complexă și multilaterală a principiului subsidiarității în sistemul dreptului internațional public în general și al dreptului internațional al drepturilor omului în special.

1. ANALIZA SITUAȚIEI ÎN DOMENIUL APLICĂRII PRINCIPIULUI SUBSIDIARITĂȚII LA NIVEL NAȚIONAL ȘI INTERNAȚIONAL

1.1. Cercetarea doctrinară a principiului subsidiarității în domeniul drepturilor omului

Chiar dacă subsidiaritatea nu este o noțiune nouă în dreptul internațional public, aplicabilitatea principiului a prins conotații particulare în domeniul dreptului internațional al drepturilor omului relativ recent. Stabilirea acestui concept în jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului cere o analiză detaliată a principiului care stă la baza relațiilor dintre instanța europeană și statele părți și delimitează jurisdicția între acestea. Importanța crescândă a principiului subsidiarității, datorată intensificării rolului Curții de la Strasbourg în spațiul european, a dus la cercetarea amănunțită a principiului de către doctrinarii din statele membre ale Consiliului Europei. Totodată, având în vedere semnificația atribuită principiului în cauză în contextul funcționării Uniunii Europene, analiza principiului subsidiarității din anii 1990 îndeosebi a luat o nouă amploare.

Dacă ne referim la literatura autohtonă, în primul rând urmează să nominalizăm lucrarea complexă a colectivului din 43 de autori – juriști notorii în statul nostru, practicieni și teoreticieni, coordonatori ai căruia sunt Președintele Curții Supreme de Justiție, ex-judecător al Curții Europene a Drepturilor Omului, dr. hab., Mihai Poalelungi, Directoarea Institutului Național al Justiției, dr. hab., conferențiar universitar, Diana Sârcu și Șefa Departamentului Drept Privat al Facultății de Drept, USM, dr., conferențiar universitar, Elena Belei, lucrare intitulată “*Manualul judecătorului pentru cauze civile*”[16], în care într-o manieră clară și bogată în exemple sunt analizate diverse domenii de aplicabilitate ale CEDO la nivel național, atât cu referire la fond, cât și la procedură. În gama largă de subiecte investigate, precum garanțiile juridice ale unui proces echitabil, aplicarea izvoarelor în afara dreptului intern, procedura în fața primei instanțe, căile de atac, aspectele particulare ale procedurii civile și, în final, particularitățile examinării unor categorii de cauze, principiul subsidiarității își găsește o expresie specială, implicațiile acestuia fiind analizate îndeosebi în contextul aplicării directe a reglementărilor internaționale, jurisprudenței Curții Europene a Drepturilor Omului, aspectelor deficitare în realizarea justiției identificate de Curte în hotărârile împotriva Republicii Moldova, particularităților examinării litigiilor familiale, succesoriale, cauzelor privind regimul juridic al terenurilor, dreptul de proprietate și drepturile reale, gajul și registrul bunurilor imobile, arenda și locațiunea, dreptul la viață privată, libertățile

de exprimare, religioasă, de întrunire și de asociere, repararea prejudiciului moral și a prejudiciului în legătură cu cauzarea daunelor sănătății.

Remarcăm că, în contextul analizei conceptuale a jurisprudenței Curții de la Strasbourg, principiul subsidiarității își găsește o reflectare particulară.

O altă lucrare autohtonă, în care se abordează principiul subsidiarității, este monografia lui Mihai Poalelungi, intitulată "*Obligațiile pozitive și negative ale statului prin prisma Convenției Europene pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale*" [15]. Autorul, utilizând un limbaj juridic corespunzător, dezvoltă o cercetare multidimensională a conceptelor de obligații pozitive și negative pe terenul CEDO, atribuind atenție specială obligației generale de protecție a drepturilor omului, condițiilor de realizare a obligațiilor statelor, întinderii acestora și îndeplinirea obligațiilor în circumstanțe de conflict armat.

Principiul subsidiarității își găsește consacrare în ceea ce privește obligațiile pozitive și drepturile materiale protejate de CEDO pe terenul articolelor 2-14.

În ceea ce privește obligațiile pozitive derivate din garanțiile procedurale, anumite implicații ale principiului subsidiarității pot fi identificate, între altele, pe terenul art. 5 (adoptarea măsurilor eficace pentru a proteja persoanele de riscul dispariției în timpul aflării în custodia statului, investigarea plângerilor privind dispariția persoanelor aflate în custodia statului, informarea promptă a persoanelor arestate despre motivele detenției, asigurarea accesului deținutului la o instanță pentru verificarea legalității detenției); art. 6 (asigurarea dreptului de acces la un tribunal, asigurarea unui proces judiciar echitabil și public în cauze civile și penale, examinarea cauzelor civile și penale în termeni rezonabili, asigurarea independenței și imparțialității instanței judecătorești, asigurarea inculpatului cu timpul și facilitățile necesare apărării sale, asigurarea inculpatului cu asistența gratuită a unui avocat, asigurarea gratuită a acuzatului cu serviciile unui interpret); art. 13 (asigurarea unui remediu intern efectiv privind redresarea încălcării drepturilor și libertăților garantate de CEDO, asigurarea unui remediu intern efectiv pentru a soluționa plângerile privind tergiversarea nejustificată a procedurilor civile și penale, garantarea unui remediu efectiv pentru a soluționa plângerile privind investigația inefficientă). Cu toate că principalul accent este pus pe problematica obligațiilor pozitive și negative, principiului subsidiarității revenindu-i o atenție mai mică din partea autorului, anumite particularități ale acestuia sunt invocate într-o gamă largă de cauze cercetate în contextul obligației primordiale ale autorităților naționale de protecție a drepturilor omului.

Și în teza de doctor în drept a lui Adrian Morărescu, intitulată "*Principiul proporționalității în sistemul Convenției Europene a Drepturilor Omului*" este atrasă atenția cuvenită principiului subsidiarității, mai ales în contextul interacțiunii acestuia cu principiul proporționalității. Astfel,

conform autorului, ”Controlul exercitat de Înalta Curte prezintă o activitate tactică și de înțelepciune jurisdicțională subsidiară, altfel sistemul de protecție garantat în baza Convenției ar fi ineficient și chiar lipsit de sens în afara promovării unei latitudini decizionale sigure, recunoscute statelor contractante la oricare etapă de asigurare a justiției” [14].

Analizând abordarea doctrinară a principiului subsidiarității pe terenul CEDO, menționăm și lucrarea lui Jean-Loup Charrier, intitulată “*Codul Convenției Europene a Drepturilor Omului*”, în versiunea adnotată și completată de Andrei Chiriac [5], în care autorii dezvoltă o analiză per articol a Convenției Europene a Drepturilor Omului, cu referire la jurisprudența degajată de Curtea de la Strasbourg, prezentând și textele hotărârilor relevante împotriva Republicii Moldova. Anumite referințe la principiul subsidiarității pot fi regăsite pe parcursul întregii opere, însă o analiză mai detaliată o identificăm în contextul articolelor 13 (dreptul la un recurs efectiv), 34 (cereri individuale) și 35 (condiții de admisibilitate).

În contextul doctrinei autohtone, fără îndoială, urmează a fi enunțată și monografia Dianeii Sârcu (Scobioală), dr. hab., conferențiar universitar, intitulată *Actul jurisdicțional internațional* [22], care relevă o cercetare multidimensională și complexă a instituției vizate. Autoarea efectuează, într-un stil profund științific, studiul esenței și tipologiei actelor jurisdicționale internaționale, impactul acestora în sistemul de drept internațional, tehnica de elaborare a actelor, opozabilitatea lor și întinderea obligației de a executa.

Anumite implicații ale principiului subsidiarității pot fi identificate la capitolele varietății actelor jurisdicționale, funcțiilor și rolului actului jurisdicțional internațional, validității lui, autorității lucrului judecat și obligației de a executa. Este marcant faptul că, spre deosebire de doctrinarii autohtoni ale căror lucrări au fost menționate supra, autoarea acestei monografii scoate în vizor o analiză detaliată sub diferite aspecte nu doar a hotărârilor și deciziilor adoptate de forul contenciosului european al drepturilor omului (CEDO), dar mai ales a hotărârilor și ordonanțelor emise de către forul contenciosului interstatal general (CIJ), în care principiul subsidiarității are o abordare particulară.

Dacă în continuare ne axăm pe literatura de specialitate în limba română, trebuie să menționăm opera complexă a fostului judecător la Curtea Europeană din partea României, dr. Corneliu Bîrsan, denumită “*Convenția Europeană a Drepturilor Omului: comentariu pe articole*” [3], în care tratatul european este analizat sub diferite unghiuri de vedere și în cele mai mici detalii. Principiul subsidiarității și marja de apreciere a statelor sunt analizate în contextul mai multor articole din CEDO. Cu toate acestea, o analiză particulară principiul subsidiarității o capătă pe terenul art. 13 (dreptul la un recurs efectiv) și art. 35 (condiții de admisibilitate).

Principiul subsidiarității este abordat și în manualul lui Jean-François Renucci *“Tratat de drept european al drepturilor omului”* [19]. Autorul examinează legitimitatea principiului subsidiarității, descrie misiunea judecătorului național, evaluează marja de apreciere și limitele acesteia. În contextul marjei de apreciere, Renucci cercetează numitorul comun al sistemelor juridice ale statelor membre și studiază influența istoriei asupra amplitudinii marjei de apreciere.

Analizând literatura de specialitate străină, trebuie menționată în primul rând monografia actualului Director Executiv al Institutului Danez pentru Drepturile Omului, doctorului în drept Jonas Christoffersen *“Fair Balance: A Study of Proportionality, Subsidiarity and Primarity in the European Convention of Human Rights”* [169]. Aceasta este una dintre cele mai importante publicații europene privind Convenția și Curtea Europeană a Drepturilor Omului din ultimii ani, care abordează o gamă largă de probleme teoretice și practice de o valoare crucială. Examinând problematica principiilor proporționalității, subsidiarității și priorității enunțate în lucrarea dată, autorul introduce în domeniile conflictuale bine cunoscute idei înviorate, noi și inovatoare. Disputând și analizând principiile respective, autorul aduce la cunoștință cititorului realitatea mecanismului de protecție a drepturilor omului implementat la Strasbourg.

În abordarea subsidiarității, doctrinarul prezintă raportul dintre subsidiaritate și discreție, urmărește evoluția principiului de la tradiție spre o doctrină cu multiple standarde. De asemenea, el analizează principiul celei de a patra instanțe și doctrina marjei de apreciere. În ceea ce privește bazele principiului subsidiarității în CEDO, sunt analizate evoluția și rădăcinile principiului, axându-se pe practica fostei Comisii și jurisprudența Curții, fiind făcute multiple referințe la spețe notorii, precum *Handyside c. Regatul Unit* și *Belgian Linguistics*. De asemenea, autorul se expune asupra legalității subsidiarității, explicând opinia Curții privind statul de drept și aplicarea principiului în dreptul civil și dreptul penal. La fel, autorul examinează exercitarea libertăților și executarea hotărârilor, prevederile procedurale privind procesul echitabil și remediul efectiv, detaliază scopul orizontal și vertical al normelor. Fără îndoială, această lucrare este prețioasă pentru studierea subsidiarității în cadrul sistemului CEDO. Opiniile doctorului Christoffersen sunt utile și realiste, uneori provocatoare, lucrarea sa meritând a fi luată în considerare.

Articolul fostului Președinte al Curții Europene, Dean Spielmann, intitulat *“Allowing the right margin: The European Court of Human Rights and The National Margin of Appreciation Doctrine: Waiver of Subsidiarity of European Revue”* [207], analizează domeniile jurisprudenței CEDO în care marja de apreciere a fost cel mai des invocată, prezentând o varietate de cazuri examinate de Curte. Autorul face o analiză scurtă a originii doctrinei, concentrându-se pe situațiile când marja de apreciere a fost acceptată sau respinsă și motivele pentru aceasta. Magistratul abordează scopul marjei de apreciere în interpretarea prevederilor CEDO. Lucrarea scoate în vizor

impactul ingerințelor, atât proporționale, cât și disproporționale în exercițiul unui drept garantat. De asemenea, autorul se preocupă de întrebarea dacă, prin adoptarea Protocolului nr. 14, instanța europeană renunță la puterea sa de revizuire, cedând această responsabilitate curților naționale.

O altă lucrare de profil – monografia *“Margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the ECHR”* [27] a autorului Yutaka Arai-Takashi, analizează jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului, punând accentul pe doctrina marjei de apreciere și principiul proporționalității. Examinând aceste două noțiuni, autorul identifică și clasifică metodele de bază ale folosirii doctrinei marjei de apreciere. Astfel, autorul studiază migălos modul în care Curtea aplică principiul proporționalității și alte instrumente interpretative ce servesc pentru a determina dacă statele au depășit limita de discreție, inclusiv și principiul subsidiarității. Opera relevă examinarea foarte amănunțită a fiecărui articol în care s-a aplicat doctrina marjei de apreciere. Acest studiu aduce un aport semnificativ pentru cercetarea doctrinei marjei de apreciere, a principiilor proporționalității și subsidiarității într-un limbaj coerent, explicit și abundent în exemple de cauze soluționate de forul contenciosului european.

Un alt articol științific pertinent temei subsidiarității este *“Arrêts pilotes et efficacité des nouveaux recours internes”* [222], autorul Peggy Ducoulombier. Cu toate că articolul dat este succint, el scoate în vizorul cititorului inovația procedurală a Curții Europene, și anume hotărârile-pilot. Autorul analizează necesitatea Curții de a găsi o soluție efectivă pentru multitudinea de cazuri repetitive ce îi sunt înaintate spre examinare și descrie trăsăturile specifice ale procedurii date, precum și consecințele acesteia nu doar pentru Curte și statele-părți, dar și pentru reclamanți. Lucrarea, într-un limbaj clar, poziționează procedura pilot ca un remediu raționalizat al problemelor sistemice și structurale. Autorul cercetează re poziționarea contenciosului la nivel național, subliniind principiul subsidiarității, dar în același timp atrăgând atenția asupra riscului unei injustiții interne.

Articolul fostului judecător la Curtea de la Strasbourg din partea Poloniei, Lech Garlicki, cu denumirea *“The European Court of Human Rights and the “Margin of Appreciation” Doctrine How Much Discretion Is Left to a State in Human Rights Matters?”* [183] la fel abordează subiectul marjei de apreciere și subsidiaritatea. Autorul studiază dimensiunile marjei oferită statului prin prisma prevederilor CEDO. Cu toate că lucrarea nu abordează detaliat aplicarea discreției statale, ea stabilește linii directorii și reguli comune pentru aplicarea doctrinei marjei de apreciere. Încercând să găsească trăsăturile comune ale doctrinei, autorul analizează problematica libertății de exprimare și a moralei; lipsa unui consens european în ceea ce ține de religie și dreptul de exprimare; asigurarea dreptului la viața privată.

În același context, merită menționată și publicația fostului Președinte al Curții de la Strasbourg Jean-Paul Costa “*On the legitimacy of the European Court of Human Rights` Judgments*” [174], în care autorul examinează trei întrebări ce au apărut în urma criticii aspre a unor hotărâri ale Curții. În primul rând, este vorba de legitimitatea instanței europene – autorul subliniază faptul că Curtea este rezultatul semnării Convenției și că statele semnatare au fost de acord cu caracterul obligatoriu al jurisdicției europene. Aici se susține că legitimitatea Curții este sporită de judecătorii săi, care trebuie să satisfacă înaltele standarde legale și morale prevăzute de Convenție și se amintește că o hotărâre se adoptă nu de un judecător, ci de o majoritate a Camerei. În al doilea rând, magistratul Costa abordează problema interpretării Convenției de către Curte. El amintește că Convenția a fost creată în rezultatul voinței și angajamentului statelor europene pentru respectarea drepturilor omului și că aceasta este menită să asigure drepturi efective și practice, eficiența fiind sensul întregului sistem al Convenției. Costa subliniază că tratatul european este un instrument viu, care trebuie interpretat în lumina circumstanțelor și argumentează că instanța europeană aduce Convenția la noile standarde ce evoluează în statele europene sau sunt adoptate de instituțiile internaționale (ONU, Consiliul Europei, UE). A treia chestiune examinată de autor este principiul subsidiarității și diviziunea responsabilității între Curte și autoritățile naționale. El subliniază rolul de întâietate al guvernului național în rezolvarea problemelor legate de încălcări ale drepturilor omului și amintește că Curtea nu impune standarde comune pentru toate statele semnatare, dar oferă o marjă de apreciere în ceea ce ține de implementarea CEDO la nivel național.

Un alt articol în care se cercetează aspectele principiului subsidiarității este “*Le principe de subsidiarité et la protection européenne des droits de l’homme*” [230], autor Jean-Marc Sauve. Juristul poziționează principiul ca un factor de eficacitate al sistemului european de protecție a drepturilor omului, ca o necesitate funcțională, explicând că autoritățile și instanțele naționale sunt cele care dispun de puterile cele mai importante pentru a asigura o protecție eficace a drepturilor garantate de Convenție. Sauve percepe principiul ca o sursă a diversității și pluralismului, care îmbogățește și fortifică întregul sistem al Convenției Europene.

Esența principiului subsidiarității sub aspectul caracterului inovator sunt analizate de David Milner în publicația “*Protocols no.15 and 16 to the European Convention on Human Rights in the context of the perennial process of reform: a long and winding road*” [198], în care autorul examinează procesul de reformare a sistemului european ce a urmat Protocolul nr. 14 – Acordul de la Madrid, Conferințele de la Interlaken, Izmir și Brighton. Mai detaliat, Milner examinează procesul de negocieri și conținutul final al Protoalelor nr. 15 și 16, precum și dezbate propunerile care au rămas sub formă de proiect.

Într-un alt articol științific denumit “*Some thoughts on the principle of subsidiarity and margin of appreciation in the context of freedom of expression*” [201], autor Matti Pellonpää, se cercetează jurisprudența inovativă a Curții de la Strasbourg privind libertatea de exprimare, precum și aportul adus de onabilul magistrat Nicolas Bratza în consolidarea și apărarea libertății invocate, fiind făcute multiple referințe la aplicarea principiului subsidiarității pe acest teren.

O altă lucrare științifico-practică în care se analizează detaliat caracterul subsidiar al CEDO este “*The Principle of Subsidiarity in the European Convention of Human Rights*” [215], autor Mark E. Villiger. Articolul dat reprezintă o schiță succintă a diferitor aspecte ale principiului subsidiarității în practica jurisdicției contenciosului european. Autorul examinează pe scurt prevederile convenționale care stau la baza aplicării principiului subsidiarității de către Curte, face o analiză a cerinței de epuizare a căilor de recurs interne, menționează doctrina celei de a patra instanțe în contextul art. 6 al CEDO, ia în considerare admisibilitatea probelor cu privire la art. 6 alin. 3(d), dezbate problema legalității unei măsuri naționale în contextul articolelor 5, 7 și 8-11, face o mențiune privind doctrina marjei de apreciere în contextul articolelor 8-11 și cercetează executarea hotărârilor date de către Curte.

Analizând subsidiaritatea în contextul CEDO, trebuie menționată publicația doctrinării Beatrice Pastre-Belda “*La Cour européenne des droits de l’homme - Entre promotion de la subsidiarité et protection effective des droits*” [228], care abordează problema aplicabilității principiului în cauză în jurisprudența Curții Europene. Autoarea, într-un limbaj științific coerent, ridică problema riscului injustiției ce decurge din aplicarea subsidiarității și doctrinei marjei de apreciere, relatează despre necesitatea judecătorului european de a găsi un echilibru între păstrarea caracterului subsidiar al sistemului convențional și îndeplinirea obiectivului principal proclamat în Convenție, abordează critica în adresa Curții și temele conflictuale ale sistemului european de protecție a drepturilor omului. Doctrinara examinează în detaliu consecințele aplicării principiului subsidiarității, reacția internațională la hotărârile date de Curte, evoluția și perfecționarea instanței europene ca garant supranațional al respectării drepturilor omului.

Un articol care cercetează sensul subsidiarității și raportul său cu democrația și drepturile omului este “*Subsidiarity and Human Rights Law*” [206], autor Dinah Shelton, în care se examinează originea și utilizarea subsidiarității, se definește principiul și scopurile acestuia, se analizează subsidiaritatea în practică. Relatările lui Shelton permit cititorului să perceapă importanța autonomiei și libertății pentru garantarea drepturilor omului, în contextul respectului pentru procesul democratic și statul de drept.

Studiind principiul subsidiarității în contextul sistemului CEDO, dar și a dreptului Uniunii Europene, trebuie să acordăm o atenție deosebită lucrării lui Gerald L. Neuman, intitulată generic

“*Subsidiarity*” [200]. Pentru a defini noțiunea subsidiarității, autorul se adresează la enciclica papală “*Quadragesimo Anno*”, recurge la Tratatul de la Maastricht și alte prevederi privind principiul în sânul UE, analizează sistemele federale care aplică subsidiaritatea la nivel teritorial. Într-un limbaj coerent și explicit, autorul redă poziția principiului atât în sistemul internațional, cât și în cele regional și național. Neuman abordează subsidiaritatea ca un fapt structural al instituțiilor internaționale, care înlesnesc protecția drepturilor omului prin diferite moduri (consultații, monitorizare, asistență), dar în același timp nu înlocuiesc statul ca garant primar al drepturilor omului. Autorul examinează subsidiaritatea recurgând, între altele, la prevederile Pactului Internațional a Drepturilor Civile și Politice și Pactului Internațional privind Drepturile Economice, Sociale și Culturale.

Neuman explică doctrinele procedurale ale subsidiarității, poziționând epuizarea căilor de recurs interne ca element specific anume procedurii internaționale de apărare a drepturilor omului. Autorul examinează doctrina “cele de a patra instanțe” ca o exprimare a respectului instanței internaționale față de hotărârea instanței naționale. El recurge la jurisprudența CEDO și CADO pentru a explica măsurile de despăgubire ce sunt caracteristice subsidiarității. De asemenea, autorul examinează doctrina marjei de apreciere ca parte componentă a subsidiarității. Lucrarea dată redă foarte clar locul principiului subsidiarității în sistemul internațional și regional de protecție a drepturilor omului, precum și aplicarea acestuia la nivel național.

În șirul operelor care scot în vizorul publicului rolul principiului subsidiarității în dreptul Uniunii Europene trebuie nominalizată lucrarea “*Un principe politique saisi par le droit. La justiciabilité du principe de subsidiarité en droit de l'Union européenne*” [218] a lui Brunessen Bertrand. Autorul face o analiză detaliată a aplicabilității principiului în exercițiul competențelor partajate în UE. Analizând jurisprudența Curții de Justiție a Uniunii Europene, autorul distinge controlul jurisdicțional în cel al actelor legislative și nelegislative. În ceea ce privește controlul jurisdicțional al actelor legislative, Bertrand analizează justițiabilitatea progresivă a actelor în cauză și examinează evoluția intensității controlului și extinderea sesizării Curții în urma Tratatului de la Lisabona. El cercetează posibilitatea extinderii controlului jurisdicțional asupra actelor executive și consecințele acesteia. În final, autorul dispută problema eficacității controlului jurisdicțional și atrage atenția cititorului asupra neajunsurilor implementării subsidiarității în UE, subliniind necesitatea unei evoluții a controlului jurisdicțional pentru a-i spori nivelul de eficiență.

De asemenea trebuie menționată lucrarea “*De la subsidiarité et de quelques notions voisines. Pérégrinations entre le droit international et le droit européen*” [231], autor Paul Tavernier, care prezintă noțiunea de subsidiaritate drept bază a dreptului european, examinează subsidiaritatea clasică dezvoltată de Curtea de la Strasbourg, tratează principiul în sânul Uniunii

Europene și analizează principiile complementarității și întâietății în statutele jurisdicțiilor internaționale. Cu toate că articolul dat nu este unul voluminos, el prezintă cititorului o imagine clară a principiului subsidiarității și rolul acestuia în sistemul de relații dintre state și instituțiile internaționale, clarificând diferențele de abordare a subsidiarității de către diferite jurisdicții.

Articolul "*Principes d'attribution, de subsidiarité et d'identité nationale des Etats membres*" (publicat în manualul "*La Cour de la Justice et la Construction de l'Europe: Analyses et Perspectives de Soixante Ans de Jurisprudence*") al autorului Mireille Delmas-Marty [220] raționalizează procesul de integrare europeană sub controlul judecătorilor europeni, analizându-l prin prisma a trei perioade de timp, începând cu înființarea comunității europene și până în prezent. În acest context, autorul elucidează prin argumente clare rolul subsidiarității la stabilizarea și integrarea mai profundă a comunității statelor europene.

Precum vedem din cele enunțate supra, principiul subsidiarității a fost analizat preponderent pe terenul dreptului CEDO și în contextul dreptului Uniunii Europene. Mai puține implicații ale acestuia au fost catalogate pe marginea jurisprudenței degajate de alte jurisdicții. Însă o lucrare doctrinară complexă și încheagată în materia principiului subsidiarității aplicat în domeniul dreptului internațional al drepturilor omului la moment lipsește.

1.2. Reglementările internaționale în domeniu

Principiul subsidiarității își găsește expresie într-o serie de instrumente internaționale fundamentale, precum cele referitoare la instituirea și funcționarea Uniunii Europene și cele care consacră drepturile omului și libertățile fundamentale. În funcție de specificul domeniului – dreptul UE sau dreptul contenciosului internațional – principiul subsidiarității are și conotații diferite.

În *Tratatul privind Uniunea Europeană (TUE)* [213] prima referire la principiul subsidiarității este conținută în Preambul, care prevede că semnatarii sunt: "*Hotărâți să continue procesul de creare a unei uniuni tot mai strânse între popoarele Europei, în care deciziile sunt luate cât mai aproape posibil de cetățeni, în conformitate cu principiul subsidiarității.*" Ca urmare a acesteia, art. 5 alin. (1) stipulează că "*utilizarea competențelor Uniunii este reglementată de principiile subsidiarității și proporționalității.*" Iar art. 5 (alin. 3) din TUE consacră orientări suplimentare cu privire la sensul principiului:

"În temeiul principiului subsidiarității, în domeniile care nu sunt de competența sa exclusivă, Uniunea intervine numai dacă și în măsura în care obiectivele acțiunii preconizate nu

pot fi realizate în mod satisfăcător de statele-membre nici la nivel central, nici la nivel regional și local, dar datorită dimensiunilor și efectelor acțiunii preconizate, pot fi realizate mai bine la nivelul Uniunii. Instituțiile Uniunii aplică principiul subsidiarității în conformitate cu Protocolul privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității. Parlamentele naționale asigură respectarea principiului subsidiarității, în conformitate cu procedura prevăzută în respectivul protocol.”

În ceea ce privește “competența exclusivă”, art. 2 din **Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene (TFUE)** [211] prevede că statele membre nu pot legisla sau adopta acte obligatorii în domeniile în care tratatele relevante conferă competența exclusivă Uniunii Europene.

Art. 3 alin. (1) din acest Tratat specifică faptul că Uniunea are competență exclusivă în domeniile:

- (a) uniunea vamală;
- (b) stabilirea normelor privind concurența necesare funcționării pieței interne;
- (c) politica monetară pentru statele-membre a căror monedă este euro;
- (d) conservarea resurselor biologice ale mării în cadrul politicii comune privind pescuitul;
- (e) politica comercială comună.

Art. 3 alin. (2) stabilește că competența Uniunii este exclusivă în ceea ce privește încheierea unui acord internațional în cazul în care această încheiere este prevăzută de un act legislativ al Uniunii, ori este necesară pentru a permite Uniunii să își exercite competența internă, sau în măsura în care aceasta ar putea aduce atingere normelor comune sau ar putea modifica domeniul de aplicare a acestora. Astfel, aplicarea subsidiarității în Uniunea Europeană presupune că, în anumite circumstanțe, este mai potrivit ca anumite decizii să fie puse în aplicare la nivel central și nu la cel regional².

La 25 octombrie 1993, Comisia Europeană, Consiliul și Parlamentul European au făcut o declarație cunoscută drept **Declarația interinstituțională privind democrația, transparența și subsidiaritatea** [188], în care au anunțat compromisul de a adopta un “Acord instituțional privind procedurile de punere în aplicare a principiului subsidiarității”. Acordul, pe scurt, subliniază importanța principiului subsidiarității în dispozițiile sale generale. Apoi conturează procedurile pentru a asigura respectarea principiului. De exemplu, atunci când își exercită dreptul de inițiativă Comisia trebuie să ia principiul “în considerare” [187]. Parlamentul European și Consiliul sunt, de asemenea, obligate să ia în considerare principiul “atunci când exercitarea competențelor care le sunt conferite de articolele 138 (b) și 152 din Tratatul de instituire a Comunității Europene”. Mai

² A se vedea Anexele 6-8.

precis, Comisia trebuie să includă o declarație cu privire la respectarea principiului în expunerea motivelor. De asemenea, o “justificare” a principiului trebuie să fie acordată de către Parlamentul European sau Consiliul în cazul în care aceștia încearcă să modifice “textul Comisiei” pentru a include “intervenții mai extensive sau intensive de către Comunitate”.

Instrucțiunea procedurală finală din acord dispune că Comisia, Parlamentul European și Consiliul trebuie să adopte “proceduri interne” pentru a verifica în mod regulat ca orice acțiune propusă spre executare de către acestea respectă principiul subsidiarității. Acordul prevede, de asemenea, că respectarea principiului subsidiarității trebuie revizuită în mod regulat, în conformitate cu “procesul comunitar normal” și “normele prevăzute în tratate”. Acesta stabilește și elaborarea unui raport anual care detaliază respectarea principiului și care va fi supus dezbaterii publice.

De asemenea, art. 12 (b) al TUE prevede că “*Parlamentele naționale contribuie în mod activ la buna funcționare a Uniunii prin respectarea principiului subsidiarității în conformitate cu procedurile prevăzute în Protocolul privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității.*”

Protocolul privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității [202] a fost inclus în Tratatul de la Lisabona, care a fost semnat la data de 13 decembrie 2007. Protocolul declară că părțile contractante doresc să se asigure că deciziile sunt luate cât mai aproape posibil de cetățenii Uniunii. Acesta oferă sugestii și instrucțiuni fiecărei instituții din Uniunea Europeană, și anume ca Comisia Europeană, Consiliul și Parlamentul European să recurgă la principiile subsidiarității și proporționalității atunci când elaborează regulamentele. Protocolul prevede un “*sistem de avertizare timpurie*”, sub forma unui proces în care parlamentele naționale pot comenta dacă o reglementare este în conformitate cu principiul subsidiarității înainte de a fi adoptată.

În textul Protocolului este prevăzut că fiecare instituție asigură în permanență respectarea principiilor subsidiarității și proporționalității, definite la art. 5 din Tratatul privind Uniunea Europeană³. De asemenea, înainte de a propune un act legislativ, Comisia procedează la consultări extinse. După caz, aceste consultări trebuie să aibă în vedere dimensiunea regională și locală a acțiunilor preconizate. Comisia trebuie să își motiveze decizia în cadrul propunerii. Proiectele de acte legislative urmează a fi motivate în raport cu principiile subsidiarității și proporționalității. Orice proiect de act legislativ ar trebui să cuprindă o fișă detaliată care să permită evaluarea conformității cu aceste principii.

³ A se vedea Anexa 9. Delimitarea și exercitarea competențelor în cadrul Uniunii Europene.

Art. 5 din Protocol prevede că, în termen de 8 săptămâni de la data transmiterii unui proiect de act legislativ în limbile oficiale ale Uniunii, orice parlament național sau orice cameră a unui parlament național poate adresa președintelui Parlamentului European, al Consiliului și, respectiv, al Comisiei un aviz motivat în care să se expună motivele pentru care consideră că proiectul în cauză nu este conform principiului subsidiarității.

Art. 19 alin. (3) din TUE împuternicește Curtea de Justiție a Uniunii Europene (CJUE) să se pronunțe cu privire la acțiunile introduse de statele-membre. În plus, al doilea alineat al art. 263 din TFUE conferă Curții competența să se pronunțe în ceea ce privește acțiunile introduse de un stat membru pe motive de lipsă de competență, încălcarea unor norme fundamentale de procedură, încălcarea tratatelor sau a oricărei norme de drept privind tratatele. Acest lucru împuternicește Curtea să judece o chestiune scoasă în vizor de către un stat-membru sau state-membre, pe baza principiului subsidiarității. Art. 8 din Protocol se referă în mod specific la subsidiaritate, afirmând că CJUE este împuternicită să soluționeze o acțiune inițiată de un stat-membru sau de către Comitetul Regiunilor, întemeiat pe faptul că un act legislativ a încălcat principiul subsidiarității. Astfel, CJUE poate anula regulamente sau directive care sunt contrare principiului în cauză.

Precum vedem din cele relatate, tratatele fundamentale ale Uniunii Europene operează cu principiul subsidiarității în contextul partajării competențelor între instituțiile centrale și guvernele locale, cu toate acestea, principiul în cauză este caracteristic și pentru domeniul protecției drepturilor omului în UE.

Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene [32], adoptată în decembrie 2000 este o paradigmă a modului cum subsidiaritatea și drepturile fundamentale în Uniune se intersectează una cu alta, în preocuparea lor reciprocă privind dinamica unității și pluralismul. În general, textul și contextul Cartei reflectă două aspecte superficial contradictorii, dar profund interconectate, ale supranaționalismului european: uniformitatea Europei și specificul identității naționale și locale. Ea presupune existența unui grad semnificativ de similitudine între “popoarele Europei”, în al cărui nume este oferită Carta, referindu-se la un viitor “bazat pe valori comune”, invocând o “moștenire spirituală și morală” europeană comună și afirmând fundamentul Uniunii în “valorile indivizibile și universale ale demnității umane, libertății, egalității și solidarității.”

Preambulul tratatului “*reafirmă, cu respectarea competențelor și sarcinilor Comunității și ale Uniunii, precum și a principiului subsidiarității, drepturile care rezultă în principal din tradițiile constituționale și din obligațiile internaționale comune statelor membre, din Convenția Europeană pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale, din Cartele Sociale adoptate de Uniune și de către Consiliul Europei, precum și din jurisprudența Curții de Justiție a Uniunii Europene și a Curții Europene a Drepturilor Omului*”. Art. 51 precizează că

“dispozițiile acestei Carte sunt adresate instituțiilor și organismelor Uniunii, cu respectarea principiului subsidiarității.” Într-un asemenea context, subsidiaritatea moderează pretențiile unificatoare și monolitice ale Cartei, chiar în timp ce afirmă o unitate fundamentală a valorilor. Principiul subsidiarității aici joacă rolul unui mediator retoric între universal și particular, integrare și diferențiere, armonizare și diversitate [31].

Unul dintre cele mai mari paradoxuri ale principiului subsidiarității constă în faptul că acesta este rareori denumit în mod explicit, în afară de evoluțiile recente din Uniunea Europeană, deși multe acte legislative se referă la el în mod implicit, iar majoritatea țărilor europene au aplicat deja principiul în cauză fără să accentueze acest fapt. În așa fel, o definiție a principiului subsidiarității, deși neenunțat direct, se regăsește în *Carta europeană a autonomiei locale* [4], o Convenție a Consiliului Europei care a fost deschisă spre semnare la Strasbourg la 15 octombrie 1985. Astfel, art. 4 al Cartei prevede că: *Exercițiul responsabilităților publice trebuie, de manieră generală, să revină, de preferință, acelor autorități care sunt cele mai apropiate de cetățeni. La atribuirea unei responsabilități către o alta autoritate trebuie să se țină seama de amploarea și de natura sarcinii, precum și de cerințele de eficiență și economie.* Aceasta este, de fapt, o expresie a principiului subsidiarității, în aspectul principiului general al organizării instituționale, care tinde să favorizeze nivelul de bază față de cel superior. Carta definește, mai clar decât orice alt instrument, al doilea aspect al principiului subsidiarității, și anume faptul că autoritatea superioară are datoria de a sprijini autoritatea inferioară pentru a îndeplini sarcina comună.

În sensul *Convenției Europene pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale* [8], principiul subsidiarității presupune că sarcina de a asigura respectarea drepturilor consacrate în Convenție revine în primul rând autorităților din statele contractante. Curtea Europeană de la Strasbourg poate și trebuie să intervină numai în cazul în care autoritățile naționale nu reușesc să îndeplinească corespunzător această sarcină.

Spre deosebire de tratatele de instituire a Uniunii Europene, nici Convenția și nici protocoalele sale până recent nu menționau în mod expres principiul subsidiarității. Cu toate acestea, principiul figura în mod implicit în cuprinsul art. 1 din Convenție care prevede: *“Înaltele Părți Contractante vor asigura oricărei persoane aflate sub jurisdicția lor drepturile și libertățile definite în secțiunea I din Convenție.”*

O altă exteriorizare a principiului în cauză o vedem în ceea ce privește rolul Curții Europene a Drepturilor Omului, definit la art. 19 din Convenție, care prevede: *“Pentru a asigura respectarea angajamentelor ce decurg pentru Înaltele Părți Contractante din prezenta Convenție și din Protocoalele sale se înființează o Curte Europeană a Drepturilor Omului...”*

În jurisprudența sa, Curtea a elucidat relația sistemică care există între aceste două dispoziții, prin care mecanismul recursului individual la Curte este subsidiar sistemelor naționale de protecție a drepturilor omului. Totodată, conform *Declarației adoptate în cadrul Conferinței de la Interlaken asupra viitorului Curții Europene a Drepturilor Omului* [175], în temeiul jurisprudenței forului de la Strasbourg, principiul subsidiarității este susținut de o serie de considerente:

1. În primul rând, statele suverane rămân principalii actori în dreptul internațional public, iar actorii derivați (cum ar fi organizațiile internaționale) obțin puterile și legitimitatea din ele. Din acest motiv, Curtea, a cărei competență este limitată de art. 19, pentru a se asigura că statele contractante respectă angajamentele în temeiul Convenției, nu poate să depășească limitele competențelor generale care îi sunt delegate de către voința suverană a statelor. În conformitate cu această logică, statele sunt primele care examinează problemele legate de drepturile omului care apar pe teritoriul lor.

2. În lipsa unor competențe de a interveni direct în sistemele juridice ale statelor contractante, Curtea trebuie să respecte autonomia acestor sisteme juridice.

3. Datorită contactului lor direct și continuu cu forțele vitale ale țărilor lor, autoritățile naționale sunt mai bine plasate decât o instanță internațională pentru a evalua multitudinea de factori care circumscrie fiecare caz: prin urmare, este în primul rând rolul lor de a identifica și de a stabili despăgubiri pentru posibile încălcări ale drepturilor omului în fiecare caz particular.

4. Anume principiul subsidiarității permite Curții să-și asume pe deplin funcția sa de instanță de reglementare și să se concentreze asupra rolului său esențial de garant al drepturilor omului și să se pronunțe asupra cazurilor bine întemeiate cu viteza necesară, în special cele care invocă încălcări grave ale drepturilor omului.

Aspectul procedural al principiului subsidiarității este reflectat în art. 35 din Convenție, care prevede: *Curtea nu poate fi sesizată decât după epuizarea căilor de recurs interne, așa cum se înțelege din principiile de drept internațional general recunoscute și într-un termen de 6 luni începând cu data deciziei interne definitive.* Astfel, reclamantul trebuie să ofere mai întâi autorităților din statul în cauză posibilitatea de a remedia situația reclamată în temeiul Convenției. Numai atunci când autoritățile au eșuat în mod definitiv în această sarcină, persoana în cauză poate sesiza Curtea de la Strasbourg.

Principiul subsidiarității figurează, de asemenea, în mod implicit, în textul art. 46 din Convenție, care prevede: *Înaltele Părți Contractante se angajează să se conformeze hotărârilor definitive ale Curții în litigiile în care ele sunt părți. Curtea poate, în anumite circumstanțe, indica statului pârât anumite măsuri care trebuie luate pentru a se conforma unei hotărâri. De asemenea,*

ea poate aplica așa-numita procedură “hotărâre-pilot”, indicând măsuri cu caracter general, în cazul în care există o problemă structurală sau sistemică în ceea ce privește respectarea unui anumit drept convențional.

Precum vedem din cele precitate, ca regulă generală, statul împotriva căruia Curtea a pronunțat o hotărâre de condamnare este liber să aleagă mijloacele prin care va pune hotărârea respectivă în executare.

Protocolul nr. 15 la Convenția Europeană a Drepturilor Omului [18] (neintrat în vigoare la moment) introduce schimbări esențiale în ceea ce privește rolul și locul principiului subsidiarității în sistemul CEDO, astfel încât acesta va fi menționat expres la sfârșitul Preambulului Convenției, și anume: *“Afirmând că Înaltele Părți Contractante, în conformitate cu principiul subsidiarității, au responsabilitatea principală de a asigura drepturile și libertățile definite în prezenta Convenție și protocoalele sale și că, procedând astfel, acestea se bucură de o marjă de apreciere, sub rezerva competenței de supraveghere a Curții Europene a Drepturilor Omului, instituite prin prezenta Convenție.”*

Modificările ce vor fi operate după intrarea în vigoare a Protocolului nr. 15 vor schimba natura principiului subsidiarității și a marjei de apreciere din concepte degajate în baza jurisprudenței Curții Europene a Drepturilor Omului în cele consacrate expres și direct de textul convențional, ele devenind astfel nu doar realități afirmate în practică, dar și reguli prescrise.

În contextul CEDO, este importantă ideea că principiul subsidiarității contribuie la menținerea poziției și rolului sistemului instituit în baza Convenției ca unul care trebuie să fie pus în aplicare în primul rând, la nivel național, de către fiecare stat contractant. Metaforic vorbind, linia subsidiarității, marcată adesea de marja de apreciere a statului, servește drept indicator de demarcație a zonei în care rolul Convenției ca instrument supranațional de protecție a drepturilor și libertăților omului se suprapune cu sarcina fundamentală a statelor de a asigura fiecărei persoane aflate în jurisdicția sa exercițiul autonom al aceluiași drepturi și libertăți.

Principiul subsidiarității își găsește consacrare și în alte acte cu vocație regională în materia garantării drepturilor omului, având un rol esențial în sistemul inter-american de protecție, la fel conceput ca fiind complementar sistemelor de protecție naționale. Acest principiu este exprimat în Preambulul ***Convenției americane a drepturilor omului*** (CADO) [173], care concepe tratatul ca *“consolidând sau completând protecția oferită de dreptul intern al statelor americane.”*

Procedural, manifestarea principală a principiului subsidiarității este cerința ca un reclamant să epuizeze toate căile de recurs interne înainte de a sesiza organele inter-americanе (art. 46 CADO). Statul trebuie să aibă posibilitatea de a rezolva problemele la nivel național înainte ca ele să fie supuse examinării pe plan internațional. Art.1 alin. 1 al CADO recunoaște că ordinea

juridică internă are responsabilitatea primară de a respecta și de a garanta drepturile recunoscute prin Convenție. Art. 2 se referă la exercitarea oricăror drepturi sau libertăți care nu au fost deja asigurate prin dispoziții legislative sau de altă natură, precum și angajamentul statelor de a adopta, în conformitate cu procesele lor constituționale și dispozițiile prezentei Convenții, măsuri legislative sau de altă natură, necesare pentru punerea în aplicare a acestor drepturi sau libertăți.

În același context, Convenția în art. 43 stipulează și faptul că statele-părți se angajează să furnizeze Comisiei Interamericane a Drepturilor Omului informații pe care aceasta le poate solicita cu privire la modul în care legislația lor internă asigură aplicarea efectivă a oricăror dispoziții convenționale. Nu este necesar ca CADO să facă parte din sistemul juridic intern al statelor-membre și aceasta nu înlocuiește respectivele ordini juridice interne. Statelor le este cerut doar să garanteze în mod eficace drepturile consacrate. Convenția funcționează doar ca un cadru normativ subsidiar care instituie nivelul minim de protecție al drepturilor care trebuie să fie recunoscute și garantate de state și care cere ca judecătorii naționali să își justifice deciziile ținând cont de prevederile CADO.

Este marcant faptul că din textul convenției nu poate fi derivat modul în care aceasta ar trebui inclusă în ordinea juridică internă și nici rangul ierarhic pe care CADO trebuie să-l ocupe pe plan intern. Ține de marja de apreciere a fiecărui stat să decidă ce loc să-i atribuie Convenției în sistemul său juridic intern.

1.3. Reglementările naționale în domeniu

Principiul subsidiarității este consacrat implicit și într-o serie de acte legislative fundamentale ale diferitor state, având implicații diferite în statele federale și cele unitare.

Germania

Constituția germană (*Grundgesetz*) nu prevede nicio definiție a unui principiu general pentru împărțirea puterilor, dar ideea subsidiarității se aplică în grade diferite unei serii de prevederi ale legii federale. Acestea se referă atât la luarea deciziilor (puterea legislativă), cât și la domeniul executiv (puterea executivă).

Astfel, art. 30 din Constituția Republicii Federale Germane prevede că “*cu excepția cazurilor prevăzute sau permise de Constituție, exercitarea puterilor în stat și îndeplinirea funcțiilor de stat este în competența provinciilor (Länder)*”. Cu toate acestea art. 31 subliniază că legea federală are prioritate față de legea provinciei. Puterea generală este limitată aproape imediat de competențele exclusive ale Federației prin art. 73 din Constituție. De asemenea, în art. 74 sunt specificate domeniile așa-numitelor puteri “concurrente” [171].

Cu privire la aspectele în cadrul puterii legislative concurente, provinciile au competența de a legifera, atât timp cât și în măsura în care Federația nu și-a exercitat puterea legislativă prin adoptarea unei legi. Autoritățile federale au o putere discreționară (recunoscută de către Curtea Constituțională Federală) pentru a evalua necesitatea și de a afirma executarea, cu condiția că atenția cuvenită se acordă la trei criterii:

1. riscul ca o lege adoptată de către o provincie ar putea afecta interesele altor landuri sau ale comunității în ansamblu;
2. protejarea unității juridice sau economice și, în special, conservarea omogenității condițiilor de viață (principiul egalității);
3. insuficiența legislației existente în fiecare provincie luată separat.

Principiul subsidiarității se aplică, în special, în domeniul puterilor executive – Federația nu poate interveni în implementarea legilor landurilor. Constituția reduce, de asemenea, la minim puterile pentru care Federația are propriile sale departamente. Acestea sunt chestiuni de interes național sau pentru care administrația centrală este necesară: banca centrală, afacerile externe, vama, armata federală și paza la frontieră, administrarea căilor de navigație federale, serviciile poștale și căile ferate. Landurile execută legile federale în măsura în care Constituția nu prevede sau permite altfel (art. 83).

Austria

În ceea ce privește provinciile Austriei, art. 15-1 din Constituție [170] stipulează că, în măsura în care o chestiune nu este atribuită Federației în mod expres de Constituția federală, aceasta rămâne în cadrul sferei de competențe a provinciei autonome, prevedere care pare să le confere puteri foarte largi provinciilor. Urmează o serie de articole care definesc, de multe ori într-un mod foarte detaliat și complex, relațiile cu Federația. Astfel, art. 10 prevede domeniile puterii federale, atât din punct de vedere al legislației, cât și al punerii în aplicare, și anume: finanțele, moneda, relațiile civile, etc. Art. 11 se referă la chestiuni asupra cărora puterea legislativă îi revine Federației, iar cea executivă îi revine provinciei (poliția rutieră, de exemplu). Alin. 2 al acestui articol prevede în continuare că, în materie administrativă (procedură administrativă, dreptul contravențional etc.), legile federale pot interveni chiar și în chestiuni care intră în competența landurilor, atât timp cât acest lucru este considerat necesar pentru adoptarea unor măsuri uniforme.

Art. 12 din Constituția federală a Austriei reglementează aspectele în care Federația are putere legislativă automată, iar landurile au o putere de îndeplinire și de adoptare a reglementărilor subordonate legii (protecția socială, instituțiile publice pentru soluționarea judiciară a litigiilor, reforma funciară etc.) La rândul său, art. 116 prevede că fiecare provincie este împărțită în municipii. Municipality este un organism corporativ teritorial cu dreptul la auto-administrare,

fiind în același timp un district administrativ local, o entitate economică independentă. Ea are dreptul, în limitele legilor generale ale Federației și provinciilor, să posede active de toate tipurile, pe care le dobândește și de care dispune la propria voință, să opereze întreprinderi economice și să gestioneze bugetul său în mod independent, în cadrul dispozițiilor financiare și fiscale prevăzute de Constituție. Municipalitatea are propria competență, care include toate aspectele, care se referă exclusiv sau în special la interesele comunității locale organizate în municipiu și care pot fi tratate de către autoritatea în limitele sale teritoriale.

Statele Unite ale Americii

Secțiunea a 10 a art. 1 din Constituția SUA prevede interdicțiile absolute referitoare la statele ce formează federația americană: *Nici un stat nu va încheia un tratat, o alianță sau o confederație; nu va acorda autorizații de capturare și confiscare a navelor străine; nu va bate monedă; nu va emite bancnotă de hârtie; nu va emite titluri de credit; nu va achita datorii decât în monedă de aur și argint; nu va adopta nici un proiect privind confiscarea sau o lege retroactivă, sau care ar aduce atingere obligațiilor rezultând din contracte; și nu va acorda vreun titlu de noblețe.* Mai mult, alin. 2 prevede că: *Nici un stat nu va percepe, fără acordul Congresului, vreun impozit sau vreo taxă asupra importurilor sau exporturilor, cu excepția acelor care sunt absolut necesare pentru executarea legilor sale de inspectare, iar venitul net al tuturor taxelor și impozitelor percepute de oricare din state asupra importurilor sau exporturilor va fi vărsat la Trezoreria Statelor Unite, iar toate legile în această privință vor fi supuse revizuirii și controlului Congresului.* Iar alin. 3 stabilește că: *Nici un stat nu va aplica, fără acordul Congresului, taxe de tonaj vaselor; nu va menține armată sau vase de război în timp de pace; nu va încheia vreun tratat sau acord cu alt stat sau cu o putere străină, nu se va angaja în război decât în caz de invazie sau de pericol iminent, când nicio întârziere nu este permisă [172].*

În Statele Unite guvernul federal are doar puterile conferite prin Constituție. Cu toate că efectele puterilor în cauză sunt alteori interpretate diferit, nu există un argument serios că guvernul federal poate exercita orice putere pe care o alege. Statele, pe de altă parte, pot exercita orice putere care nu le este interzisă prin Constituție. Astfel, în amendamentul al X-lea la Constituție este stabilit că *“puterile care nu sunt delegate Statelor Unite prin Constituție și nici nu sunt interzise de aceasta statelor, sunt rezervate statelor respective sau poporului”*. Guvernele locale pot exercita orice putere acordată de statul în care acestea sunt situate.

Federația Rusă

Spre comparație, Constituția Federației Ruse [235] în art. 71 stipulează domeniile a căror reglementare ține de autoritatea centrală, și anume: adoptarea și amendarea Constituției și a legilor federale; protecția drepturilor și libertăților omului și cetățeanului; cetățenia; drepturile

minorităților naționale; instituirea organelor puterii federale; administrarea proprietății federale a statului; stabilirea fundamentelor politicii federale privind dezvoltarea economică, ecologică, culturală, socială și națională; piața internă; sferele: fiscală, vamală, financiară, valutară, economică, politica prețurilor; taxele și bugetul federal; sistemele energetice federale, utilizarea energiei atomice; transportul și căile de comunicații federale; utilizarea spațiului cosmic; securitatea și apărarea; organizarea puterii judecătorești și organelor procuraturii; politica externă și relațiile internaționale; activitatea economică externă etc.

La rândul său, art. 72 consacră domeniile partajate între guvernul federal și subiecții federației, acestea fiind: folosirea resurselor naturale, acvatice și ale solului; separarea proprietății de stat; protecția mediului ambiant și asigurarea securității ecologice; educația, cultura, știința, cultura fizică și sportul; ocrotirea sănătății, promovarea maternității și familiei, protecția socială; contracararea catastrofelor și epidemiilor, lichidarea consecințelor acestora; personalul instanțelor judecătorești și organelor de ocrotire a normelor de drept; avocatura și notariatul; ocrotirea mediului și modului de viață tradițional al grupurilor etnice mici și mijlocii etc. În final, art. 73 consacră că: *În afara limitelor atribuțiilor Federației Ruse și a celor partajate între Federație și subiecții acesteia, subiecții Federației dispun de toată plenitudinea puterii de stat.*

Precum vedem, Constituția Rusiei prescrie în detaliu domeniile în care guvernul federal are competențe exclusive și partajate, domeniile lăsate la latitudinea subiecților federației nefiind enumerate exhaustiv și reprezentând acele aspecte, care nu au intrat în primele două categorii de competențe.

Pe terenul implicațiilor subsidiarității în cazul statelor federative, urmează de subliniat că aceasta îmbracă forma principiului federalismului, care, totuși, reprezintă un concept generic de sine stătător. Însă, precum vom vedea în continuare, la capitolul conceptului principiului subsidiarității, acesta a evoluat în comun cu cel al federalismului, în anumite perioade și în lucrările unor savanți căpătând trăsături identice și chiar contopindu-se.

În ceea ce privește statele unitare, principiul subsidiarității are o importanță mai redusă, însă anumite exemplificări ale acestuia pot fi constatate în contextul autonomiei locale ale unităților administrativ-teritoriale.

România

Constituția României [7], de asemenea, reflectă anumite implicații ale principiului subsidiarității, deși nu îl enunță expres, la capitolul autonomiei locale. Astfel, art. 120 prevede că: *“Administrația publică din unitățile administrativ-teritoriale se întemeiază pe principiile descentralizării, autonomiei locale și deconcentrării serviciilor publice. În unitățile administrativ-teritoriale în care cetățenii aparținând unei minorități naționale au o pondere semnificativă se*

asigură folosirea limbii minorității naționale respective în scris și oral în relațiile cu autoritățile administrației publice locale și cu serviciile publice deconcentrate, în condițiile prevăzute de legea organică.” Mai mult, art. 121 detaliază prevederile articolului anterior și stipulează că *“Autoritățile administrației publice, prin care se realizează autonomia locală în comune și în orașe, sunt consiliile locale alese și primarii aleși, în condițiile legii. Consiliile locale și primarii funcționează, în condițiile legii, ca autorități administrative autonome și rezolvă treburile publice din comune și din orașe. Autoritățile prevăzute la alineatul (1) se pot constitui și în subdiviziunile administrativ-teritoriale ale municipiilor.”*

Mai mult, Legea administrației publice locale a României nr. 215/2001 [10] consacră în art. 3 alin. (1) că *“prin autonomie locală se înțelege dreptul și capacitatea efectivă a autorităților administrației publice locale de a soluționa și de a gestiona, în numele și în interesul colectivităților locale pe care le reprezintă, treburile publice, în condițiile legii.”*

Urmează a fi menționat faptul că prevederi similare se regăsesc și în legislația altor state europene unitare.

Italia

În această listă a statelor unitare Italia are un rol separat, întrucât Constituția italiană recunoaște competența regiunilor de a legifera. Deși legea supremă prevede că Republica este una și indivizibilă, ea specifică că aceasta din urmă trebuie să recunoască și să favorizeze autonomia locală; să implementeze pe cât este posibil descentralizarea administrativă a serviciilor de stat; să adapteze principiile și metodele legislației sale la nevoile auto-governării și descentralizării. Capitolul V din Constituție conține dispoziții substanțiale care conturează arhitectura statului în trei niveluri: municipal, provincial și regional. Art. 115 prevede că regiunile sunt formate în organisme autonome care au competențe specifice și funcțiile lor, în conformitate cu principiile stabilite prin Constituție. Aceste funcții sunt enumerate la art. 117, astfel regiunii îi este dată *puterea de a adopta legi* în limitele principiilor de bază prevăzute în legile de stat. Ele au fiecare propria lor “constituție” (art. 123) și au autonomie financiară, în limitele stabilite de legile republicii, care coordonează această autonomie cu finanțele statului, provinciilor și municipalităților. Acestea din urmă își exercită funcțiile administrative de interes exclusiv local atribuit lor prin lege și delegate de către regiuni (art. 118) [236].

Legea italiană nr. 142 din 8 iunie din 1990 [237] a încercat să aducă o reformare generală a autonomiei locale. Aceasta confirmă puterea generală a municipiului (art. 9) “pentru toate funcțiile administrative privind populația și teritoriul municipiului, în principal organizarea serviciilor sociale, amenajarea teritoriului și dezvoltarea economică, care nu sunt conferite în mod expres altor autorități printr-o lege de stat sau regională conform puterii lor respective”.

Republica Moldova

Actele legislative care fac parte din sistemul de drept al statului nostru, cu mici excepții, nu consacră expres și explicit principiul subsidiarității, însă anumite trăsături caracteristice acestuia pot fi percepute din textul normelor care consacră autonomia locală. Astfel, art. 109 din Constituție [6] stipulează că *“Administrația publică în unitățile administrativ-teritoriale se întemeiază pe principiile autonomiei locale, ale descentralizării serviciilor publice, ale eligibilității autorităților administrației publice locale și ale consultării cetățenilor în problemele locale de interes deosebit. Autonomia privește atât organizarea și funcționarea administrației publice locale, cât și gestiunea colectivităților pe care le reprezintă. Aplicarea principiilor enunțate nu poate afecta caracterul de stat unitar.”*

Legea nr. 764 din 27.12.2001 privind organizarea administrativ-teritorială a Republicii Moldova [13] în art. 2 practic reiterează prevederile art. 109 din Constituție, prescriind că *“Divizarea teritoriului țării în unități administrativ-teritoriale este chemată să asigure realizarea principiilor autonomiei locale, descentralizării serviciilor publice, eligibilității autorităților administrației publice locale, asigurării accesului cetățenilor la organele puterii și consultării lor în problemele locale de interes deosebit.”*

Legea nr. 435 din 28.12.2006 privind descentralizarea administrativă, conține o enumerare a principiilor descentralizării administrative [11], inclusiv **principiul subsidiarității**, care presupune exercitarea responsabilităților publice de către autoritățile care sînt cel mai aproape de cetățeni, cu excepția cazurilor în care intervenția autorităților de nivel superior prezintă avantaje evidente ce rezultă din volumul și natura responsabilităților și din necesitatea de a asigura eficacitatea acțiunii publice.

Reglementări similare se regăsesc și în recenta Lege nr. 136 din 17.06.2016 privind statutul municipiului Chișinău [12], care în art. 4 (autonomia și raporturile dintre autoritățile administrației publice ale municipiului Chișinău) stabilește că: *“În realizarea competențelor sale, autoritățile administrației publice ale municipiului Chișinău dispun de autonomie, consfințită și garantată prin Constituția Republicii Moldova și prin alte acte legislative. Raporturile dintre autoritățile administrației publice municipale și cele ale orașelor, satelor (comunelor) din componența municipiului Chișinău se întemeiază pe principiile autonomiei, **subsidiarității**, legalității, transparenței și colaborării în vederea soluționării problemelor de interes municipal. Între autoritățile administrației publice municipale și cele ale orașelor, satelor (comunelor) din componența municipiului Chișinău nu există raporturi de subordonare, cu excepția cazurilor prevăzute de lege.”* Precum vedem, noua Lege privind statutul municipiului Chișinău se alinează

principiilor enunțate în Legea privind descentralizarea administrativă și face în textul ei trimitere expresă la aplicarea principiului subsidiarității.

Din păcate, în materia drepturilor omului, legislația internă pertinentă nu prevede trimiteri exprese la principiul subsidiarității. Unica referire în acest sens o găsim în Hotărârea Plenului Curții Supreme de Justiție cu privire la aplicarea de către instanțele judecătorești a unor prevederi ale Convenției Europene pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale, din 9 iunie 2014 [9], care prevede expres că: *responsabilitatea primară de a asigura respectarea drepturilor și libertăților fundamentale prevăzute de Convenția Europeană, potrivit principiului subsidiarității, îi revine statului. Hotărârea în cauză precizează că: înainte de a apela la instituțiile Convenției, orice reclamant trebuie să fi adresat plângerea sa tuturor acelor instituții naționale care ar putea oferi un remediu eficient și adecvat în împrejurările cauzei, deoarece statul respondent „trebuie să aibă mai întâi șansa de a redresa situația la care se face referire prin propriile mijloace și în cadrul sistemului juridic național”*. Curios este faptul că autorii hotărârii au legat acest principiu de aplicabilitatea directă a Convenției Europene în ordinea judiciară internă: *acest principiu reflectă nu numai existența remediilor de redresare, dar și obligația primordială a tuturor autorităților, în special a instanțelor de judecată, de a preveni încălcările prin aplicarea directă a Convenției Europene în deciziile lor.*

1.4. Concluzii la Capitolul 1

În urma cercetării complexe a reglementărilor internaționale și naționale, precum și a considerentelor doctrinare referitoare la principiul subsidiarității, constatăm următoarele:

1. În contextul globalizării evolutive a lumii contemporane și rolului tot mai mare al organizațiilor și instituțiilor internaționale, partajarea competențelor între aceste din urmă și statele care le constituie sau intră sub jurisdicția lor capătă amploare și ia noi contururi. În contextul dat iese în avanscenă conceptul subsidiarității, care propune soluții conflictului de competențe atât în ceea ce privește adoptarea deciziilor, cât și controlul jurisdicțional. Din această perspectivă, studiul multidimensional al principiului subsidiarității se impune ca o necesitate științifico-practică și se lovește de următoarele **probleme de cercetare**: insuficiența surselor doctrinare care să analizeze natura juridică a subsidiarității pe terenul dreptului internațional al drepturilor omului în totalitate, incluzând și contenciosul interstatal general; lipsa unor lucrări încheiate, care să releve particularitățile principiului respectiv în contextul legislației diferitor state și în domeniul drepturilor omului, cum este și cazul Republicii Moldova; absența unor cercetări teoretico-practice în domeniul dreptului CEDO în care să fie analizată exclusiv aplicabilitatea principiului

subsidiarității în contextul fiecărui articol care consacră drepturi și libertăți din Convenția Europeană, existând doar publicații care scot în vizor implicațiile principiului pe terenul unor articole separate; insuficiența surselor doctrinare care să realizeze analiza paralelă a subsidiarității din perspectiva dreptului CEDO și a dreptului UE; numărul mic al cercetărilor în care să fie expusă esența principiului subsidiarității din perspectiva istorico-evolutivă; absența publicațiilor în limba română consacrate exclusiv subsidiarității în contextul dreptului internațional al drepturilor omului.

2. În urma cercetării reglementărilor naționale în materia subsidiarității ale diferitor state, federale și unitare, ajungem la concluzia că acest principiu, de regulă, nu este enunțat expres în textul actelor constituționale și celor legislative cu o forță juridică inferioară, însă își găsește reflectarea în prevederile normative care reglementează bazele organizării federative a statului și competențele partajate între autoritățile federale și subiecții federației, precum și în contextul autonomiei locale a unităților administrativ-teritoriale. În această optică, Legile Republicii Moldova privind descentralizarea administrativă și privind statutul municipiului Chișinău se configurează drept o excepție pozitivă în legislația națională, întrucât enunță expres principiul subsidiarității în contextul raporturilor între autoritățile publice locale de diferite nivele. Cu părere de rău, asemenea referiri nu se regăsesc în legislația națională referitoare la protecția drepturilor omului.

3. Având în vedere problemele menționate, principalele *direcții de cercetare* s-au referit la: definirea conceptului modern de subsidiaritate în dreptul internațional public; identificarea locului și rolului principiului subsidiarității în dreptul internațional al drepturilor omului; analiza aplicabilității acestui principiu de către jurisdicțiile internaționale, în special Curțile de la Strasbourg, Luxemburg și Haga; abordarea raportului dintre subsidiaritate și marja de apreciere în contextul CEDO; analiza jurisprudenței forului contenciosului european care relevă aspectele subsidiarității din perspectiva fiecărui articol care consacră drepturi materiale și garanțiile procedurale.

2. CONCEPTUL PRINCIPIULUI SUBSIDIARITĂȚII

2.1. Evoluția istorică și codificarea principiului subsidiarității

Analizând rădăcinile latine ale conceptului subsidiarității, trebuie menționate două sensuri diferite. Primul vine de la rădăcina *substitute* și înseamnă aflarea într-o stare secundară sau mai puțin importantă [234, p.54]. În Antichitate, termenul de subsidiaritate era folosit pentru a denumi trupele de rezervă, pe care autoritatea superioară le folosea în caz de necesitate apărută la periferie. Această utilizare a cuvântului s-a bazat în principal pe ideea că autoritatea ierarhic superioară, și anume statul, ar înlocui prin trupele sale, care erau în stare de rezervă, adică pe poziție secundară, pe cele de la periferie, dacă ultimele nu au putut face față problemelor apărute. Acest prim enunț reprezintă aspectul negativ al principiului subsidiarității, care se referă, practic, la limitarea de către autoritățile superioare a competențelor autorităților mai mici.

Al doilea sens vine de la rădăcina *subsidium*, ceea ce în latină înseamnă ajutor/sprijin. În Lumea Antică, cu timpul, cuvântul “subsidiaritate” a primit al doilea sens și anume necesitatea sprijinului de către trupele autorității superioare a celor de la periferie, în caz de nevoie. Al doilea enunț evocă aspectul pozitiv al principiului subsidiarității, care se referă la posibilitatea sau chiar obligația de intervenție din partea autorității superioare în cazul în care autoritatea locală nu poate soluționa de sine stătător anumite probleme.

Ideea subsidiarității ca concept separat apare deja în lucrările lui Aristotel (384-322 î.e.n.) cu toate că însuși filosoful nu a folosit termenul de subsidiaritate, desfășurând noțiunea respectivă prin conceptul autonomiei organizațiilor (grupurilor) sociale. Aristotel recunoaște existența unor grupuri sociale, cum ar fi familia, breasla, satul, orașul-stat (polis), și prevede o relație organică între acestea, fiecare grup răspunzând unor nevoi ale indivizilor și incapacitatea unui anumit grup fiind sprijinită de un grup social superior. Pentru a rezuma, cel mai înalt nivel, și anume nivelul orașului-stat, datorită auto-suficienței sale, inclusiv de apărare, are prioritate asupra categoriilor sociale de nivel inferior care îl compun.

Mai târziu, ideea subsidiarității este analizată de Toma d’Aquino (1225-1274) în lucrarea „Summa Theologiae”. El a considerat că societatea nu este doar o juxtapunere de indivizi și nici nu constă doar din grupuri, dar este structurată într-un mod ierarhic și precis. Fiecare individ este un membru și joacă un rol determinat care nu ar trebui să afecteze pe alții. Un loc important este dat individului (primatul individului), idee ce nu este întâlnită la Aristotel. Fiecare organism, grup sau societate are o anumită responsabilitate în viața socială. Statul efectuează doar acele sarcini pe care diferitele comunități care alcătuiesc orașul nu sunt în măsură să le îndeplinească cu eficacitate.

Potrivit lui d'Aquino, principiul subsidiarității este în serviciul persoanei (chiar dacă aceasta aparține unui grup sau comunități), în timp ce pentru Aristotel este în serviciul direct al mai multor grupuri sociale în oraș. Cu toate acestea, principiul subsidiarității, în concepția lui Aristotel și d'Aquino, a fost inițial conceput pentru a proteja individul împotriva oricărei intervenții din partea statului.

Subsidiaritatea lui Aristotel și Toma d'Aquino este funcțională, adică puterea politică ar trebui să intervină numai în cazul în care societatea și celulele individuale care o alcătuiesc (persoane fizice, familii, grupuri) nu au reușit să îndeplinească diferite funcții, să satisfacă anumite necesități. Ideea de suveranitate a individului susține principiul în cauză. Doar sarcinile pe care individul nu le poate îndeplini în mod optim sunt atribuite nivelului superior al organizării sociale și numai dacă, într-o concepție mai economică, aceasta poate duce la un câștig de bunăstare. Dacă autoritatea superioară își asumă o sarcină pe care nu o poate îndeplini mai eficient decât nivelul inferior, are loc o încălcare a regulii subsidiarității. Prin urmare, trebuie să se prevadă un control asupra însușirii sarcinilor de nivelul superior în detrimentul entităților mai mici.

În afară de gândirea filosofică, subsidiaritatea este, de asemenea, menționată în teoriile politice și, mai ales, în concepțiile de liberalism. Într-adevăr, ideea care a vehiculat subsidiaritatea este în cele din urmă cea care stă în spatele filozofiei liberale, opusă totalitarismului. Potrivit ei, puterea nu găsește nicio justificare în propria sa existență. Puterea trebuie să fie justificată de necesitatea ei și să se stabilească acolo unde este eficace [223, p. 318]. Dezvoltarea în continuare a principiului subsidiarității este legată cu conceptul de suveranitate ca un instrument pentru organizarea puterii de stat. Ideea transmisă de Thomas Hobbes (1588-1679) în cartea sa „Leviathan”, impregnată de ideea subsidiarității, se referă la faptul că omul este egoist, ceea ce duce la lupta pentru supraviețuire și conduce inevitabil la instaurarea statului politic a cărui lege garantează pacea civilă. Această multitudine de persoane, care au renunțat la independența lor, devine întrupată în statul suveran. Acest lucru poate avea loc doar pentru a îndeplini sarcinile care justifică existența sa, și anume menținerea păcii.

În secolele XVII – XIX gândirea liberală și susținătorii săi cei mai cunoscuți - Locke (1632-1704) și Montesquieu (1689-1755), evocau subsidiaritatea fără să o numească expres. Mișcarea liberală pledează pentru ideea subsidiarității ca cea de neintervenție a statului.

John Locke susținea că puterea guvernamentală ar trebui să se limiteze la problemele pe care oamenii nu le-au putut rezolva singuri. Locke avea o vedere dihotomică a societății, opunând indivizii și guvernul. Această abordare este similară cu cea al lui Hobbes - statul ar trebui să-și limiteze acțiunea la scopul pentru care a fost stabilit, și anume bunăstarea fiecărui individ, protecția drepturilor fundamentale și suprimarea încălcării legii. Montesquieu considera, la rândul său, că

funcția statului ar trebui să fie secundară și complementară. În cele din urmă, un alt susținător al liberalismului, Wilhelm von Humboldt (1767-1835), susținea că statul nu ar trebui să intervină în cazul în care persoanele fizice au mijloace suficiente pentru a atinge obiectivele lor [179, pp.630-631].

În acest context, este important de a-l menționa și pe Althusius ca primul susținător al subsidiarității și federalismului (el folosește, de fapt, cuvântul „subsidia” în text). Althusius susținea că societatea este compusă nu din indivizi, ci din comunități care se suprapun fără a se confunda și se construiește în jurul unui principiu de armonie. Pentru a supraviețui, indivizii se grupează în mod voluntar pentru a-și satisface nevoile care nu le pot atinge în mod singular. În cazul în care asociația este insuficientă, mai multe grupuri se pot uni și da jurământ sau, cu alte cuvinte, să adere la un contract pentru binele comun. El considera toate componentele unui stat ca interdependente, care evoluează în simbioză și structurat pe trei nivele: de bază (familia, comunitățile voluntare), nivelul intermediar (municipii, orașe, provincii sau regiuni) și partea de sus (statele care pot la rândul său să formeze confederații). Concepția lui Althusius implică faptul că intervenția unei societăți superioare este necesară doar în caz de neglijență sau incapacitate a unei comunități mai mici. Aceasta este în mod clar o formulare a principiului subsidiarității. În această primă teoretizare a principiului, este evidențiat rolul de administrator de competențe („rolul constituțional”).

Contrar ipotezei că ideea federalismului își are originea și s-a dezvoltat în Europa, primul model federal a fost creat în afara teritoriului său (fără a lua în considerare experiența Țărilor de Jos). În 1787, la Philadelphia a fost semnată Constituția Statelor Unite ale Americii, care stabilea formarea federației compuse din state suverane. Fiecare american a devenit membru al federației, dar, în același timp, toți americanii rămâneau membri ai statelor autonome. Ei au hotărât să promoveze o politică de apărare comună și să coopereze în Congres pe plan comercial, financiar, economic, social, cultural și juridic. În același mod Constituția elvețiană din 1848 a constatat că cantoanele elvețiene oferă competență autorităților federale, dar rămân suverane în ceea ce privește multiple aspecte.

Amenințarea cu creșterea naționalismului în secolul al XIX-lea a servit drept un nou impuls pentru dezvoltarea viziunii federaliste. Mulți gânditori erau convinși că europenii, în scopul de a evita distrugerile, ar trebui să stabilească o federație europeană. Și în această federație un rol important în distribuirea competențelor între guvernul central și părțile autonome trebuia să-l joace principiul subsidiarității. Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) în lucrarea sa „Du principe fédératif” a scris că puterea ar trebui împărțită în așa fel, încât să fie cât mai aproape posibil de nivelul necesar pentru rezolvarea problemelor. În opinia sa asupra federației, subsidiaritatea avea

rolul de *rezolvare* a conflictelor. Ea distribuie competențele între diferitele părți ale federației, între guvernul federal și țările participante, asigurând drepturile lor autonome.

Principiul subsidiarității se regăsește și în lucrările politologului Alexis de Tocqueville – părintele descentralizării. El considera că aceasta este singura modalitate de a da „o viață politică la fiecare porțiune de teritoriu, pentru a multiplica la infinit posibilitatea cetățenilor de a acționa împreună și de a-i face să simtă în fiecare zi că ei depind unii de alții”. Influențat de călătoria sa în America, în care a analizat sistemul democratic american, Tocqueville credea că libertatea și egalitatea merg alături cu democrația, dar sunt amenințate de despotismul provenit din centralizare și intervenția statului.

O nouă etapă în dezvoltarea principiului subsidiarității a început cu apariția modelelor catolice ale conceptului. Astfel, în mai 1891 Papa Leon al XIII-lea a remis enciclica „*Rerum Novarum*” la toți episcopii. Această enciclică s-a dovedit a fi un punct de reper monumental în învățăturile oficiale ale Bisericii Catolice, cu care Biserica a început să se angajeze în problemele sociale. În documentul dat, Leon a condamnat, pentru prima dată în istoria Bisericii, exploatarea capitalistă a celor săraci, cu aceeași asprime ca și socialiștii. Acest lucru trebuie privit ca o schimbare radicală de atitudine, având în vedere, în special, că secolul al XIX-lea a fost perioada fundamentalismului catolic, când majoritatea Papilor evitau problemele modernizării politice, economice și sociale. În ceea ce privește principiul subsidiarității, este important de menționat că „*Rerum Novarum*” a deschis calea pentru stat de a-și proteja propriii cetățeni. Aceasta însemna că Biserica Catolică oficial a permis statului să intervină în viața socială unde ea juca un rol principal. Vaticanul, totuși, a fost prudent în ceea ce privește extinderea largă a puterii de stat. De fapt, Biserica, în continuare, a căutat o modalitate de a contrabalansa [177]. Totuși, Papa Leon a subliniat în mod repetat necesitatea intervenției publice în favoarea cetățenilor care “nu au resurse proprii pe care să se bazeze și trebuie să depindă în principal de asistența statului”. Acesta a fost un progres în poziția Vaticanului, în care Biserica a făcut legitimă intervenția statului în domeniul social. În acest caz, Papa Leon a afirmat subsidiaritatea pozitivă care admite obligația organizației. Aici putem nominaliza cele două idei conflictuale ale subsidiarității: negativă și pozitivă, cu o înclinație spre cea din urmă.

Învățătura lui Leon al XIII-lea privind intervenția statului în domeniul economic și social necesita de a fi clarificată, ceea ce a făcut Papa Pius al XI-lea în enciclica „*Quadragesimo Anno*”, privind restaurarea ordinii sociale, emisă la 15 mai 1931 [227, p.450]. Enciclice papale celebre ale Papei Pius al XI-lea, „*Quadragesimo Anno*” și „*Non abbiamo bisogno*” (1931), proclamau ca principiu ordonator al doctrinei sociale a Bisericii Catolice principiul subsidiarității, enunțat în secolul al XIX-lea de Wilhelm von Ketteler [17, p.51].

Momentul când „Quadragesimo Anno” [176] a fost publicată a coincis cu epoca provocării autorității și rolului Bisericii de către două ideologii totalitare, comunismul și fascismul. Aceasta a fost, de asemenea, era între cele două războaie mondiale, când tensiunile sociale și politice au ajuns la punctele lor cardinale. Într-o astfel de situație, văzând existența sa în pericol, Papa Pius al XI-lea a publicat enciclicele enunțate, în care a susținut cu înverșunare existența libertăților individuale și cea a nivelurilor medii a grupurilor sociale, asociațiilor împotriva comunismului și fascismului. De asemenea, el s-a pronunțat asupra protecției demnității umane față de inegalitățile economice și sociale aduse de sistemul capitalist în dezvoltare.

Aceste documente papale invocă trei principii de bază care trebuie respectate în scopul de a atenua problemele sociale și politice ale vremii: protecția demnității umane, solidaritatea și subsidiaritatea. Subsidiaritatea a fost principiul propus pentru a ghida diviziunea muncii între individ-societate-stat. Documentul susține că ceea ce individul poate face de sine stătător, ar trebui să rămână la discreția sa și, în mod similar, ceea ce grupul social de nivel inferior poate atinge singur nu ar trebui să fie preluat de către grupul social de nivel superior.

Explicațiile care s-au oferit în 1931 au mers pe două direcții: enciclica a fost văzută ca răspuns la intervenționismul statal provenind din hegeliism și, în al doilea rând, a fost văzut drept scut de protecție în fața corporatismului dezvoltat de fascismul italian. În deceniul VI al secolului XX, dezbaterile în jurul subsidiarității au renăscut, Papa Juan al XXII-lea fiind cel care s-a ocupat de reluarea discuțiilor, în enciclica „Pacem in Terris”, în care se stabilește că „același principiu al subsidiarității care guvernează relațiile dintre autoritățile publice și indivizi, familii și entitățile sociale intermediare într-un stat unitar, urmează să fie aplicat și relațiilor dintre autoritatea publică a comunității mondiale și autoritățile publice ale fiecărei comunități politice”. Aici se observă o abordare eminamente de drept internațional public a principiului subsidiarității, cu profunde implicații pentru anii ce au urmat și procesul globalizării al cărui martori suntem. Au urmat alte două enciclice, în 1965 și 1967 („Populorum Progressio” și „Gaudium et Spes”), conform cărora ordinea lucrurilor trebuie să fie subordonată ordinii persoanelor și nu invers.

Inițial, principiul subsidiarității nu a jucat nici un rol important în procesul integrării europene. Și, deși unele dintre caracteristicile sale erau conținute în textele tratatelor, însuși principiul nu a fost inclus nici în sistemul Consiliului Europei și nici în cel al Comunității Europene. Având în vedere că principiul subsidiarității este un atribut al statelor federale, nu este surprinzător faptul că noțiunea de subsidiaritate, în contextul european, a apărut pentru prima dată în teoriile federaliste de integrare europeană.

Unul dintre fondatorii abordării federaliste moderne de integrare europeană, Altieri Spinelli, a recunoscut că în Federația Europeană fiecare stat-membru își va păstra autonomia care

este necesară pentru dezvoltarea armonioasă a vieții politice, în conformitate cu caracteristicile specifice ale populației sale. La sfârșitul anilor '70 ai secolului XX au fost întreprinse încercări ale unei integrări europene mai profunde, dar acestea nu au avut succes. În legislația Uniunii Europene principiul subsidiarității își face apariția pentru prima dată într-un raport emis de Comisie încă în 1975, însă datorită abordării preponderent interguvernamentale, conceptul de subsidiaritate a rămas nepopular până la mijlocul anilor '80 ai secolului trecut.

La începutul anilor '80, sub conducerea lui Spinelli a fost pregătit proiectul tratatului privind Uniunea Europeană. Acesta conținea prevederi ce consolidau rolul Parlamentului European în detrimentul Consiliului UE. Mai mult, el reglementa consolidarea competențelor Comunității față de statele-părți prin acordarea UE de competențe extinse în așa domenii ca economia și politica monetară, relații culturale, sociale și internaționale. Forța motrice principală a tratatului – principiul subsidiarității – ar permite UE să rezolve sarcinile mai eficient decât la nivel de guverne naționale. Conform art. 12 (2) din Proiectul tratatului, Uniunea a fost creată pentru a rezolva problemele soluționarea cărora este mai ușoară prin acțiuni comune. În special, este vorba despre problemele care depășesc granițele naționale.

În opinia lui Spinelli, principiul subsidiarității ar împiedica centralizarea sau supra-naționalizarea continuă a UE. Cu alte cuvinte, principiul subsidiarității este un mijloc de a menține echilibrul de putere între susținătorii federalismului și cei ai inter-guvernamentalismului. În ciuda faptului că în februarie 1984 proiectul tratatului a fost aprobat de Parlamentul European, el a rămas doar un proiect. În același timp, ideea a câștigat popularitate. Principiul subsidiarității a fost inclus în Actul Unic European (1986), deși acțiunea lui a fost limitată la domeniul politicii de mediu, iar el nu se enunța expres [26].

La începutul anilor '90, în baza acestui principiu, europarlamentarul Jacques Delors a pus la îndoială compatibilitatea anumitor dispoziții ale directivelor cu tratatele fondatoare. El a sugerat că în locul reglementărilor detaliate ar trebui să fie adoptate acorduri-cadru, care stabilesc obiectivele, dar lăsă alegerea măsurilor pentru a le atinge țărilor participante. În rezultat, cea mai mare parte a legislației comunitare au fost adoptată sub formă de directive (instrumente de armonizare), și nu reglementări (instrumente de unificare). Delors a inclus principiul subsidiarității în Raportul privind Uniunea Economică și Monetară (cunoscut sub denumirea de „Raportul Delors”), publicat în 1989, în scopul de a răspândi acțiunea principiului în domeniul economic. Raportul a subliniat că, în afară de unele competențe centrale ale Comunității, statele membre ar trebui să aibă un anumit nivel de autonomie în luarea deciziilor în domeniul economic.

Titlul VII din Tratatul de constituire a Comunității Economice Europene a fost primul care a consacrat în legislația UE principiul subsidiarității (fostul art. 130R, alin. 4, inserat prin Actul

Unic European). Totuși, cu toate că principiul a fost menționat în mod expres în textul tratatelor, acesta era aplicabil inițial numai în domeniul dreptului mediului. Astfel, politica mediului a servit ca o rampă de lansare pentru acest principiu [229, p.75].

Încorporarea mai largă a principiului subsidiarității în actele Comunității a fost făcută prin adoptarea Tratatului de la Maastricht privind Uniunea Europeană în 1992, fiind datorată a doi factori principali. În primul rând, extinderea competențelor și rolului Comunității – statele membre erau preocupate că prea multe atribuții trec de la nivelul național la cel comunitar. În al doilea rând – intensificarea confruntărilor dintre inter-guvernamentalști și federaliști. Principiul subsidiarității urma să rezolve aceste două probleme.

Tratatul de la Maastricht, după ce arată în preambul că înaltele părți contractante sunt hotărâte “să continue procesul de creare a unei uniuni din ce în ce mai strânse între popoarele Europei, în care deciziile să fie luate cât mai aproape de cetățeni, în conformitate cu principiul subsidiarității”, dispune introducerea articolului 3b în Tratatul de instituire a Comunității Europene:

“Comunitatea acționează în limitele competențelor care îi sunt conferite și ale obiectivelor care îi sunt atribuite prin prezentul tratat.

În domeniile care nu sunt de competența sa exclusivă, Comunitatea nu intervine, în conformitate cu principiul subsidiarității, decât în cazul și în măsura în care obiectivele acțiunii preconizate nu pot fi realizate într-un mod satisfăcător de statele membre, însă pot fi realizate mai bine la nivel comunitar datorită dimensiunilor sau efectelor acțiunii preconizate.

Acțiunea Comunității nu poate depăși ceea ce este necesar în vederea atingerii obiectivelor prezentului tratat.” [212, art.3b].

Consiliul European de la Edinburgh, din decembrie 1992, a definit principiile de bază ale conceptului de subsidiaritate și a stabilit liniile directoare pentru interpretarea articolului 5 din Tratatul privind Uniunea Europeană, prin care a fost enunțat principiul subsidiarității. Concluziile sale au fost prezentate într-o declarație care continuă să constituie piatra de temelie a principiului subsidiarității.

Abordarea globală care derivă din această declarație a fost preluată într-un Protocol privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității, care a fost anexat la Tratatul de instituire a Comunității Europene prin Tratatul de la Amsterdam (1997). Două dintre noutățile introduse de acest Protocol sunt analiza sistematică a impactului propunerilor legislative din perspectiva principiului subsidiarității și utilizarea unor măsuri comunitare cu caracter mai permisiv, atunci când este posibil.

În 1999, când a intrat în vigoare Tratatul de la Amsterdam, nicio schimbare nu a fost făcută la articolul 3b din Tratatul de instituire a Comunității Europene; astfel reglementările privind principiul subsidiarității au rămas aceleași. Protocolul privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității a obligat toate instituțiile comunitare să asigure respectarea acestor principii, conținând instrucțiuni privind modul în care ele urmau să fie interpretate și utilizate. Protocolul a declarat în continuare că cele două principii nu afectează alte principii dezvoltate de Curtea de Justiție a Uniunii Europene și nu pun în discuție competențele conferite Comunității prin tratate. În continuare, a fost declarat că subsidiaritatea este un concept dinamic care ar trebui să se aplice în lumina obiectivelor stabilite în tratate. De asemenea, a fost enunțat clar că principiul permite atât limitarea, cât și extinderea acțiunilor comunitare, în dependență de circumstanțele în cauză [194].

În cele din urmă, în decembrie 2009, când a intrat în vigoare Tratatul de la Lisabona iar conceptul de Comunitate și structura celor trei piloni a fost abandonată în favoarea noțiunii cuprinzătoare de Uniune Europeană, principiul subsidiarității a devenit aplicabil în toate domeniile legislației UE. Cu toate că unele modificări au fost făcute în formulare, esența principiului a rămas aceeași, ca și atunci când acesta a fost introdus prin Tratatul de la Maastricht. Art. 5 al versiunii consolidate a Tratatului privind Uniunea Europeană prevede la alin. (3): *“În temeiul principiului subsidiarității, în domeniile care nu sunt de competența sa exclusivă, Uniunea intervine numai dacă și în măsura în care obiectivele acțiunii preconizate nu pot fi realizate în mod satisfăcător de statele membre nici la nivel central, nici la nivel regional și local, dar datorită dimensiunilor și efectelor acțiunii preconizate, pot fi realizate mai bine la nivelul Uniunii”* [210, art.5]. Principiul a fost descris ca o regulă de bun simț sau o normă de rațiune, sugerându-se ideea că problemele nu ar trebui să fie rezolvate la nivel comunitar, cu excepția cazului în care nu se pot rezolva la nivel național.

Odată cu Tratatul de la Lisabona a fost introdus și un nou Protocol privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității. Același art. 5, alin. (3) statuează: *“Instituțiile Uniunii aplică principiul subsidiarității în conformitate cu Protocolul privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității. Parlamentele naționale asigură respectarea principiului subsidiarității, în conformitate cu procedura prevăzută în respectivul protocol”*. Noul protocol nu include liniile directoare cu privire la modul de interpretare a noțiunilor de subsidiaritate și proporționalitate din Protocolul de la Amsterdam, dar pune un accent mai pronunțat pe procedură, deoarece introduce un nou sistem de monitorizare a respectării principiului subsidiarității. Această sarcină de monitorizare a fost atribuită parlamentelor

naționale. Deși liniile directoare din Protocolul de la Amsterdam nu mai sunt oficial în vigoare, acestea sunt încă utilizate de către Comisie în vederea interpretării principiului subsidiarității.

Cu toate acestea, aplicarea principiului nu este deloc fără echivoc, deoarece tratatele fondatoare nu au definit în mod foarte cert competența excepțională a Uniunii și așa-numita zonă de competență partajată, în care atât UE, cât și statele membre au autoritatea de a acționa, iar intervenția este supusă regulilor principiului subsidiarității.

După cum am mai afirmat, Curtea de Justiție a UE este competentă să se pronunțe cu privire la acțiunile referitoare la încălcarea principiului subsidiarității de către un act legislativ. Potrivit Curții de Justiție a UE, competența exclusivă a UE nu constituie o listă exhaustivă. Cu timpul, în funcție de necesitățile care evoluează pe parcursul procesului de integrare, Curtea poate extinde lista pentru a include noi zone de interese. Astfel, principiul subsidiarității în contextul Uniunii Europene rămâne a fi un concept dinamic și flexibil.

În ceea ce privește Convenția Europeană a Drepturilor Omului, aici principiul subsidiarității nu a fost până în prezent menționat expres în textele convenției. În contextul lucrărilor de pregătire a Convenției a fost stipulat că constituirea Curții Europene a Drepturilor Omului nu are drept scop rectificarea erorilor comise de către diferite administrații, dar prevenirea reinstaurării sau stabilirii în unele țări a dictaturilor totalitare, ca în Italia și Germania înainte de război. Astfel, Convenția reprezenta din start un mecanism internațional capabil să intervină activ, să nu permită escaladarea in justiției la un nivel critic, luând în considerație circumstanțele epocii postbelice.

Cu toate acestea, în aceleași lucrări de pregătire a Convenției, pe marginea art. 1 a fost clar subliniat faptul că anume părțile contractante sunt responsabile pentru apărarea drepturilor și libertăților fundamentale enumerate în Convenție. Deci, reiese că statul are întâietate în ceea ce privește asigurarea respectării drepturilor cetățenilor săi, garantate prin Convenție: *„În fiecare țară din lume există funcționari publici, forțe de poliție, organisme oficiale, care uneori comit acte ilegale. Dar preocuparea noastră nu a fost axată pe aceste acțiuni ilegale izolate. În fiecare țară există tribunale care corectează ilegalitățile comise în marea majoritate a cazurilor”* [232].

La rândul său, art. 35 al CEDO reconfirmă încă o dată întâietatea statului în ceea ce privește apărarea drepturilor cetățenilor săi, stabilind că o plângere poate fi examinată de Curte doar după epuizarea căilor de recurs naționale, astfel evitând-se conflictul între jurisdicția națională și cea internațională.

În respectivul context, capătă o semnificație notorie actualele abordări ale principiului subsidiarității, care, odată cu intrarea în vigoare a Protocolului 15 de amendare a CEDO, semnat pe 24 iunie 2013, va fi încorporat expres în textul art. 1 al Convenției după cum urmează: *Afirmând*

că Înaltele Părți Contractante, în conformitate cu principiul subsidiarității, au responsabilitate primară să protejeze drepturile și libertățile definite prin prezenta Convenție și Protocoalele la aceasta, și că, în acest sens, ele beneficiază de o marjă de apreciere, responsabilitate supusă jurisdicției de supraveghere din partea Curții Europene a Drepturilor Omului, instituită prin prezenta Convenție.

Astfel, din momentul intrării în vigoare a Protocolului 15, principiul subsidiarității va fi menționat expres în textul Convenției, iar rolul primar al statelor semnatare de a asigura exercițiul efectiv al drepturilor și libertăților fundamentale va fi reconfirmat, accentuându-se și responsabilitatea statelor pe terenul CEDO.

2.2. Suveranitatea de stat și principiul subsidiarității

Suveranitatea și drepturile omului sunt deseori considerate drept concepte fundamentale opuse. Astfel că, în ultimul timp, dreptul statelor se consideră “știrbit” de drepturile individului sau, cel puțin, de sistemul internațional de protecție a drepturilor omului, care este în curs de consolidare de mai bine de o jumătate de secol. Acest discurs este caracteristic guvernărilor autoritare și politicianilor de pe extremele eșichierului politic. Suveranitatea ar trebui să asigure statelor dreptul la neamestec în treburile lor interne. Și, s-ar părea că nu există prea multe chestiuni mai “interne” decât modul în care un stat tratează propriii cetățeni, pe propriul său teritoriu. Dar acest tratament este tocmai preocuparea centrală a drepturilor omului recunoscute pe plan internațional.

Putem afirma cu certitudine că suntem martorii unei evoluții susținute a conștiinței despre drepturile omului și necesitatea protejării acestora în întreaga lume, indiferent de frontiere. Întrebarea este cât de mult acest sentiment public propice drepturilor omului a fost transpus în dreptul internațional. Până în 1945 un guvern nu ar fi fost condamnat pentru încălcarea dreptului internațional prin uciderea în masă a propriilor cetățeni pe propriul său teritoriu. Epurările în masă din 1930, conduse de odiosul Iosif Stalin, au dus la cel mai grav genocid din istorie și moartea a multe milioane de oameni – cetățeni ai statului sovietic. Totodată, comunitatea internațională nu prea a observat ce se întâmplă. Protagonistii internaționali ai timpului au considerat că ceea ce făcea guvernul stalinist se afla în limitele suveranității Uniunii Sovietice, adică era o chestiune de “jurisdicție internă” sau “afaceri interne”.

Evenimentele care au jucat rolul unei revoluții juridice pentru drepturile omului au fost procesele de la Nuernberg, după al doilea război mondial (au stabilit că genocidul este o crimă de război) și Convenția ONU din 1948 cu privire la prevenirea și reprimarea crimei de genocid (a

stabilit că genocidul este o crimă de drept internațional, atât dacă este comis în timp de pace, cât și în timp de război). Aceste evenimente au rupt barajul suveranității, distrugând pretenția guvernelor că acestea nu pot fi responsabile la nivel internațional pentru tratamentele la care îi supun pe propriii cetățeni, în teritoriu aflat sub controlul lor. Au urmat și alte interdicții de drept internațional asupra actelor care anterior erau considerate “afaceri interne” ale statelor, cum ar fi sclavia, apartheidul, tortura etc.

Dar să nu trecem cu vederea și de actul istoric prin care, la 10 decembrie 1948, Adunarea Generală a Organizației Națiunilor Unite a adoptat Declarația Universală a Drepturilor Omului. Posibil cel mai laconic și convingător răspuns la problema concurenței între suveranitatea statelor și drepturile omului îl regăsim printre următoarele prevederi ale Declarației:

“Considerând că recunoașterea demnității inerente tuturor membrilor familiei umane și a drepturilor lor egale și inalienabile constituie fundamentul libertății, dreptății și păcii în lume,

Considerând că ignorarea și disprețuirea drepturilor omului au dus la acte de barbarie care revoltă conștiința omenirii și că făurirea unei lumi în care ființele umane se vor bucura de libertatea cuvântului și a convingerilor și vor fi eliberate de teamă și mizerie a fost proclamată drept cea mai înaltă aspirație a oamenilor...

Toate ființele umane se nasc libere și egale în demnitate și în drepturi. Ele sunt înzestrate cu rațiune și conștiință și trebuie să se comporte unele față de altele în spiritul fraternității...

Fiecare om se poate prevala de toate drepturile și libertățile proclamate în prezenta declarație fără nici un fel de deosebire ca, de pildă, deosebirea de rasă, culoare, sex, limbă, religie, opinie politică sau orice altă opinie, de origine națională sau socială, avere, naștere sau orice alte împrejurări. În afară de aceasta, nu se va face nici o deosebire după statutul politic, juridic sau internațional al țării sau al teritoriului de care ține o persoană, fie că această țară sau teritoriu sunt independente, sub tutelă, neautonome sau supuse vreunei alte limitări de suveranitate...

Suveranitatea este, fără îndoială, fundamentul și factorul vital al organizării statale, reprezentând calitatea puterii de stat de a fi autoritatea supremă în interiorul unui teritoriu. Așadar, suveranitatea constituie un atribut al statului și una dintre trăsăturile puterii de stat de a fi supremă în raport cu oricare altă putere socială internă și independentă față de puterea oricărui alt stat sau organism internațional. Deși este o noțiune unitară în esența ei, suveranitatea implică, după cum poate fi lesne observat, două elemente componente: suveranitate internă și suveranitate externă.

Suveranitatea internă semnifică dreptul statului de a-și organiza puterea publică: dreptul de a legifera, de a înfăptui justiția și poliția. Cu alte cuvinte, este vorba de supremația de stat, care

se concretizează în dreptul statului de a adopta norme juridice, reguli obligatorii pentru toți cetățenii săi și de a le asigura aplicarea.

Suveranitatea externă semnifică independența statului de toate celelalte state sau subiecte externe și a fost exprimată ca principiu pentru prima dată de Jean Bodin în 1576, în lucrarea “*Les Six livres de la République*”. Potrivit acestui concept, statul este eliberat de orice subordonare față de o putere exterioară lui. Bodin arăta că suveranitatea este puterea absolută și perpetuă.

Constituind una dintre trăsăturile statului, suveranitatea a apărut odată cu statul, dar a și evoluat pe parcursul istoriei, modificându-și conținutul în raport cu dezvoltarea socială, economică și politică a statelor. De-a lungul timpului, conceptul de suveranitate a cunoscut o evoluție de la ideea suveranității absolute la cea non-absolută, fie ea relativă, parțială, limitată sau autolimitată. Suveranitatea relativă este o paradigmă susținută de marele jurist și diplomat român, Nicolae Titulescu, care sublinia ideea privind necesitatea reformulării conceptului clasic de suveranitate, în vederea adaptării ei la noul context global. Oponându-se cu vehemență suveranității absolute, neflexibile și, deci, „sistemului suveranității cu pereți metalici”, care a dat naștere atâtor catastrofe, Titulescu percepe suveranitatea ca pe o voință care se limitează pe sine însăși, în virtutea puterii sale independente. În conformitate cu această accepțiune modernă, sistemul internațional este unul de cooperare și nu de izolare a statelor, a căror suveranitate nu poate fi decât una relativă: „un stat suveran este stăpânul actelor sale, dar nu este liber să facă orice.” Totodată, statele din sistemul internațional, deși supuse restricțiilor, pot coexista pașnic și fără a-și pierde suveranitatea.

Deoarece Uniunea Europeană este constituită din 28 de state suverane, principiul subsidiarității devine indispensabil pentru funcționarea acesteia, în special în ceea ce ține de luarea deciziilor la nivel european. Aplicarea principiului permite să se stabilească în ce situații UE are competența de a legifera, dar și contribuie la luarea deciziilor cât mai aproape posibil de cetățeni. Cu alte cuvinte, principiul subsidiarității reprezintă setul de reguli care permite limitarea suveranității statelor membre ale Uniunii Europene în favoarea capacității ultimei de a adopta decizii obligatorii pentru primele. Bineînțeles că, în cazul UE, statele membre singure au acceptat să delege o parte din suveranitatea lor organelor centralizate ale Uniunii, pentru o soluționare mai eficientă a problemelor comune. Astfel, chiar în art. 1 din Tratatul privind UE se stipulează: “Prin prezentul tratat, Înaltele Părți Contractante instituie între ele o Uniune Europeană, denumită în continuare „Uniune”, căreia statele membre îi atribuie competențe pentru realizarea obiectivelor lor comune.”

În aceste circumstanțe, principiul subsidiarității joacă un rol dublu: cel al justificării și facilitării transferului unor elemente de suveranitate de la statele membre către Uniune și cel al limitării unui eventual abuz prin intruziunea excesivă a Uniunii în domeniul suveranității statelor

membre. Principiul subsidiarității, prin doctrina dezvoltată în jurul său și popularizarea de care se bucură din partea organelor Uniunii Europene, mai facilitează într-o oarecare măsură și legitimizarea democratică a cesiunii suveranității statelor în favoarea Uniunii. Pentru a realiza cu mai mult succes acest obiectiv, principiul subsidiarității, așa cum este formulat și promovat în Uniunea Europeană, nu se limitează la delimitarea competențelor dintre Uniune și statele membre, dar mai face trimitere și la partajarea competențelor decizionale și de acțiune între state și unitățile social-politice inferioare, cum ar fi comunitățile regionale, locale, familia, cetățeanul, chiar dacă nu stabilește reguli concrete în acest sens. Reflectarea acestui subterfugiu inteligent se regăsește chiar în prima referire la principiul subsidiarității din Preambulul Tratatului privind Uniunea Europeană: *“Hotărâți să continue procesul de creare a unei uniuni tot mai strânse între popoarele Europei, în care deciziile sunt luate cât mai aproape posibil de cetățeni, în conformitate cu principiul subsidiarității.”*

Așadar, principiul subsidiarității are, de asemenea, ca scop declarat să apropie UE de cetățenii săi, garantând luarea unei decizii sau întreprinderea unei acțiuni la nivel local, atunci când aceasta se dovedește necesar și oportun. Totuși, principiul subsidiarității nu înseamnă că o acțiune trebuie întreprinsă întotdeauna la nivelul cel mai apropiat de cetățean.

Art. 5 din Tratatul de la Lisabona consacră și consolidează principiul subsidiarității prin instituirea mai multor mecanisme de control, în scopul de a verifica aplicarea sa optimă. În plus, Protocolul privind aplicarea principiilor subsidiarității și al proporționalității reglementează în mod detaliat punerea lui în aplicare.

După cum am mai menționat, principiul subsidiarității are ca scop stabilirea celui mai potrivit nivel de intervenție în domeniile competențelor partajate între UE și statele membre. Poate fi vorba despre o acțiune la nivel european, național sau local. În toate cazurile, UE poate interveni numai dacă este în măsură să acționeze mai eficace decât statele membre [197, p.376]. Prima versiune a protocolului privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității menționează că, pentru ca acțiunea comunitară să fie justificată, trebuie să fie îndeplinite (cumulat) cele două aspecte ale principiului subsidiarității: obiectivele acțiunii propuse să nu poată fi realizate în mod satisfăcător prin acțiunea statelor membre, în cadrul sistemului lor constituțional și, prin urmare, obiectivele date să poată fi realizate mai bine printr-o acțiune din partea Comunității. Trei linii directe sau teste care, fiind cumulate, au menirea să confirme sau nu oportunitatea unei intervenții la nivelul Uniunii, sunt aplicate și azi:

- problema examinată să prezinte aspecte transnaționale, care nu pot fi rezolvate în mod satisfăcător prin acțiunea statelor membre;

- acțiunile realizate doar de statele membre sau lipsa unei acțiuni a Uniunii să fie contrară cerințelor tratatului sau să dăuneze semnificativ, într-un alt mod, intereselor statelor membre;
- o acțiune realizată la nivelul UE să prezinte avantaje evidente, datorită dimensiunilor sau efectelor acesteia, în raport cu o acțiune realizată la nivelul statelor membre.

Mecanismele de control al respectării principiului subsidiarității sunt și ele stabilite prin Protocolul privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității. Tratatul de la Lisabona a reformat acest protocol pentru a îmbunătăți și a consolida controlul respectiv. Primul protocol, introdus prin Tratatul de la Amsterdam, prevedea deja respectarea anumitor obligații, chiar pe parcursul elaborării proiectelor legislative. Astfel, înainte de a propune un act legislativ, Comisia Europeană trebuia să elaboreze o “carte verde”. Cărțile verzi constau în consultări publice. Acestea permiteau Comisiei să obțină avizul instituțiilor naționale, locale și ale societății civile privind oportunitatea unei propuneri legislative, asigurând astfel un echilibru între suveranitatea statelor-membre și puterea decizională a instituțiilor unionale. În plus, protocolul adăuga obligația Comisiei de a însoți proiectele de acte legislative de o fișă prin care să se demonstreze respectarea principiilor subsidiarității și proporționalității [234, p. 62].

Tratatul de la Lisabona aduce ca noutate participarea deplină a parlamentelor naționale la controlul respectării principiului subsidiarității, pentru a garanta că vocile instituțiilor statelor-membre sunt cu adevărat auzite. Parlamentele naționale exercită acum un dublu control. În primul rând ele dispun de un drept de opoziție în cursul elaborării proiectelor legislative. Astfel, ele sunt în măsură să formuleze și să remită Comisiei obiecții pe marginea unei propuneri legislative, în cazul în care consideră că principiul subsidiarității nu se respectă. În al doilea rând, prin intermediul statului membru, ele pot contesta un act legislativ adoptat deja în fața Curții de Justiție a UE, în cazul în care consideră că principiul subsidiarității este încălcat.

Se afirmă că, din textul instrumentelor juridice care reglementează funcționalitatea Uniunii Europene, ar rezulta indirect că suveranitatea statelor-membre își găsește o reafirmare în contextul aplicării principiului subsidiarității, întrucât scoate în vizor privilegierea adoptării deciziei la nivel național sau local. Această idee este des evocată de funcționarii Uniunii Europene, deși rămâne discutabilă.

Conform conceptului subsidiarității, regulile de guvernare sunt orientate spre recunoașterea nevoilor formațiunilor sociale mai mici și împuternicirea acestor formațiuni de a lua decizii și a acționa. Acest lucru sugerează prezumția că principiul subsidiarității, ca instrument de reglementare a raporturilor juridice într-o organizație de stat, încurajează: subiecții care sunt în

măsură să-și rezolve problemele singuri – să acționeze în mod independent în acest scop; crearea unui model de interacțiune între subiecți, atunci când anumite obiective pot fi atinse numai prin colaborarea lor (solidaritate); identificarea celui mai eficient nivel de luare a deciziilor. Guvernarea bazată pe principiul subsidiarității crește șansele statului de a satisface nevoile specifice ale comunităților locale, de a susține inițiativele acestora și de a asigura colaborarea lor pentru rezolvarea problemelor locale și generale. Subsidiaritatea conduce în mod constant guvernarea de stat spre implementarea și protecția eficientă a drepturilor omului, creând astfel premisele pentru dezvoltarea statului de drept, unde principiul subsidiarității devine un instrument inalienabil de reglementare a raporturilor sociale.

Având în vedere că subsidiaritatea este unul dintre principiile de bază ale UE, trebuie de subliniat faptul că principiul dat are un conținut și o aplicare diferită în cadrul CEDO. În contextul sistemului european de protecție a drepturilor și libertăților omului principiul dat este aplicat în special de către Curtea Europeană a Drepturilor Omului, mandatul său limitându-se la controlul respectării Convenției de către statele semnatare. Prin urmare, controlul exercitat de Curte în acest context are un caracter complementar, iar competențele sale de intervenție sunt limitate la cazurile în care instituțiile naționale se prezintă incapabile de a asigura eficient protecția drepturilor omului [181].

În sistemul CEDO, principiul subsidiarității nu este de o aplicabilitate absolută. În primul rând, acesta nu este unicul principiu fundamental al CEDO deoarece sistemul se bazează și pe un al doilea pilon, și anume pe regula că drepturile trebuie să fie efective, or Convenția are scopul de a garanta drepturi care nu sunt teoretice sau iluzorii, dar practice și efective. Acest principiu servește ca o contrabalantă a principiului subsidiarității. În cazul în care eșecul Curții de a acționa ar duce la o negare a justiției din partea sa, făcând drepturile garantate prin Convenție inoperante, Curtea poate și trebuie să intervină în rolul atribuit prin art. 19 al CEDO.

În al doilea rând, este important de luat în considerație principiul interpretării evolutive a Convenției, în conformitate cu care aceasta din urmă este un instrument viu, care trebuie interpretat în lumina condițiilor actuale. În virtutea acestui din urmă principiu, poziția Curții în ceea ce privește domeniul și condițiile de aplicare ale unui anumit drept poate evolua de-a lungul anilor, astfel încât o problemă specifică, până în prezent lăsată în întregime la latitudinea statelor, poate fi pusă pe ordinea de zi a Curții.

În al treilea rând, principiul subsidiarității în sine nu este nici static și nici unilateral. Sub influența unei întregi serii de factori – inclusiv determinarea de a implementa efectiv drepturile

omului, aplicată de către judecători atunci când aceștia se pronunță asupra unei cauze concrete – interpretarea principiului subsidiarității oscilează între auto-limitarea și activismul judiciar⁴.

În contextul CEDO, pot fi identificate două tipuri de subsidiaritate: *subsidiaritatea procedurală*, care reglementează relația funcțională dintre Curte și autoritățile naționale și asigură împărțirea responsabilităților de acțiune și intervenție, precum și *subsidiaritatea de fond*, care reglementează responsabilitățile de luare a deciziilor și de evaluare [226].

Aspectul procedural al principiului subsidiarității este reflectat în art. 35 din Convenție, care prevede că Curtea nu poate fi sesizată decât după epuizarea căilor de recurs interne, așa cum este stabilit conform principiilor de drept internațional general recunoscute și într-un termen de șase luni, începând cu data deciziei interne definitive. Cu alte cuvinte, reclamanții trebuie să ofere în prealabil autorităților din statul în cauză și, în special, instanțelor de judecată naționale posibilitatea de a reglementa problema apărută în temeiul Convenției. Numai atunci când autoritățile au eșuat definitiv în această sarcină, persoana în cauză poate să se adreseze la Curtea de la Strasbourg. Statele sunt obligate să stabilească remedii eficiente în sistemele lor juridice, astfel încât să poată pune capăt încălcărilor și să furnizeze ele însele despăgubiri pentru toate tipurile de încălcări ale Convenției. Art. 35 este bazat pe ideea că statul în cauză dispune de remedii eficiente, în principiu, de care trebuie să facă uz solicitanții. Dacă persoana dreptul căreia a fost lezat obține despăgubiri adecvate – de exemplu, sub formă de compensații financiare proporționale cu gravitatea presupusei încălcări – apelul la forul contenciosului european pierde orice *raison d'être*.

Cât privește *subsidiaritatea de fond*, avem problema așa-numitor cereri la “a patra instanță”. Acest termen este oarecum paradoxal și se referă la ceea ce Curtea de fapt nu este: nu este o curte de apel sau un tribunal care poate anula hotărârile pronunțate de instanțele de judecată din statele părți sau reexamina cauzele judecate de instanțele naționale. Prin urmare, cererile la a patra instanță reies dintr-o înțelegere greșită din partea reclamanților a rolului Curții și natura echipamentului judiciar instituit prin CEDO. Fosta Comisie a Drepturilor Omului a dezvoltat doctrina celei de a patra instanțe, pe care Curtea a adoptat-o. Aceasta presupune că datoria Curții este de a asigura respectarea angajamentelor sale față de statele părți în conformitate cu art. 19. Însă, în funcțiile Curții nu intră cercetarea presupuselor erori de fapt și de drept comise de către o instanță națională, decât dacă acestea au încălcat drepturile și libertățile protejate de Convenție. Nu este rolul Curții să evalueze faptele care au condus un tribunal național să adopte o decizie și

⁴ A se vedea Anexa 1. Principiul subsidiarității în contextul CEDO.

nu alta. Dacă ar fi fost altfel, Curtea ar acționa ca o a treia sau a patra instanță, ceea ce ar încălca limitele mandatului său⁵.

În acest context, trebuie menționat faptul că, în pofida rolului subsidiar al mecanismului de protecție instituit de CEDO, în practică există și cazuri când forul de la Strasbourg adoptă o altă soluție decât instanțele naționale, în urma reaprecierii probelor existente într-un anumit dosar, în special în ceea ce ține de încălcări ale art. 2 (dreptul la viață) și art. 3 (interzicerea torturii) sau în cazul motivării aplicării măsurii preventive de arest provizoriu în cadrul urmăririi penale, în contextul art. 5 (dreptul la libertate și la siguranță).

În ciuda opiniei că activitatea Curții Europene a Drepturilor Omului prejudiciază suveranitatea de stat, trebuie de luat în considerație că statele suverane rămân principalii actori în dreptul internațional public, iar ceilalți actori (cum ar fi organizațiile internaționale) își derivă competențele și legitimitatea de la state. Din acest motiv Curtea Europeană a Drepturilor Omului, a cărei competență este limitată prin art. 19 la asigurarea că părțile contractante respectă angajamentele lor față de Convenție, nu poate să depășească limitele competențelor generale delegate prin voința suverană a statelor.

În conformitate cu această logică, reiese că statul ar trebui să fie primul care să abordeze chestiunile legate de drepturile omului, care apar pe teritoriul lor. Mai mult, datorită contactului lor direct și continuu, autoritățile naționale sunt mai bine plasate decât o instanță internațională pentru a evalua multitudinea de factori care înconjoară fiecare caz, prin urmare instanțele interne sunt primele responsabile pentru a identifica, pune capăt și eventual compensa prejudiciul cauzat prin încălcările drepturilor omului în fiecare caz particular [31, pp.38-79]. Principala lecție ce reiese din practica Curții și funcționarea sistemului european de protecție a drepturilor omului este respectul pentru statul-națiune, tradițiile naționale, judecătorul național. Responsabilitatea principală pentru executarea cerințelor CEDO revine statului. Anume de stat depinde modul și măsura în care Convenția va fi implementată la nivel local. Nici un mecanism internațional nu poate schimba această situație. De fapt, instrumentele și mecanismele internaționale sunt create în alte scopuri, precum cel de a ajuta statul în procesul garantării drepturilor omului la nivel național și de a asigura supremația drepturilor omului în situațiile în care statul omite să o facă. Curtea are funcția subsidiară de a supraveghea ca Convenția Europeană să fie respectată cu bună credință. Regula epuizării căilor de recurs interne este creată pentru a permite judecătorului național de la o instanță superioară să corecteze erorile făcute de instanțele inferioare, astfel încât sistemul juridic

⁵ A se vedea Anexa 2. Subsidiaritatea procedurală și cea de fond în sistemul CEDO.

național să-și înlăture singur încălcările comise asupra drepturilor omului și libertăților fundamentale.

După cum reiese din cele menționate mai sus, suveranitatea este considerată a fi rivalul principal al subsidiarității, ceea ce nu este fără echivoc. Or, prin prisma drepturilor omului, subsidiaritatea joacă un rol important și este mai favorabilă decât suveranitatea. Din perspectiva subsidiarității este posibil și chiar necesar ca sistemul drepturilor omului să se bazeze, în primul rând, pe organismul național capabil de a da sens și efect drepturilor omului și, în același timp, să acorde autoritate și responsabilitate organismelor mai mari să intervină pentru a ajuta la realizarea drepturilor omului conform unor înalte standarde. La un nivel doctrinar mai formal, acest lucru înseamnă că o abordare subsidiară poate lua în considerare mai bine scopul și valoarea unor astfel de norme de fond, ca marja de apreciere, și astfel de dispozitive de procedură, cum ar fi epuizarea căilor de recurs interne, dar și pericolele pe care le prezintă, și limitările la care ar trebui să fie supuse. În al doilea rând, subsidiaritatea merge neapărat dincolo de dualismul rigid dintre state, pe de o parte, și comunitatea internațională, pe de altă parte, și include în domeniul său de aplicare o varietate de nivele subnaționale și supranaționale de asociere și autoritate în domeniul drepturilor omului. În cele din urmă, subsidiaritatea ajută la integrarea mai deplină a valorilor care stau la baza drepturilor omului, demnitatea și libertatea persoanei umane în societate, cu dreptul internațional, în general.

2.3. Conceptul modern al principiului subsidiarității în dreptul internațional public

În afirmarea sa principiul subsidiarității ia noi contururi, secolul al XXI-lea aducând novații atât în ceea ce ține de aplicarea principiului în cadrul dreptului Uniunii Europene, în urma semnării și intrării în vigoare a Tratatului de la Lisabona, cât și în ceea ce ține de aplicarea principiului în dreptul CEDO, odată cu adoptarea Protocolului nr. 15.

Noțional, principiul subsidiarității exprimă recunoașterea primatului drepturilor fundamentale ale individului în raport cu statul și mobilizarea acestuia din urmă, organizarea sa internă pentru protecția drepturilor omului și asigurarea implementării lor. Conceptul modern al subsidiarității este legat de structura teritorială a statului, diferențierea nivelurilor de guvernare, interacțiunea instituțională a structurilor de putere, particularitățile auto-guvernării regionale și locale. Prin urmare, domeniul de aplicare al acestui principiu și succesul său în diferite sisteme de drept este direct dependent de structura teritorială consacrată în constituția statului și legile acestuia, forma de guvernare și valorile orientative ale societății, exprimate în principiile dreptului constituțional. Analiza surselor științifice sugerează că subsidiaritatea trebuie percepută ca: un

instrument pentru a consolida drepturile naturale ale unei persoane private (sau ale oricărei alte formațiuni sociale minore) și prioritatea intereselor acesteia în raport cu societatea (sau comunitatea socială); un instrument pentru a încuraja inițiativa persoanei într-o organizație de stat; un principiu de armonizare a contrariilor, echilibrare a intereselor, conservare a diversității în unitate și armonizare a relațiilor într-o comunitate socială; un instrument global de reglementare a proceselor, identificare a civilizațiilor, structurare a sistemelor sociale și defragmentare a ierarhiei acestora, instituționalizare a auto-guvernării și stabilire a competențelor exclusive ale instituțiilor într-o organizație de stat [190, p.54].

Conținutul termenului de subsidiaritate poate fi perceput prin prisma filosofiei, economiei, științei politice și altor sisteme științifice. În termeni de *filozofie*, subsidiaritatea este coordonarea opiniilor și valorilor membrilor societății și susținabilitatea diversității lor prin unitate, care încurajează apariția individualității și inițiativei personale într-o organizație socială sau de stat.

Din punct de vedere *economic*, subsidiaritatea reprezintă un instrument ce stabilește rolul și competențele unui subiect care participă la crearea și distribuția valorilor, asigurând astfel implementarea necesităților individuale ale unei persoane fizice în stat.

În ceea ce privește *științele politice*, subsidiaritatea este un principiu de reglementare a sistemului politic, un instrument pentru a identifica statutul juridic și structura organizatorică a unei unități politice și, de asemenea, interacțiunea acesteia cu alte unități autonome în cadrul sistemului de organizații politice. Când privește guvernarea de stat, subsidiaritatea este un principiu de stabilire a diferitor forme de guvernare, competențe exclusive și limite de subiect și implicarea societății în procesul de luare a deciziilor. Acesta asigură conexiunea firească a totalității și unităților autonome, interacțiunea persoanei, societății și a statului, echilibrul puterilor, luarea deciziilor și reglementarea juridică eficientă a punerii în aplicare și protecției drepturilor unei persoane private la orice nivel de guvernare de stat.

În *administrarea publică*, principiul în cauză presupune utilizarea tuturor structurilor organizatorice de stat în scopul principal de a ajuta oamenii să-și pună în aplicare drepturile lor și să-și asigure protecția legitimă a intereselor, susținând colaborarea pașnică a cetățenilor liberi și responsabili, solidaritatea și acțiunile lor independente pentru asigurarea bunăstării statului.

În materia *dreptului public*, subsidiaritatea este un principiu de reglementare juridică a sistemelor de guvernare democratică, care ajută la realizarea echilibrului de putere, la separarea competențelor între instituțiile regionale și locale și la luarea deciziilor la cel mai jos nivel de gestionare – cât mai aproape de cetățeni. În acest fel, sunt create precondiții juridice eficiente de implementare și protejare a drepturilor persoanei la orice nivel de administrare.

Construcția pas cu pas a Uniunii Europene este o confruntare permanentă, nu doar de interese economice și politice, ci și de idei, soluții teoretice fundamentate juridic și filosofic. Pentru a-și regla mecanismul existenței și funcționării, construcția comunitară a făcut necesară fundamentarea unor concepte larg împărtășite, care să reziste celor mai severe critici și, astfel, să susțină validitatea modelului *sui generis* de organizare multilaterală a continentului. În acest sens, conceptul de „subsidiaritate” și-a găsit așezare direct în tratatele comunitare.

Dezvoltarea conceptului principiului subsidiarității se caracterizează prin mișcarea de la abordarea filosofică spre ideea subsidiarității ca instrument de operare practic și recunoașterea acestuia ca principiu dominant al dreptului Uniunii Europene. Principiul subsidiarității este conceput pentru a asigura că “deciziile sunt luate cât mai aproape posibil de cetățean”. Mai pe larg, subsidiaritatea stă ca principiu de limitare, care va apăra suveranitatea națională împotriva expansiunii continue a incursiunii birocrăției de la Bruxelles [196, p.617]. Dezbaterile actuale cu privire la subsidiaritate s-au concentrat aproape exclusiv pe semnificația ei pentru repartizarea competențelor între diferite niveluri ale autorității politice [168, p.117]. De fapt, principiul subsidiarității a reprezentat o încercare de a balansa caracterul istoric și naționalist al suveranității, de care au fost obsedate statele-membre, cu obiectivele integraționiste ale Uniunii Europene. El a avut drept scop de a asigura statele că dreptul lor de a legifera în domeniile competențelor partajate va rămâne rezervat în măsura posibilităților. În centrul principiului subsidiarității se regăsește premisa ca deciziile să fie luate cât mai aproape posibil de cetățenii statului [29, p.83].

Sensul și finalitatea principiului subsidiarității rezidă în acordarea unui anumit grad de independență unei autorități subordonate față de o autoritate de nivel superior, în special unei autorități locale față de puterea centrală. Există, prin urmare, o împărțire a competențelor între diversele niveluri ale puterii, principiu care constituie fundamentul instituțional al statelor cu structură neunitară. Aplicat într-un context comunitar, principiul subsidiarității servește drept criteriu ce reglementează exercitarea competențelor partajate între Uniunea Europeană și statele membre. Pe de o parte, el exclude intervenția Uniunii atunci când o materie poate fi reglementată în mod eficace de către statele membre la nivel central, regional sau local. Pe de altă parte, UE își exercită puterile atunci când statele membre nu sunt capabile să îndeplinească în mod satisfăcător obiectivele tratatelor. Intervenția instituțiilor Uniunii Europene prin principiul subsidiarității presupune îndeplinirea a trei condiții: nu trebuie să fie un domeniu aflat în competența exclusivă a ei; obiectivele acțiunii avute în vedere nu pot fi atinse în mod satisfăcător de către statele membre; acțiunea poate fi realizată mai bine, date fiind dimensiunile sau efectele sale, printr-o intervenție a UE.

Domeniul de aplicare al principiului subsidiarității nu a fost în mod clar delimitat, el continuând să conducă la divergențe de interpretare. Principiul este adesea înțeles sau ca o cerere de autonomie de către autoritatea inferioară sau ca o justificare pentru acțiunea de subrogare din partea autorității superioare [233]. Totuși, Uniunea Europeană are ca scop clar limitarea acțiunii sale la obiectivele tratatelor și la asigurarea adoptării unor noi măsuri la un nivel cât mai apropiat posibil de cetățeni. Chiar și în preambulul Tratatului privind UE există un accent special asupra acestei legături între principiul subsidiarității și regula apropierii față de cetățean.

Odată intrat în vigoare, Tratatul de la Lisabona ar fi trebuit să pună capăt divergențelor de interpretare cu privire la domeniul de aplicare al principiului subsidiarității. De fapt, acest tratat definește domeniile ce intră în competențele exclusive și în competențele partajate ale Uniunii.

Art. 4, alin. (2) din Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene conține lista următoarelor domenii ce țin de competențele partajate: piața internă; politica socială; coeziunea economică, socială și teritorială; agricultura și pescuitul, cu excepția conservării resurselor biologice ale mării; mediul; protecția consumatorului; transporturile; rețelele trans-europene; energia; spațiul de libertate, securitate și justiție; obiectivele comune de securitate în materie de sănătate publică.

Procedurile de aplicare a principiului în cauză se referă la:

- modul de exercitare a competențelor și nu la conținutul lor, care este precizat de Tratatul Uniunii;
- acțiunea concertată cu alte principii generale de drept (respectarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale);
- completarea cu principiile proporționalității (ajustarea mijloacelor la obiectivele urmărite, pentru a nu leza pe această cale interese alterne) și cooperării raforsate;
- ariile de construcție politică în care acționează (educație, formare profesională, cultură, securitate, sănătate publică, mediu și, mai nou, domeniul social și al relațiilor internaționale), acceptate ca domenii ale concurenței de competențe;
- asigurarea eficienței legislative;
- respectarea diversității și a capacității reale de absorbție în diferite medii politice, prin stabilirea de către Tratat a competențelor sub forma obiectivelor și asimilarea sarcinilor concrete prin corelări între organisme (fără instituirea unui for specializat de decizie politică cu forță de lege și verificarea respectării principiului – cum ar putea fi, de exemplu, o a doua Cameră a Parlamentului European), și
- evaluarea sub forma Rapoartelor anuale ale Comisiei către Consiliu [17, p.61].

Subsidiaritatea joacă un rol crucial și în dreptul internațional al drepturilor omului. Atât drepturile omului, cât și subsidiaritatea pot fi ambele rezumate ca idei care avansează o înțelegere a binelui comun, bazat pe totalitatea condițiilor necesare pentru o viață umană deplină și prosperă.

Înțeles în principal ca un principiu structural, subsidiaritatea este menită să se refere la jurisdicție, competențe și regulile procedurale pentru actorii și organizațiile implicate în domeniul garantării drepturilor omului. O expunere cunoscută a subsidiarității este furnizată de doctrinarul Paolo G. Carozza, care a identificat subsidiaritatea ca *principiu structural și normativ al dreptului internațional al drepturilor omului*, adică principiu ordonator al legislației internaționale privind drepturile omului, precum și ca o valoare etică inerentă [31, p.38].

După cum este cunoscut, principiul subsidiarității implică obligația victimelor încălcărilor Convenției Europene a Drepturilor Omului să apeleze mai întâi la căile de recurs interne. Curtea Europeană a Drepturilor Omului a reiterat că, în conformitate cu art. 35, alin. 1 din Convenție, o cauză poate fi examinată numai după epuizarea căilor de recurs interne, această regulă fiind piatra de temelie a activității sale contencioase. Cu toate acestea, Curtea de la Strasbourg a subliniat în mod repetat că alin. 1 al art. 35 din Convenție ar trebui aplicat cu un anumit grad de flexibilitate și fără un formalism excesiv. De asemenea, Curtea a enunțat că regula de epuizare nu este absolută și nu poate fi aplicată în mod automat. Atunci când se examinează faptul respectării acesteia, este necesar să se țină cont de circumstanțele specifice ale fiecărui caz în parte. Acest lucru înseamnă, printre altele, că Curtea Europeană de fapt ia în considerare nu numai existența unor căi de recurs oficiale în sistemul juridic al statului-parte, dar, de asemenea, contextul general în care acestea sunt aplicate, precum și circumstanțele personale ale reclamantilor. În același timp, Curtea verifică dacă solicitantul a îndeplinit toate condițiile pentru a epuiza căile de recurs interne, ținând cont de împrejurările existente [144].

Protocolul 15 al CEDO, care nu a intrat încă în vigoare, conține referiri la subsidiaritate și marja de apreciere, care urmează să fie incorporate în preambulul CEDO. Astfel preambulul Convenției va fi completat cu următoarea frază: *„Afirmând că Înaltele Părți Contractante, în conformitate cu principiul subsidiarității, au responsabilitatea primară de a asigura drepturile și libertățile definite în prezenta Convenție și în Protocoalele sale, și că, în acest sens, se bucură de o marjă de apreciere, sub controlul Curții Europene pentru Drepturile Omului stabilită prin prezenta Convenție.”* Această formalitate a devenit necesară deoarece în prezent principiul în cauză trebuie să fie justificat prin prisma jurisprudenței Curții. Introducerea principiului subsidiarității în textul Convenției ar pune în aplicare consolidarea acestuia ca o regulă de bază, care ghidează activitatea Curții încă de la stabilire.

În contextul CEDO, se subliniază două aspect ale subsidiarității – teoretic și practic. În *termeni practici*, Curtea Europeană nu poate acționa ca o instanță de apel sau recurs și, prin urmare, nu poate să examineze faptele cauzei în detaliu, precum o fac autoritățile naționale. Cu toate acestea, Curtea reamintește că, cu cât mai grave sunt acuzațiile invocate de reclamant privind încălcarea drepturilor și libertăților sale, cu atât mai solidă ar trebui să fie baza probatorie. Numai în cazuri excepționale, a diferențelor aparente dintre faptele constatate de instanța națională și probele prezentate de reclamant, Curtea se poate abate de la această regulă. De asemenea, Curtea evită să analizeze aspectele legislative aflate în competența instanțelor naționale (de exemplu, interpretarea dreptului material și procedural), cu toate că le ia în considerare. De aici decurge principiul subsidiarității ca pilon al activității Curții: “Având în vedere contactul direct și permanent cu populația activă a țării lor, autoritățile naționale sunt, în principiu, într-o poziție mai bună decât judecătorul internațional pentru a exprima o opinie privind sensul exact al cerințelor moralității precum și privind necesitatea oricăror restricții sau sancțiuni, menite să asigure îndeplinirea acestor cerințe” [90].

Curtea tinde să evite interpretarea și cu atât mai mult aplicarea legislației naționale în activitatea sa, întrucât stabilirea sensului dreptului național nu intră în sfera competențelor sale. Or, Curtea Europeană a recunoscut în mod constant că sarcina sa nu este de a substitui instanțele naționale. Problema interpretării legislației interne este în primul rând în competența autorităților naționale, în special a instanțelor de judecată. Rolul Curții se limitează la a verifica dacă efectele unei astfel de interpretări sunt compatibile cu Convenția [107]. Referindu-se la problemele de interpretare a CEDO, Curtea se bazează pe principiul interpretării autonome, care susține că unii dintre termenii cheie ai Convenției sunt definiți de către Curte “cu autoritate”, sau independent de modul în care aceștia pot fi înțeleși de către statele membre. Sensul acestui principiu rezidă în independența (autonomia) Curții și considerarea propriului precedent de interpretare a dispozițiilor Convenției.

Cât privește *aspectul teoretic* al subsidiarității, având în vedere că drepturile și libertățile garantate de Convenție sunt rezultatul evoluției societății umane spre democrație, conceptul celei din urmă și a statului de drept sunt interdependente la interpretarea CEDO. Prin logica jurisprudenței Curții, autoritățile statelor membre la Convenție dispun de legitimitate, fiind alese pe cale democratică. Astfel, Curtea a dedus o consecință nescrisă în Convenție – statele dispun de o anumită marjă de apreciere în aplicarea CEDO. Teoria marjei de apreciere conferă statelor o putere discreționară în aplicarea limitărilor drepturilor protejate. Ea stabilește întinderea acestei puteri discreționare și, pe cale de consecință, întinderea controlului exercitat de Curte asupra acestor măsuri limitative.

Faptul respectiv impune Curții o anumită auto-limitare pentru a evalua dacă ingerința în exercitarea drepturilor și libertăților garantate de Convenție este necesară într-o societate democratică. Dar, în același timp, orice astfel de ingerință ar trebui, în primul rând, să fie prevăzută de lege și, în al doilea rând, să urmărească un scop legitim. Este clar că domeniul de aplicare al acestei evaluări nu este infinit și nu poate merge dincolo de procesul democratic. Marja de apreciere, precum vom vedea în continuare, semnifică, în principal, că statelor li se permite un anumit grad de discreție, supus totuși supravegherii instanței europene, atunci când se iau măsuri legislative, administrative sau judiciare în aplicarea vreunei dispoziții a CEDO. Legitimitatea marjei de apreciere a devenit obiectul unor controverse de la apariția acesteia; s-a ridicat întrebarea dacă doctrina poate fi privită ca un principiu sau pur și simplu ca un instrument practic prin care organismele Convenției se vor sustrage de la funcțiile lor de supraveghere. În timp ce unii critici susțin eliminarea doctrinei, cei mai mulți sunt preocupați de aplicarea inconsecventă a acesteia de către organele de la Strasbourg [28, p.731].

Doctrina marjei de apreciere a fost criticată pe motiv că duce invariabil la o constatare care este favorabilă statului pârât și că aceasta amenință viabilitatea continuă a Convenției. O altă critică rezidă în faptul că doctrina este din ce în ce mai greu de controlat și inacceptabilă ca un concept juridic din cauza lipsei standardelor clare de utilizare a acesteia [214, p.214]. Pe acest teren, susținem că criticii ar trebui să ia în considerație faptul că teoria marjei de apreciere este aplicată nu în cazuri abstracte, dar în circumstanțe concrete și este supusă controlului Curții, existând așa reguli imperative ca triplul test al ingerinței. La fel trebuie de amintit că jurisprudența Curții și teoria marjei de apreciere trebuie să apară, să evolueze și, de asemenea, să se dezvolte pentru a obține acceptare, respect și credibilitate din partea comunității în care este aplicată.

Convenția însăși nu este un sistem rigid, iar interpretarea ei în lumina unei marje de apreciere a statelor-părți constituie un mecanism de a-i asigura flexibilitatea în raport cu relațiile interne ale fiecăruia dintre acestea. Totuși, este dificilă distingerea clară a sectoarelor în care marja națională de apreciere este încă relativ largă, de cele în care ea rămâne restrânsă. Statele contractante beneficiază de o marjă de apreciere mai largă în domeniile în care nu există încă un consens european, cum ar fi: securitatea națională, viața privată sau în materie de proprietate [25, p.97].

Principala lecție ce reiese din practica Curții și funcționarea sistemului european de protecție a drepturilor omului este respectul pentru statul-națiune, tradițiile naționale, judecătorul național. Responsabilitatea principală pentru executarea cerințelor CEDO aparține statului. În primul rând de stat depinde modul și măsura în care Convenția va fi implementată la nivel local. Nici un mecanism internațional nu schimbă această situație. De fapt, instrumentele și mecanismele

internaționale sunt create în alte scopuri, precum cel de a ajuta statul în procesul garantării drepturilor omului la nivel intern și de a asigura supremația drepturilor omului în situațiile în care statul omite să o facă. Curtea are funcția subsidiară de a supraveghea ca Convenția Europeană să fie respectată cu bună credință. Regula epuizării remediilor interne este creată pentru a permite judecătorului național de la o instanță superioară să corecteze erorile făcute de instanțele inferioare, astfel încât sistemul juridic național să-și corecteze singur încălcările comise ale drepturilor omului și libertăților fundamentale.

În prezent, notorietatea principiului subsidiarității nu este pusă la îndoială. Dar numărul foarte mare de cazuri examinate de forul contenciosului european, inclusiv pe cauze similare care prezumă o jurisprudență bine-stabilită a Curții, implică concluzia că anumite state nu depun suficiente eforturi și nu sunt eficiente în eliminarea rapidă a disfuncțiilor sistemelor lor juridice și judiciare, identificate de Curtea de la Strasbourg. Subsidiaritatea presupune că statele-părți trebuie să lucreze mai mult pentru a face față, în mod independent, problemelor cu care se confruntă societățile naționale și pe care le accentuează încălcările Convenției Europene a Drepturilor Omului semnalate de Curtea Europeană.

Sensul subsidiarității poate varia din punct de vedere conceptual. În ultimii ani, Curtea din ce în ce mai mult își asumă rolul de a sugera statelor ce și cum ar trebui să fie făcut pentru a elimina încălcările depistate. Soluțiile date de Curte conțin indicații directe privind măsurile individuale sau generale care urmează să fie luate în considerație de către autoritățile naționale. Hotărârile pronunțate demonstrează existența unor probleme structurale sau sistemice identificate în funcționarea sistemului juridic și judiciar național [118]. Iar introducerea procedurii hotărârii-pilot, care conține sugestii privind rezolvarea problemelor statului legate de respectarea CEDO, oferă noi contururi aplicabilității principiului subsidiarității pe terenul Convenției [139].

Totuși, esențial pentru înțelegerea subsidiarității, așa cum aceasta se reflectă în practica Curții Europene și în funcționarea sistemului european de protecție a drepturilor omului, este combinația rațională și armonioasă a eforturilor individuale ale statelor cu cele ale comunității internaționale pan-europene.

2.4. Concluzii la Capitolul 2

În vederea definitivării conceptului principiului subsidiarității, formulăm următoarele concluzii:

1. Principiul subsidiarității își trage originile din Lumea Antică, fiind catalogat deja ca concept de sine stătător în lucrările lui Aristotel, preluate ulterior de romani. Urmează o pauză

lungă datorată căderii Romei și afirmării Evului Mediu timpuriu, însă deja în reflecțiile lui Toma d'Aquino principiul reapare ca idee diriguitoare, fiind supus analizei teologico-juridice. Mai târziu, subsidiaritatea este cercetată de iluștrii filozofi liberali, precum Hobbes, Locke și Montesquieu, analiza culminând cu concepțiile lui Althusius pe marginea subsidiarității și federalismului. După proclamarea federalismului american, ideea subsidiarității ia noi contururi în contextul doctrinei continentale a unei "Federații Europene" și, paradoxal, își găsește teren în enciclicele papale, în contextul angajării Bisericii Catolice în soluționarea problemelor sociale și confruntarea cu regimurile non-democratice europene.

2. Inițial, ideea subsidiarității nu a avut un rol special în procesul integrării europene a statelor occidentale și nu a fost reglementată de textul primelor tratate comunitare. Doar odată cu adoptarea Tratatului de la Maastricht în 1992 principiul subsidiarității a devenit fundamental pentru funcționarea Uniunii Europene, în special în ceea ce ține de luarea deciziilor la nivel european. Acesta permite să se stabilească în ce situații UE are competența de a legifera și de a contribui la luarea deciziilor cât mai aproape posibil de cetățeni. În toate cazurile, UE poate interveni numai dacă este în măsură să acționeze mai eficace decât statele membre.

3. În sistemul CEDO, principiul subsidiarității nu este de o aplicabilitate absolută. În primul rând, acesta nu este unicul principiu fundamental al CEDO deoarece sistemul se bazează și pe un al doilea pilon, și anume pe regula că drepturile trebuie să fie efective, or Convenția are scopul de a garanta drepturi care nu sunt teoretice sau iluzorii, dar practice și efective. Acest principiu servește ca o contrabalantă a principiului subsidiarității. În cazul în care eșecul Curții de a acționa ar duce la o negare a justiției din partea sa, făcând drepturile garantate prin Convenție inoperante, Curtea poate și trebuie să intervină în rolul atribuit prin art. 19 al CEDO. În al doilea rând, este important de luat în considerație principiul interpretării evolutive a Convenției, în conformitate cu care aceasta din urmă este un instrument viu, care trebuie interpretat în lumina condițiilor actuale. În al treilea rând, principiul subsidiarității în sine nu este nici static și nici unilateral. Sub influența unei întregi serii de factori, interpretarea principiului subsidiarității oscilează între auto-limitarea și activismul judiciar. În contextul CEDO, pot fi identificate două tipuri de subsidiaritate: *subsidiaritatea procedurală*, care reglementează relația funcțională dintre Curte și autoritățile naționale și asigură împărțirea responsabilităților de acțiune și intervenție, și *subsidiaritatea de fond*, care reglementează responsabilitățile de luare a deciziilor și de evaluare.

4. Conform conceptului subsidiarității, regulile de guvernare sunt orientate spre recunoașterea nevoilor formațiunilor sociale mai mici și împuternicirea acestor formațiuni de a lua decizii și a acționa. Acest lucru sugerează prezumția că principiul subsidiarității, ca instrument de reglementare a raporturilor juridice într-o organizație de stat, încurajează: subiecții care sunt în

măsură să-și rezolve problemele singuri – să acționeze în mod independent în acest scop; crearea unui model de interacțiune între subiecți, atunci când anumite obiective pot fi atinse numai prin colaborarea lor (solidaritate); identificarea celui mai eficient nivel de luare a deciziilor. Guvernarea bazată pe principiul subsidiarității crește șansele statului de a satisface nevoile specifice ale comunităților locale, de a susține inițiativele acestora și de a asigura colaborarea lor pentru rezolvarea problemelor locale și generale. Subsidiaritatea conduce în mod constant guvernarea de stat spre implementarea și protecția eficientă a drepturilor omului, creând astfel premisele pentru dezvoltarea statului de drept, unde principiul subsidiarității devine un instrument inalienabil de reglementare a raporturilor sociale.

5. Pentru a generaliza analiza subiectului privind conceptul modern al principiului subsidiarității, propunem două definiții ale acestuia: una generală și încadrată de dreptul public, iar alta specifică dreptului internațional al drepturilor omului. Așa cum am încercat să accentuăm în prezentul demers științific, principiul subsidiarității are o accepțiune largă, care a evoluat în contextul federalismului și, ulterior, în procesul integrării europene. În urma analizei efectuate am devenit un adept al subsidiarității în această accepțiune filosofico-politică, profund umană și moralizatoare, esențială pentru funcționarea societății moderne, organizarea și avansarea statelor democratice, în care demnitatea umană și drepturile omului sunt respectate. Reieșind din aceste considerente, propunem ca subsidiaritatea să fie enunțată în calitate de principiu constituțional și să fie explicat prin următoarea definiție, ce se inspiră în mare parte din Carta europeană a autonomiei locale: *principiu în temeiul căruia exercițiul responsabilităților publice trebuie, de manieră generală, să revină autorităților celor mai apropiate de cetățeni, astfel ca să fie asigurată stabilirea celui mai potrivit nivel de intervenție, de natură ca atribuirea unei responsabilități către o autoritate superioară să se întemeieze pe amploarea și natura sarcinii, reieșind din cerințele de eficacitate, eficiență și economie*. Principiul subsidiarității în accepțiunea dreptului internațional al drepturilor omului poate fi definit ca fiind *reflecția regulei generale conform căreia statele au responsabilitatea primară de a asigura implementarea și protecția drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, bucurându-se în acest scop de o marjă de apreciere, sub controlul mecanismelor internaționale de supraveghere și protecție*.

3. APLICAREA PRINCIPIULUI SUBSIDIARITĂȚII ÎN DOMENIUL DREPTURILOR OMULUI

3.1. Impactul aplicării principiului subsidiarității în domeniul drepturilor omului

În dreptul internațional al drepturilor omului există o tensiune inherentă între afirmarea unei viziuni universale a demnității umane și respectarea diversității și libertății culturii umane. Deși înțelegerea și asigurarea drepturilor omului în dreptul internațional necesită confruntarea cu acest conflict, noțiunea clasică a suveranității de stat nu poate aborda în mod adecvat problema. Principiul subsidiarității, în schimb, oferă un instrument conceptual pentru a media polaritatea pluralismului și binele comun într-o lume globalizată și ajută la aplicarea dreptului internațional al drepturilor omului.

Deși ideea subsidiarității este înrădăcinată adânc în istoria gândirii politice occidentale, ea a crescut ca un concept politic și juridic proeminent doar recent. Aceasta se datorează adoptării de către Uniunea Europeană a subsidiarității ca unul dintre principiile sale centrale constituționale, termenul evoluând din limitele înguste ale dreptului german și filosofia socială a Bisericii Catolice.

Principiul subsidiarității oferă o modalitate analitic-descriptivă pentru a introduce ordine în varietatea de caracteristici disparate ale structurii existente a dreptului internațional al drepturilor omului, de la libertatea de interpretare acordată statelor, la relația dintre sistemele regionale și universale, justificând în același timp necesitatea cooperării, asistenței și intervenției internaționale. De fapt, subsidiaritatea se potrivește doctrinei drepturilor omului atât de bine, încât valorile de bază ale principiului pot fi în mod rezonabil considerate ca deja implicit prezente în structura legislației internaționale privind drepturile omului. Astfel, nu este surprinzător că, odată cu dezvoltarea sa, au apărut alte doctrine și idei, cel puțin parțial asemănătoare ideii de subsidiaritate, pentru abordarea dialectică omniprezentă a normelor universale ale drepturilor omului și pretențiilor legitime la pluralism. Doctrina “marjei de apreciere”, dezvoltată de către Curtea Europeană a Drepturilor Omului, este exemplul cel mai notabil. Dar o comparație directă a subsidiarității cu tehnicile existente pentru concilierea diversității arată că plenitudinea și fundamentarea jurisprudențială a subsidiarității fac din aceasta un concept mult mai puternic pentru înțelegerea și dezvoltarea dreptului internațional al drepturilor omului.

În prezent, subsidiaritatea este unul dintre cele mai importante principii de distribuire a puterii și competențelor, care cere luare de decizii la cel mai eficient nivel. Această cerință presupune ierarhia și descentralizarea structurii societății, adică transferul unor funcții și responsabilități ale instituției centrale către unități sociale mai mici (familie, comunitate, auto-

guvernarea locală, etc.), care pot rezolva mai rațional și mai eficient necesitățile umane decât statul sau organizațiile mari, care nu le pot satisface din cauza aparatului birocratic impunător, lipsei de informații sau din alte motive. Astfel, organizațiile mari și statul sunt înlocuite de instituții mai mici [195, p.73]. Dar, în același timp, subsidiaritatea presupune responsabilitatea unei organizații mai mari, nu numai de a permite instituțiilor mai mici să funcționeze, dar și să le sprijine, atunci când acestea nu sunt în stare să realizeze corespunzător o sarcină pe cont propriu.

Prin urmare, definirea principiului subsidiarității dezvoltă două sensuri interdependente. Subsidiaritatea, *în sensul negativ*, impune ca unitățile sociale mai mari, de exemplu statul, să se abțină de la orice acțiuni ce ar putea, *de facto*, restrânge spațiul existențial al organelor esențiale mai mici ale societății. Inițiativa, libertatea și responsabilitatea lor nu trebuie să fie înlăturată. *În sens pozitiv*, subsidiaritatea poate fi înțeleasă ca asistență economică, instituțională sau juridică pentru unitățile sociale mai mici. În plus, subsidiaritatea poate fi privită ca principiul care se referă nu numai la luarea deciziilor, dar și la punerea lor în aplicare. Subsidiaritatea este invocabilă ori de câte ori o comunitate nu este capabilă de a atinge binele comun de sine stătător. În cazul în care o comunitate politică este capabilă de a fi completă, satisfăcând în întregime necesitățile individuale și binele comun, atunci aceasta nu are nevoie de *subsidium* sau orice asociere umană mai mare.

O astfel de comunitate “perfectă” poate exista, probabil, doar ca un ideal etic și nu ca o realitate empirică sau juridică [191, p.44]. Dar, chiar dacă ar fi credibilă, în anumite circumstanțe ipotetice, pot fi îndeplinite toate condițiile pentru o comunitate umană auto-suficientă, ar trebui să fie evident faptul că în lumea contemporană nicio comunitate nu este capabilă de a atinge complet binele membrilor săi, fără interacțiune și cooperare internațională. “Statele naționale nu pot avea grijă de binele lor comun în mod izolat, în această nouă eră; cu atât mai puțin ele pot rezolva problemele binelui comun universal... Anume “insuficiența” în sfera morală și politică este în prezent marca statelor națiune” [238, p.507]. În măsura în care această afirmație este adevărată, subsidiaritatea câștigă nu numai aplicabilitate, dar, de fapt, cere ca ordinea internațională să fie direcționată spre a ajuta comunitățile mai mici să-și atingă scopurile lor. Aplicarea principiului subsidiarității de comunitatea internațională generează o responsabilitate de a interveni și oferi asistență, dar interzice preluarea sarcinilor pe care comunitățile naționale sau locale le pot realiza de sine stătător.

Aplicând această idee nu doar pentru ordinea internațională, în general, dar și pentru drepturile omului, formularea largă a principiului este relativ simplă. Subsidiaritatea necesită, în primul rând, ca comunitățile locale să fie lăsate să protejeze și să respecte demnitatea și libertatea umană, reprezentate de ideea drepturilor omului ori de câte ori acestea sunt capabile de a realiza

aceste scopuri pe cont propriu. În multe cazuri, acest aspect al subsidiarității va duce la un grad de discreție cu privire la interpretarea și punerea în aplicare a drepturilor, observat spre exemplu în jurisprudența Curții de Justiție a Uniunii Europene. În al doilea rând, subsidiaritatea sprijină integrarea de interpretare și punere în aplicare, la nivel național și supranațional, într-o singură comunitate de discurs ce privește binele comun reprezentat de ideea drepturilor omului. Și în al treilea rând, în măsura în care organele naționale nu pot realiza scopurile drepturilor omului fără asistență, comunitățile mai mari ale societății internaționale au responsabilitatea de a interveni. Totuși în măsura în care este posibil, *subsidiul* comunității mai mari ar trebui să fie orientat spre a ajuta pe cea mai mică să atingă obiectivul, fără înlocuirea sau uzurparea libertății celei din urmă de a atinge propriile scopuri legitime.

Așa cum se aplică la probleme și aspecte specifice în domeniul drepturilor omului, acest rezumat al principiului subsidiarității este dotat cu necesitatea de exercitare a rațiunii practice, pentru a permite în consecință oricărui set de reguli mecanice să decurgă din el. Dar, chiar și atunci când principiul este menționat în astfel de termeni generali, aportul său poate fi apreciat. Una dintre primele observații ține de faptul că subsidiaritatea nu exprimă noi moduri fundamentale de a comanda sistemul internațional al drepturilor omului. Aceasta, totuși, folosește un vocabular oarecum diferit, face caracteristicile disparate ale sistemului mai coerente și subliniază anumite aspecte mai mult decât altele, dar, în general, descrie în mare parte modul în care legea internațională privind drepturile omului a fost structurată.

Una dintre primele caracteristici ale dreptului internațional al drepturilor omului, cu care se confruntă statul, este penetrarea acestuia în dreptul intern, în moduri care subminează, sau cel puțin ignoră, unele dintre conceptele structurale centrale ale dreptului internațional clasic, cum ar fi suveranitatea, teritorialitatea și competența internă. Inovația centrală a normei ce consacră drepturile omului în cadrul dreptului internațional a fost ideea că tratamentul din partea unui stat al propriilor cetățeni este o problemă de interes internațional, o valoare de bază a comunității internaționale [186, p.208]. În consecință, normele internaționale, susținute de instituții, înlocuiesc autonomia statelor când sunt implicate drepturile omului. Subsidiaritatea păstrează și consolidează această perspectivă, pentru că presupune un singur bun comun, care poate fi cel mai deplin realizat numai într-o comunitate globală. Astfel, principiul nu presupune statul suveran ca obiect al interesului său. Suveranitatea de stat este, prin urmare, principalul concurent conceptual al subsidiarității [179, p.36].

Este evident că, de la nașterea sa oficială după 1945 și până în prezent, dreptul internațional al drepturilor omului a fost caracterizat de o anumită slăbiciune normativă – o incapacitate de a specifica suficient de clar conținutul cerințelor sale – și prin mecanisme de supraveghere și

respectare care lăsa statelor o mare libertate de aplicare și respectare a normelor, cum acestea cred de cuviință.

Conținutul normelor privind drepturile omului a mers spre o mai mare specificitate și concretețe în ultimul timp, dar chiar și astăzi una dintre caracteristicile cele mai evidente ale legislației drepturilor omului este franchețea și indeterminarea normelor sale. Aceasta este o caracteristică a instrumentelor juridice primare în sine, precum și a doctrinelor asociate, practicilor și retoricii politice din jurul normelor internaționale ale drepturilor omului.

Fondatorii Declarației Universale a Drepturilor Omului din 1948 au considerat dispozițiile sale generale necesare pentru atingerea consensului între setul divers de state grupate în comun. Poate unii au sperat că, în timp, odată cu cunoașterea și aplicarea prevederilor Declarației, va apărea o mai certă consfințire a acordului statelor și în ceea ce privește conținutul normelor drepturilor omului. De fapt, dezvoltarea dreptului internațional al drepturilor omului de atunci poate fi descrisă ca o mișcare progresivă spre o mai mare specificitate normativă, începând cu prezentarea mai detaliată a prevederilor Declarației Universale în Pactul internațional privind drepturile economice, sociale și culturale și Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice. Convențiile și tratatele ulterioare, cum ar fi cele privind eliminarea discriminării rasiale și a discriminării împotriva femeilor, în mare parte au continuat să dea mai multă definiție normelor anterioare, mai abstracte, ale Declarației Universale și Pactelor. Dincolo de instrumentele juridice primare în sine, instituțiile internaționale ale drepturilor omului au lucrat cu sârguință pentru a continua procesul de specificare a normelor, atât prin aplicarea standardelor la cazuri specifice, cât și prin interpretarea generală a dispozițiilor tratatelor. De exemplu, în conformitate cu Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice, Comitetul pentru Drepturile Omului emite "Comentarii generale" ce dă mai mult conținut specific pentru astfel de norme abstracte ca dreptul la viață, și, în același timp, dezvoltă specificitate normativă prin adjudecarea de încălcări ale Pactului în legătură cu plângerile individuale. Dezvoltarea normelor a avut loc prin alte regimuri de tratate privind drepturile omului. La nivel regional procesul de specificare a normelor a fost și mai pronunțat, deoarece organisme sofisticate de jurisprudență au apărut în sistemele europene și inter-american.

Practica de a face rezerve și declarații la tratatele privind drepturile omului a devenit tot mai controversată, deoarece unele state au folosit puterea pentru a evita unele dintre normele cele mai de bază – un caz evident fiind Convenția privind eliminarea tuturor formelor de discriminare împotriva femeilor, când unele state au eliminat obligațiile lor din conținut, ratificând tratatul cu vaste rezerve. Statele Unite au adoptat o practică de a folosi rezervele și declarațiile destul de larg, pentru a adapta obligațiile tratatului la stadiul actual al dreptului său intern, provocând un schimb

ascuțit de opinii cu Comitetul pentru Drepturile Omului pe tema cine deține autoritatea de interpretare pentru a determina dacă o rezervă este compatibilă cu obiectul și scopul tratatului [209]. Punctul relevant aici este că doctrinele și practicile actuale privind rezervele la tratatele privind drepturile omului crește în mod eficient discreția interpretativă a statelor, chiar dincolo de însuși limbajul uneori vag al normelor tratatului.

Același lucru poate fi spus despre limitările și derogările specificate în textele tratatelor privind drepturile omului. Dispozițiile tratatului, cum ar fi “orice persoană are dreptul la libertatea de asociere cu alte persoane” sunt deja extrem de largi și nedeterminate, fiind aplicate circumstanțelor complexe și concrete. Acestea devin și mai mult expuse pluralismului de interpretare atunci când sunt urmate de recunoașterea faptului că drepturile pot fi supuse de către state unor limitări considerate ca “necesare într-o societate democratică, în interesul securității naționale sau siguranței publice, a ordinii publice, protecției sănătății sau a moralei publice sau protecției drepturilor și libertății altora.” Astfel cum Curtea Europeană a Drepturilor Omului a recunoscut, referitor la limitările clauzelor Convenției europene a drepturilor omului, problemele ridicate de aceste dispoziții – de exemplu, morala publică, securitatea națională - sunt propice pentru acordarea unei largi discreții autorităților naționale.

În aceste cazuri, Curtea de la Strasbourg a exprimat gradul de latitudine pe care este pregătită să-l recunoască autorităților naționale prin invocarea “marjei de apreciere”, doctrinei judiciar creată de auto-rețineră, care se referă la latitudinea de respect sau eroare, pe care Curtea o va permite organismelor naționale înainte de a declara încălcarea uneia dintre garanțiile de fond în temeiul Convenției. Ideea marjei de apreciere, cu toate acestea, se aplică mult mai larg decât în limitarea și derogarea de cazuri. Considerat de unii a fi piatra de temelie a respectului Convenției față de diversitatea națiunilor din cadrul sistemului drepturilor omului al Consiliului Europei, marja de apreciere a continuat să fie utilizată într-o gamă largă de cazuri privind drepturile omului. Soluțiile Curții pe acest teren încorporează probleme diverse cum ar fi discriminarea împotriva homosexualilor în serviciile armate, indemnizația de concediu parental, sinuciderea asistată etc. De fapt, omniprezența argumentelor în ceea ce privește domeniul de aplicare a marjei de apreciere este un exemplu deosebit de clar al încorporării structurale a discreției naționale în doctrinele dreptului internațional al drepturilor omului.

În afara doctrinei oficiale, argumentele privind gradul adecvat de libertate de interpretare, ce trebuie acordat statelor, de multe ori sunt exprimate prin retorica politică mai deschisă a particularității culturale sau prin relativism. Chiar dacă discursul oficial al drepturilor omului a făcut eforturi mari pentru a afirma universalitatea drepturilor, continuăm să observăm o dezbateră

în curs de desfășurare, și chiar intensificată, privind legitimitatea construcției singulare universale ale drepturilor omului într-o multitudine de contexte culturale.

Ca și conținutul său normativ, supravegherea și aplicarea instituțională a dreptului internațional al drepturilor omului se bazează pe discreția statelor în ceea ce privește gradul și modul de implementare a drepturilor omului pe plan intern. În cele mai multe contexte, nu există interpretări internaționale definitive ale conținutului normativ al drepturilor omului, astfel încât nu există nici autorități internaționale instituționalizate să mandateze implementarea și aplicarea lor. În schimb, statele rămân autoritățile primare, responsabile pentru drepturile omului în cadrul jurisdicțiilor lor. Aceasta nu este pur și simplu o chestiune de “jurisdicție internă”, al cărui scop nu mai este semnificativ. Și alte caracteristici de bază ale legislației drepturilor omului servesc pentru a plasa statele în poziția de organism principal de punere în aplicare și executare. Multe dintre prevederile tratatelor privind drepturile omului sunt, prin natura lor, dependente de particularitățile normelor juridice și instituțiilor naționale, cum ar fi cerințele pentru o persoană acuzată penal de a avea parte de un “proces echitabil și public în fața unui tribunal competent, independent și imparțial, stabilit prin lege”. Multe altele depind de evaluările naționale, cum ar fi “resursele disponibile” pentru realizarea progresivă a drepturilor economice. În cazul în care apar încălcări, normele privind epuizarea remediilor interne asigură că statele vor rămâne responsabile să judece recursul principal. Aceste proceduri și determinări interne deschid o gamă largă de posibilități pentru încorporarea normelor internaționale; tratatele în sine nu specifică faptul că dreptul intern trebuie să urmeze un model particular de încorporare.

Subsidiaritatea poate influența eficacitatea drepturilor omului la două niveluri: în activitatea instituțiilor internaționale și, de asemenea, în rolul celor interne. În ambele cazuri, subsidiaritatea are potențialul de a consolida drepturile omului.

Analizând nivelul supranațional, urmează de luat în vedere jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului, considerată pe larg și pe bună dreptate ca fiind cea mai eficientă instituție internațională pentru protecția drepturilor omului. Una dintre cele mai interesante întrebări adresate în istoria CEDO este modul în care hotărârile Curții au ajuns să fie atât de deplin respectate și privite ca sursă de autoritate de drept în ordinele constituționale interne ale tuturor statelor părți la Convenție, până la punctul în care acceptarea internă a legitimității deciziilor Curții a reușit să transforme acest tratat internațional într-un sistem autentic de drept pozitiv. Laurence Helfer și Anne-Marie Slaughter consideră că această transformare este legată cu unele calități de adjudecare supranațională care caracterizează CEDO [192, p.314]. Potrivit acestora, angajamentul Curții îndreptat spre schimbarea progresivă și antrenarea sa în dialogul cu alte organisme judiciare

figurează printre principalii factori care duc la eficacitatea sa. Ambele dintre aceste practici sunt în concordanță și încurajate de principiul subsidiarității.

Doctrina marjei de apreciere este dovada sensibilității CEDO la tensiunea dintre luarea deciziilor la nivel național și la dezvoltarea progresivă a normelor supranaționale. Recunoașterea marjei de apreciere a permis Curții să-și consolideze legitimitatea prin încorporarea în tehnicile sale de adjudecare a unui grad sănătos de respect pentru instituțiile naționale cu privire la mai multe aspecte, în special în ceea ce privește recunoașterea unor noi aplicări ale drepturilor recunoscute în Convenție. Astfel, Curtea rămâne nu prea departe de acele interpretări și aplicări ale Convenției care sunt acceptate în sistemele naționale. Subsidiaritatea încurajează, de asemenea, o legătură similară între un organism de drept supranațional și local, politică și cultură instituționale, care utilizate judicios, mai degrabă sporesc decât subminează legitimitatea și eficiența instituției superioare. Caracteristica adjudecării supranaționale eficiente, menționate mai sus, reprezintă angajamentul CEDO în comunicarea inter-judiciară. Această responsabilitate de “solidaritate”, și nu de “izolare”, întărește adjudecarea Curții, recunoscând implicit caracterul comun al problemelor juridice în cauză și independența lor (parțială) de anumite limitări jurisdicționale sau contexte culturale limitate.

Într-un fel asemănător, utilizarea dreptului comparat de către Curte poate da adjudecării sale mai multă profunzime, flexibilitate și auto-conștientizare critică – calități care pot contribui la eficiența activității Curții. Cea mai importantă observație care se adaugă aici este că aplicarea principiului subsidiarității contribuie la practica de comunicare inter-judiciară și comparație. Subsidiaritatea încurajează integrarea discursului normativ național și supranațional. În plus, având grijă ca diferite instituții, naționale și supranaționale, să interpreteze și să aplice uniforme normele drepturilor omului raportate la situații similare, ajută la generarea materiei prime necesare schimbului între sistemele juridice. Prin urmare, “unitatea prin diversitate” a subsidiarității susține marele scop – “comunitatea globală de drept”, fundamentul adjudecării supranaționale eficiente. Departe de a reprezenta o amenințare pentru puterea normelor și instituțiilor internaționale privind drepturile omului, subsidiaritatea, de fapt, contribuie pe mai multe fronturi la eficacitate în supravegherea internațională.

Același lucru poate fi văzut la nivel de drept intern. Marja de apreciere îmbunătățește eficiența CEDO nu numai pentru că încurajează Curtea supranațională să dezvolte normele dreptat, dar și pentru că aduce legislația și instituțiile naționale într-o relație mai profundă și mai autentică cu standardele drepturilor omului. Recunoscând un grad mai mare de libertate autorităților locale, Curtea de la Strasbourg oferă în multe cazuri o oportunitate instituțiilor naționale de a însuși Convenția. Ele sunt încurajate să ia normele Convenției și să le aplice pe plan intern, în mod mai

consistent cu structura politică și instituțională a statului său, evaluând nevoile unei societăți democratice și valorile culturii naționale. Discreția locală, în acest fel, poate fi un mijloc de adoptare mai profundă și consecventă în societate a normelor privind drepturile omului, spre deosebire de adoptarea normelor privind protecția drepturilor omului fără nicio legătură cu tradițiile interne. În măsura în care subsidiaritatea poate ajuta efectiv această apropiere, ea se conformează cu obiectivele de asigurare a drepturilor universale ale omului dincolo de culturi și națiuni. Astfel ea ar deveni indispensabilă pentru fundamentarea drepturilor în practica socială și politică la nivel național și, prin urmare, pentru garantarea mai eficientă a respectării lor.

Subsidiaritatea oferă o alternativă modelelor predominante de înțelegere a locului drepturilor omului în ordinea internațională, care se bazează în mare parte pe concepții mai limitative de suveranitate. Aceasta apreciază libertatea și integritatea culturii locale, fără a reduce diversitatea la transmiterea și descentralizarea autorității; ea afirmă internaționalismul și intervenția, fără tentația unui super-stat sau altei autorități globale centralizate.

În acest context, trebuie reținute unele fapte. În primul rând, trebuie să ne amintim că subsidiaritatea este un principiu general, nu o regulă clară. Chiar și în cadrul utilizărilor existente ale subsidiarității în dreptul și politica Uniunii Europene, principiul nu este un concept suficient de puternic pentru a rezolva de la sine problemele complexe și multiple. Acest aspect se va aplica cu atât mai mult în contextul sensibil al dreptului și politicii internaționale. Criteriile detaliate cu care operează subsidiaritatea nu sunt potrivite pentru abstractul raționament *ex ante*, ci trebuie să fie elaborate în timp, și concluziile la care va conduce vor fi întotdeauna contextuale și dinamice, conținând fluiditatea și flexibilitatea hotărârilor practice. Prin urmare, relevanța subsidiarității în domeniul drepturilor omului este elaborată în practică, aplicarea acesteia la cazuri concrete necesită prudență și deschidere față de un dezacord motivat.

Subsidiaritatea nu poate fi redusă la o simplă delegare de autoritate la nivel mai local. În timp ce exprimă în mod clar o prezumție în favoarea libertății formelor mai mici și mai locale de asociere umană, ea ține să echilibreze atât ideea neamestecului, cât și cea de intervenție sau de asistență. Prin urmare, necesită luarea în considerare serioasă a situațiilor în care autoritățile locale sunt, uneori, mai puțin capabile să asigure protecția drepturilor omului, fără intervenția sau asistența externă. Cele mai evidente situații care cer intervenție sunt acelea în care autoritățile naționale în mod deliberat nu țin seama de binele poporului sub controlul lor, cazurile regimurilor corupte și criminale responsabile pentru încălcări persistente și grave ale drepturilor omului. Proclamarea și dezvoltarea subsidiarității ca un principiu structural al dreptului internațional al drepturilor omului permite confruntarea adecvată cu încălcarea drepturilor, permițând respectarea reală și efectivă prin ridicarea demnității și libertății persoanei la nivel supranațional.

3.2. Epuizarea căilor de recurs interne – – condiție de aplicare a principiului subsidiarității

Plângerile adresate Curții Europene a Drepturilor Omului sunt minuțios cercetate sub aspectul respectării condițiilor de admisibilitate în cadrul excepțiilor preliminare pentru a stabili dacă plângerea este sau nu conformă dispozițiilor Convenției Europene a Drepturilor Omului. Prin urmare, nu orice plângere introdusă în baza art. 33 sau art. 34 al Convenției este admisă de Curtea Europeană spre examinare pe marginea fondului.

Art. 35 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului este unica normă care reglementează nemijlocit condițiile de admisibilitate a unei cereri prin care partea reclamantă, individul, grupul de indivizi sau, eventual, statul sesizează Curtea de la Strasbourg cu un contencios al drepturilor omului. Cu toate acestea, în temeiul interpretărilor altor articole ale Convenției și principiilor de drept internațional recunoscute, pot fi distinse și alte condiții de admisibilitate, cum ar fi cele referitoare la reclamant și pârât, la state și indivizi.

Datele statistice oficiale prezentate de Grefa Curții Europene a Drepturilor Omului demonstrează că caracteristici de inadmisibilitate reunesc peste 90% dintre plângerile adresate forului internațional [180]. La prima vedere acest nivel pare surprinzător, dar el este ușor explicabil. Explicația rezidă în faptul că însuși recursul individual supranațional demonstrează în același timp caractere *atractiv* și *restrictiv* [21, pp.555-558]. Recursul este unul atractiv deoarece reprezintă în esență un recurs individual, deschis tuturor, inclusiv cetățenilor străini și nerezidenților statului incriminat. El este atractiv, deoarece se plasează sub sigla “drepturile omului”, care promite o garanție contra tuturor frustrărilor, interdicțiilor și nenorocirilor sociale [221, p.167].

Dar, fiind unul atractiv prin accesibilitatea sa, recursul individual supranațional se dovedește a fi restrictiv prin condițiile succesului său. Este vorba de un recurs jurisdicțional susceptibil unor cerințe minuțioase ale unui drept complex: intervențiilor frecvente ale dreptului național în cauză, subtilităților originale ale Convenției Europene, ce nu explică sensul și întinderea sa decât prin prisma jurisprudenței degajate de Curte, care este una evolutivă și fără îndoială, bogată. Anume prin aceasta se explică numărul mare de cereri declarate inadmisibile. Spre exemplu, în anul 2016 Curtea a decis în privința a 38 505 de cereri. Au fost declarate inadmisibile și radiate de pe rolul Curții 36 579 de cereri și doar 1 926 de cereri au fost examinate în fond cu pronunțarea unei hotărâri în acest sens (993 de hotărâri) [180].

Dacă ne referim la condițiile de admisibilitate, urmează să evidențiem că art. 35 le consacără într-un mod cert și imperativ, prescriind atât condiții privind fondul plângerii, cât și cele de

procedură. Pe terenul prezentului demers științific, suntem interesați de condițiile de admisibilitate ce țin de procedură, și anume aspectul epuizării căilor de recurs interne, condiție formulată de art. 35 alin. 1 din Convenția Europeană, care stipulează că: “Curtea nu poate fi sesizată decât după epuizarea căilor de recurs interne, așa cum se înțelege din principiile de drept internațional general recunoscute”.

În esență, condiția respectării regulii de epuizare a căilor de recurs interne nu constituie o novație a CEDO. Suntem în fața unui principiu tradițional al dreptului internațional public. Cu toate acestea, jurisprudența Curții de la Strasbourg, precum și cea a fostei Comisii Europene a Drepturilor Omului, formulată înainte de amendarea Convenției prin Protocolul nr. 11 [203], furnizează un anumit număr de indici generali asupra principiului în cauză. Astfel, studiul cauzelor examinate de forul contenciosului european permite stabilirea întinderii acestui principiu, conturarea existenței obligației de epuizare, formularea unor recursuri efective, inefective sau lipsite de orice șanse de succes, adică precizarea noțiunii de recursuri efective și accesibile, a căror existență condiționează cerința epuizării și în exercitarea cărora trebuie să fie dezvoltate, în substanță, pretențiile formulate în cererea adresată Curții [5, pp.556-565].

Trebuie menționat faptul că practic toate instanțele judecătorești internaționale a căror activitate ține de contenciosul drepturilor omului aplică regula conform căreia individul trebuie să epuizeze toate recursurile interne posibile înainte de a depune un recurs formal la organul internațional de control. Este o regulă ce își găsește fundamentare în trei principii de drept internațional, și anume: *subsidiaritatea mecanismului internațional de protecție, suveranitatea statelor și prioritatea sancțiunii naționale* [20, p.38]. Aceste principii țin de convingerea că un stat trebuie să poată îndrepta o eventuală încălcare a obligațiilor sale internaționale pe căi juridice proprii, înainte de a fi supus unui control și/sau unei supravegheri la nivel internațional [88]. Curtea Europeană va instrumenta cauza doar în situația în care autoritățile naționale nu restabilesc dreptul încălcat și nu acordă o reparație echitabilă victimei încălcării. Iar statele nu vor răspunde de actele lor în fața unui organism internațional înainte de a fi avut posibilitatea de a redresa situația litigioasă în ordinea lor internă [3, p.1234].

Din conținutul citat al art. 35 alin. 1 rezultă că acesta face direct trimitere la principiile de drept internațional general recunoscute. Regula aplicării remediilor interne este preluată din dreptul internațional general, jurisprudența internațională recunoscând în repetate rânduri, caracterul său cutumiar [42]. Aceasta regulă, care presupune ca reclamantul să se adreseze în primul rând suveranului teritorial pentru a obține justiție, are, în mod principal, ca obiectiv protejarea organismelor internaționale contra procedurilor internaționale nedorite. În realitate,

prezența sa în CEDO contrabalansează conceptul de suveranitate și a făcut posibilă cutezanța recunoașterii dreptului de recurs individual chiar de către state.

Noțiunea de *cale de recurs* nu trebuie înțeleasă potrivit normelor oricărui drept național. Fosta Comisie a Drepturilor Omului și Curtea Europeană au dezvoltat o noțiune autonomă, care trebuie interpretată în lumina Convenției. Sunt reținute toate remediile susceptibile de a da un rezultat satisfăcător privind obiectul plângerii. Această regulă este fundamentală, deoarece anume ea delimitează momentul din care statele contractante au consimțit să răspundă pentru omisiunile ce le sunt reproșate în fața Curții.

Criteriul epuizării căilor de recurs interne implică caracterul complementar al dispozitivului european de protecție și, în primul rând, în ceea ce privește sesizarea Curții. Curtea Europeană a specificat clar în hotărârea sa de referință, dată în Cauza *Handyside c. Marii Britanii* [90] (07 decembrie 1976), că mecanismul de protecție instituit prin Convenția Europeană implică un *caracter subsidiar* în raport cu sistemele naționale de garantare a drepturilor omului.

Prin urmare, CEDO are un caracter complementar dreptului intern. Ea nu ține să înlocuiască acest drept, dar să atenueze carențele înregistrate la nivel național. Convenția încredințează, în primul rând, fiecărui stat contractant sarcina să asigure respectarea drepturilor pe care le enunță și, în special autorităților jurisdicționale naționale, atribuțiile de a controla aplicarea dispozițiilor sale [60].

Fosta Comisie Europeană a Drepturilor Omului a reiterat în repetate rânduri că înainte de sesizarea unui tribunal internațional, reclamantul urmează să epuizeze toate recursurile pe care i le oferă legislația națională și care sunt de natură să-i asigure o reparație efectivă și suficientă pentru eventuala încălcare a dreptului său garantat pe terenul Convenției Europene. Această regulă se întemeiază pe principiul că statul reclamat trebuie să poată mai întâi să redreseze pretinsa încălcare prin propriile sale mijloace în cadrul ordinii juridice interne [115]. Iar dacă o persoană dispune în sistemul juridic intern de remedii care par a fi efective și suficiente, în mod normal ea trebuie să le utilizeze. Într-o asemenea situație se cere epuizat întregul ansamblu al mijloacelor de protecție legală, precum acesta este organizat în ordinea juridică internă, înainte de a sesiza jurisdicția internațională [131].

Din această perspectivă rezultă că statele semnatare ale Convenției sunt obligate să garanteze justițiabililor săi remedii interne efective, care pot îndrepta direct starea de lucruri și redresa încălcările drepturilor și libertăților consacrate de respectivul tratat internațional.

De principiu, toată literatura juridică și întreaga jurisprudență emenate de la organele Convenției au evidențiat întotdeauna că necesitatea epuizării remediilor, înainte de exercitarea

dreptului la recurs individual față de Curtea de la Strasbourg, se întemeiază pe principiul subsidiarității în dreptul internațional.

Or, nu este posibil a fi pusă în evidență *ratio legis* a regulii epuizării căilor de recurs interne fără a fi evocat, în prealabil, caracterul esențialmente subsidiar pe care-l are mecanismul european de protecție a drepturilor omului, prin raportare la instanțele naționale. Vocația acestui mecanism nu constă nicidecum în a înlocui sau a submina jurisdicțiile naționale, ci, mai degrabă, în a se adăuga acestora, cu scopul de a remedia, atunci când va fi cazul, carențele ce le afectează [3, p.1232].

Având în vedere prioritatea în cauză a sistemului național de protecție a drepturilor omului, Curtea de la Strasbourg face o concluzie care merge dincolo de sfera art. 35, și anume că autoritățile statului sunt, în principiu, mai bine plasate decât judecătorul internațional să se pronunțe asupra restricțiilor drepturilor enunțate de Convenție. Această analiză, care fondează teoria complexă a *marjei de apreciere*, autolimitează, într-un mod puțin surprinzător, controlul judiciar european [113].

Precum vedem, principiul epuizării căilor de recurs interne are ca obiectiv de a lăsa statului responsabil de o încălcare a Convenției facultatea de a o redresa, utilizând mijloacele dreptului intern anterior sesizării jurisdicției internaționale. Acest principiu accentuează caracterul subsidiar al sistemului pus în aplicare de Convenție, judecătorul de drept comun al acesteia rămânând, totuși, judecătorul național. Numai atunci când un drept garantat nu a putut fi, în mod acceptabil, protejat de autoritățile naționale ale unui stat, acesta poate fi pretins încălcat în fața Curții Europene și sistemul de la Strasbourg este chemat să intervină. Regula epuizării remediilor interne absolvă statele de a răspunde pentru acțiunile lor pe plan internațional, dacă ele au avut ocazia de a le remedia în ordinea lor juridică internă [64].

În esență, implementarea principiului epuizării căilor de recurs interne este subordonată cumulării a două elemente esențiale. În primul rând, ca statul să fie răspunzător pentru încălcarea unui drept protejat de Convenție, dreptul în cauză trebuie să fi fost invocat în fața jurisdicțiilor naționale ale aceluia stat. În caz contrar, în lipsa unor motive obiective, statului nu i se poate reproșa pe plan internațional o încălcare care nu a fost invocată în fața judecătorilor naționali. Dacă jurisdicția națională i-a dat satisfacție individului, se consideră că statul a aplicat în mod corespunzător Convenția Europeană și nimic nu mai justifică vreo sesizare a Curții de la Strasbourg. Este marcant faptul că respectiva satisfacție poate să nu fie acordată reclamantului de jurisdicția de fond (gradul I), dar să fie stabilită ulterior de instanța de apel și/sau recurs, după casarea hotărârii date de tribunalul inferior.

În cel de al doilea rând, se cere ca pe parcursul diferitelor recursuri dreptul în cauză să fie invocat *în substanță*, adică în actele sale de procedură individul să invoce, dacă nu expres și direct încălcarea unui anumit drept, făcând referință la un articol concret al Convenției Europene, cel puțin un drept cu certitudine protejat de aceasta [20, p.40].

Este preferabil de a invoca chiar dispozițiile Convenției în acele state care au integrat-o în ordinea juridică internă. Dar chiar și într-o atare ipoteză, fosta Comisie a apreciat că un reclamant nu este obligat să invoce Convenția în fața jurisdicției naționale dacă el a invocat dispoziții juridice interne al căror conținut este fundamental același. Reclamantul urmează să invoce Convenția atunci când aceasta constituie unicul temei al cererii [65].

Caracterul subsidiar al mecanismului de control instituit prin CEDO explică condiția formulată în mod constant de organele de control de la Strasbourg, și anume că pretențiile trebuie să fi fost invocate în substanță în fața judecătorului național pentru ca căile de recurs interne să fie considerate epuizate. Însă nu este necesar ca reclamantul să invoce formal un articol anume al Convenției, precum s-a specificat în cauza *Van Oosterwijk c. Belgiei* [151]. Prin urmare, nu este necesar de a invoca în mod sistematic în plângerea adresată instanțelor judecătorești naționale textul exact al Convenției, fiind suficient adeseori de a enunța argumente echivalente.

De asemenea, pentru a considera că regula epuizării căilor de recurs interne este respectată, reclamantul trebuie să folosească toate mijloacele de procedură prevăzute de legea națională, susceptibile să prevină o încălcare a Convenției. Dacă nu s-a respectat regula epuizării, guvernul reclamat va înainta în fața Curții excepția de neepuizare a căilor de recurs interne. În acest context este de remarcat faptul că nu se va considera neepuizare a căilor de recurs situația în care reclamantul a omis un recurs ce a apărut între momentul introducerii cererii și decizia Curții asupra admisibilității [73].

O altă condiție impusă de regula epuizării mijloacelor de recurs interne se referă la înseși caracterele recursului: să fie realmente intentat; să fie epuizate toate recursurile interne posibile; să reprezinte un recurs curent sau obișnuit; să fie eficient și adecvat; să fie accesibil; să nu fie lipsit de orice șanse de succes.

Cel care se plânge de o încălcare a dreptului omului trebuie să dispună de mijloacele juridice și materiale pentru a *intenta* recursul. De asemenea, el are obligația să intenteze acel recurs care-i va permite să împiedice sau să înceteze încălcarea unui drept convențional protejat. Astfel, se consideră că nu a epuizat căile de recurs interne cel care se plânge de durata detenției sale provizorii, fără a cere punerea sa în libertate [47]. Iar în situația în care o persoană are de ales dintre mai multe căi de recurs, conținutul normei ce consacră criteriul respectiv de admisibilitate

urmează a fi înțeles ținând cont de situația concretă a reclamantului și de protecția eficientă a drepturilor garantate [35].

Totuși, subiectul vizat rămâne responsabil de desfășurarea procedurii în fața jurisdicțiilor naționale și, dacă un recurs a fost respins din cauza necunoașterii dreptului intern sau din cauza unei erori de procedură, precum omiterea termenului de prescripție, fosta Comisie a Drepturilor Omului întotdeauna a considerat că criteriul epuizării căilor de recurs interne nu a fost întrunit [102].

În interpretarea pe care a dat-o expresiei *epuizarea recursurilor interne*, fosta Comisie a apreciat în repetate rânduri că un reclamant trebuie să epuizeze *toate* remediile oferite de dreptul intern, fie acestea cu caracter administrativ sau judecătoresc. Din moment ce există o șansă rezonabilă ca o cale de recurs să poată remedia o încălcare pretinsă, această cale trebuie să fie exploatată, iar mijlocul de recurs în cauză utilizat [221, p.172].

Cu toate acestea, reclamantul nu este obligat să epuizeze decât recursurile recunoscute ca un drept, nu și celea considerate ca un privilegiu. El este ținut să declare recurs la toate organele judecătorești aflate la dispoziția sa, însă nu este obligat să exploreze anumite servicii sociale, nici să ceară grațierea din partea executivului sau să pretindă revizuirea cauzei, ceea ce reprezintă un recurs extraordinar.

Mijlocul de recurs trebuie să fie *efectiv și adecvat*. Recursul individual trebuie să fie efectiv, adică de natură să-i permită reclamantului să obțină împiedicarea încălcării, încetarea ei sau repararea prejudiciului cauzat prin aceasta. Dacă, prin natura lor, unele recursuri apar, fără contestare posibilă, ca fiind recursuri efective și altele ca fiind ineficiente, decizia se ia în funcție de speță, materie, situația reclamantului. În principiu, prin prisma art. 35 se consideră recurs eficient acela care este de natură să remedieze direct și integral încălcarea invocată.

Pentru a constata în ce măsură un reclamant a epuizat recursurile interne, forul contenciosului european examinează în același timp fondul cauzei, precum aceasta s-a derulat la nivel intern, și eficacitatea recursurilor puse la dispoziție de legea națională. Astfel, pentru a satisface criteriul epuizării căilor de recurs interne, reclamantul trebuie să recurgă la recursuri într-adevăr efective și suficiente. Această noțiune de eficacitate domină întreaga jurisprudență a fostei Comisii Europene a Drepturilor Omului cu rezerva de a aprecia în fiecare cauză dacă un mijloc anumit, într-o cauză concretă, îi oferă reclamantului un recurs eficace și suficient.

Metoda respectivă implică imposibilitatea și inutilitatea alcătuirii unui catalog al tuturor aprecierilor făcute de fosta Comisie pe parcursul jurisprudenței sale, care se referă la sisteme juridice destul de variate ale statelor contractante. Totuși, câteva exemple ilustrează modul în care fosta Comisie a analizat noțiunea de recurs eficace. În primul rând, în sens larg, se consideră

eficace acele recursuri care sunt accesibile, nelipsite de orice sorți de izbândă și, în mod normal, adecvate.

Pentru a fi eficace în sensul art. 35, recursul trebuie să aibă șanse de succes. Astfel, un recurs va fi considerat ca ineficace dacă la momentul intentării sale nu avea nicio șansă de reușită conform unei jurisprudențe naționale bine stabilită [20, p.45]. Prin urmare, este scutit de obligația de epuizare acela care demonstrează că recursul său ar fi fost sortit eșecului, conform jurisprudenței interne [159]. Astfel, nu este exclusă obligația de epuizare decât atunci când există o jurisprudență bine stabilită și reclamantul va fi în măsură să furnizeze exemple recente. Iar un simplu dubiu asupra eficacității unui recurs nu este suficient pentru a-l scuti de această obligație [67]. Mai mult decât atât, atunci când lipsa jurisprudenței lasă dubii asupra eficacității eventuale a unui recurs, recursul va trebui exercitat [63]. De asemenea, nu este cazul de a exercita un recurs care, chiar dacă permite de a evidenția un viciu al deciziei atacate, nu poate permite obținerea anulării sale [150]. Însă, nu este scutit de obligația de epuizare a căilor de recurs interne cel care a întârziat mai mulți ani de a exercita un recurs, după ce acest recurs a apărut ca fiind eficace, ca urmare a unei schimbări de jurisprudență [58].

Este de menționat faptul că eficacitatea recursurilor se estimează în raport cu încălcările invocate, adică autoritatea națională la care se apelează trebuie să dispună de o putere reală să redreseze încălcarea dreptului protejat de Convenție. În această privință, într-o cauză cu privire la expulzare, fosta Comisie a Drepturilor Omului a considerat că nu constituie un recurs eficace posibilitatea de a cere unei autorități revizuirea deciziei sale și nici posibilitatea de a face demersuri la un organ cu caracter consultativ [34].

Mai mult, în toate cazurile în care încălcarea Convenției ar constitui luarea unei măsuri de expulzare, un recurs fără efect suspensiv nu poate fi considerat eficace și nu este necesar de a apela la el [45]. Această situație este una logică, deoarece are drept scop evitarea situațiilor ireversibile atunci când în urma expulzării individului se pot ridica chestiuni pe marginea dreptului la viață (art. 2 din CEDO), interzicerii torturii (art. 3), libertății și siguranței persoanei (art. 5) etc.

Analizând criteriul epuizării căilor de recurs interne, Curtea de la Strasbourg pune în sarcina statelor-părți la Convenție să formuleze obiecții în sensul că reclamantul nu ar fi epuizat căile de recurs interne, cât și să dovedească existența unor căi de recurs interne *suficiente*. Statele reclamate au, de asemenea, sarcina să dovedească că recursurile existente sunt *eficace*, dar numai când există un dubiu serios în această privință [106]. Fosta Comisie a Drepturilor Omului a conchis adesea că unele recursuri interne sunt ineficace deoarece precedentele stabilite în dreptul statului vizat au fost contrare șanselor de a reuși, sau obiectul unei cereri a corespuns în mod direct unei cereri deja tranșate de autoritățile interne. În fine, fosta Comisie a apreciat *eficacitatea* recursurilor

interne în lumina avizului dat reclamantului de către avocatul său. Dacă acesta din urmă a indicat fără echivoc că un anumit recurs nu are o șansă de reușită, reclamantul a fost în general scutit de obligația de a recurge la acest recurs. Dacă, dimpotrivă, avocatul a exprimat îndoieli asupra șansei de succes în speță, reclamantul a fost ținut să îndeplinească condiția epuizării căilor de recurs interne [24, pp.209-221].

Efectuând în continuare o analiză pragmatică a jurisprudenței forului contenciosului european asupra criteriului de admisibilitate privind epuizarea căilor de recurs interne, constatăm anumite situații în care recursurile valorificate la nivel intern de către reclamânți au fost apreciate ca fiind ineficace și contrare art. 35 alin. 1. Astfel, la cazul termenelor rezonabile de examinare a cauzelor, un recurs nu poate fi considerat ca fiind eficace decât dacă asigură o protecție rapidă și directă a drepturilor garantate de art. 6 § 1 al Convenției (dreptul la un proces echitabil) [24, pp.209-221]. În acest sens, nu se referă la regula epuizării căilor de recurs interne mijloacele pe care reclamantul le-ar fi putut utiliza pentru a accelera o procedură civilă [161] sau penală [162]. De altfel, pentru a sesiza Curtea Europeană nu este necesar de a aștepta ca să intervină o decizie internă definitivă. Astfel s-a decis că o plângere privind durata unei proceduri putea fi introdusă înaintea deciziei finale a procedurii, totuși, cu condiția ca reclamantul să epuizeze recursurile efective interne, având ca obiect exclusiv durata acestei proceduri [126]. Atunci când o cauză este în curs de examinare, este important ca persoana interesată să aibă posibilitatea să se plângă în fața jurisdicțiilor naționale de durata termenului judecării ei. Deci, trebuie de determinat dacă recursul național poate remedia pretenția reclamantului, asigurând o protecție directă și rapidă drepturilor garantate de art. 6 din Convenția Europeană [87].

De asemenea, în cauzele în care se reclamă încălcarea art. 3 (interzicerea torturii), posibilitatea de a obține o despăgubire poate constitui un recurs adecvat și suficient, dar numai în situația în care nu există o practică administrativă contrară acestui articol [67], or acțiunea privind daunele și interesele contra unor astfel de tratamente nu va reprezenta un recurs eficace în sensul Convenției Europene, atunci când autoritățile naționale direct sau tacit tolerează relele tratamente sau se abțin să împiedice repetarea acestora [163].

De asemenea, nu vor fi considerate ca fiind eficace în sensul CEDO recursurile extraordinare, exercitarea cărora depinde de puterea discreționară a unei autorități [160]; cererile de revizuire (acestea sunt calificate drept căi de recurs ineficiente conform principiilor general recunoscute ale dreptului internațional [76]); recursuri care nu pot fi exercitate decât după încetarea unei situații continue care constituie ea însăși obiectul cererii [127]; plângerile adresate unei autorități administrative în ipoteza în care examinarea lor excedă termenele rezonabile; cererile

adresate unei autorități în vederea reexaminării unei decizii date anterior sau apelurile la organe cu caracter consultativ [34]; cererile de indemnizație dacă acordarea acestora ține de discreția autorităților publice [145]; nu se permite nici de a formula două plângeri concomitente și nici de a introduce o plângere nouă, dacă cea anterioară încă se află pe rolul instanței sesizate.

Interpretând prevederile art. 35 alin. 1 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului, rezultă că reclamantul trebuie să fie în măsură să declanșeze efectiv procedura de recurs, aceasta trebuie să-i fie disponibilă, deci trebuie să existe în ordinea juridică internă cu un grad suficient de certitudine și să-i fie accesibilă. Reclamantul nu este chemat de a fi un pionier procedural [221, p.170].

Corolarul principiului epuizării căilor de recurs interne constă evident în faptul că recursul, care trebuie să fie intentat în fața jurisdicțiilor naționale, să-i fie *accesibil* individului [110]. Astfel, nu se va considera încălcarea condiției de epuizare situația când recursul, susceptibil de a înceta încălcarea, de a o împiedica sau a o repara, nu este deschis celui care se plânge de încălcare. El trebuie să poată declanșa recursul în mod personal, direct și efectiv. Prin urmare, în cazul recursului constituțional, în dependență de cadrul legal intern al statului respondent, acesta poate fi obligatoriu spre valorificare pentru a satisface criteriul epuizării, precum în cererile contra Bosniei și Herțegovinei [166]. Totuși, în marea majoritate a statelor Consiliului European, recursul constituțional nu se încadrează în ierarhia internă a căilor ordinare de atac, prin urmare acesta nu urmează a fi aplicat înainte de introducerea unei plângeri în fața forului european.

Cu toate acestea, practica dezvoltată de organele de control de la Strasbourg demonstrează existența unor ***circumstanțe care permit neaplicarea regulii*** de epuizare a căilor de recurs interne. Fosta Comisie Europeană a Drepturilor Omului a reținut cel puțin două situații ce-l scutesc pe reclamant de obligația de a epuiza recursurile interne [224, p.64].

Astfel, în *Afacerea greacă* (cauza *Danemarca, Suedia, Norvegia și Olanda c. Greciei*) [33], fosta Comisie a permis neîndeplinirea condiției epuizării căilor de recurs interne atunci când reclamantul a fost în măsură să stabilească clar că statul respondent a utilizat *practici administrative* de tortură, tratamente inumane și/sau degradante contrare exigențelor art. 3 din Convenție. Fosta Comisie a cerut ca dovada acestor practici să releve două aspecte: caracterul repetat al actelor și tolerarea lor oficială. Ea a estimat că prin *caracterul repetat al respectivelor acte* trebuie de înțeles un număr considerabil de acțiuni contrare art. 3, ce corespund unei situații generale; adică aceste acte fie că au fost săvârșite în același loc și au fost imputabile agenților unei și aceeași autorități de poliție sau militare, ori victimele aparțineau aceleiași categorii politice, fie că au fost săvârșite în mai multe locuri ori de autorități distincte, aplicate persoanelor cu diverse nuanțe politice. La rândul său, prin *tolerare oficială* se subînțelege că actele ilegale sunt expres

sau implicit acceptate, în sensul că superiorii persoanelor imediat responsabile cunosc despre existența acestora, dar nu iau nicio măsură pentru a pedepsi autorii sau a împiedica repetarea actelor ilegale, ori autoritatea superioară este indiferentă față de numeroasele plângeri adresate de victime, refuzând orice anchetă serioasă, sau pe parcursul procedurii judiciare aceste plângeri nu sunt examinate în mod echitabil [20, p.45]. În cauza interstatală ulterioară *Irlanda c. Marii Britanii* [94] Curtea a specificat noțiunea *de practică administrativă* și a declarat că o practică incompatibilă cu CEDO constă într-o acumulare de abțineri de natură identică sau analogică, destul de numeroase și legate între ele pentru a nu conduce la incidente izolate sau excepții și pentru a forma un ansamblu sau sistem.

O altă circumstanță care eliberează reclamantul de a satisface criteriul imperativ al epuizării căilor de recurs interne se referă la situația în care plângerea lui vizează direct o *legislație precisă* și nu există nici un recurs eficace pentru a cere anularea acesteia.

Din cele relatate supra, deducem că obligația epuizării căilor de recurs interne este valabilă atât pentru cererile individuale, cât și pentru cele interstatale. Totuși, pentru acestea din urmă, condiția în cauză nu se aplică dacă statul reclamant nu denunță cazuri individuale de încălcare, în care ar fi victime identificate, dar se plânge de măsuri legislative sau practici administrative incompatibile cu CEDO. În acest caz, îi revine statului reclamant sarcina de a demonstra prin probe suficiente existența practicilor alegate și tolerarea lor oficială de către statul pârât.

De asemenea, existența unor circumstanțe particulare poate uneori, conform principiilor de drept internațional general recunoscute, să-l absolve pe reclamant de obligația de a epuiza căile de recurs interne. Fosta Comisie a Drepturilor Omului examina, inclusiv și din oficiu, dacă nu există o asemenea circumstanță. În acest mod, referindu-se la jurisprudența Curții Permanente de Justiție Internațională, *Afacerea Căilor ferate Panevezys-Saldutiskis* (Estonia c. Lituaniei) [219], Comisia a admis neepuizarea recursului al cărui rezultat nu ar fi decât repetarea unei decizii deja emise [92].

În anumite cazuri s-a întâmplat ca organele de la Strasbourg să rețină elemente atât de specifice, încât ignorarea lor ar însemna nerespectarea obiectivelor de eficacitate ale Convenției. Astfel, a fost luată în considerare situația financiară a unei reclamante pentru a o scuti de obligația de epuizare a căilor de recurs interne din cauză că resursele sale financiare, ținând cont de caracterul oneros al recursului în cauză, nu-i permiteau un drept efectiv de acces la justiție [36]. Mai recent, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a estimat că cel care a constituit obiectul torturii și tratamentelor inumane, ce-i provoacă un sentiment de vulnerabilitate și de teamă legitimă față de reprezentanții statului, era, din cauza acestor circumstanțe speciale, scutit de obligația de epuizare [38]. Regula de epuizare a căilor de recurs interne se apreciază, totuși, ținând cont de

criterii obiective: astfel, maladia mintală sau simpla necunoaștere a dreptului nu sunt acceptate ca motive de scutire a obligației de epuizare a căilor de recurs interne [164].

Epuizarea căilor de recurs interne trebuie consumată, în principiu, la momentul introducerii cererii, dar jurisprudența organelor de control de la Strasbourg demonstrează unele situații atenuante pentru această regulă, admițând că epuizarea ar putea fi realizată după sesizarea forului internațional, cu condiția ca ea să poată fi constatată la momentul soluționării chestiunii admisibilității. În unele cazuri ar putea fi util, în timp ce se formalizează recursul, de a sesiza forul european, spre exemplu în cazul în care Curtea ar estima că, din cauza jurisprudenței constante, recursul nu avea nicio șansă de succes și nu putea fi, deci, considerat ca un recurs efectiv în conformitate cu prevederile art. 35 [24, pp.209-221].

Reclamantul nu este obligat să aducă dovada epuizării căilor de recurs interne, dar pur și simplu trebuie să furnizeze elemente ce permit a se stabili că au fost respectate condițiile prevăzute de art. 35. Pe de altă parte, atunci când reclamantul pretinde că a epuizat căile de recurs interne, guvernului, care invocă o excepție de neepuizare, îi revine obligația de a stabili că reclamantul dispunea efectiv de un recurs pe care nu l-a exercitat [156]. Mai mult ca atât, el trebuie să indice recursurile la care face trimitere și să demonstreze existența lor, Curtea nesuplinind din oficiu impreciziile sau lacunele comise de statele reclamate [48]. Astfel, statului respondent îi revine obligația de a dovedi existența la nivel național a unui recurs accesibil și eficace neepuizat [121].

Cu toate acestea, atunci când o cerere a fost declarată inadmisibilă pentru că nu au fost epuizate căile de recurs interne, aceasta nu constituie decât un obstacol provizoriu; Curtea o poate reexamina de îndată ce reclamantul a epuizat recursurile interne aflate la dispoziția sa, cu condiția respectării cumulative a celorlalte criterii de admisibilitate.

Se reține că corelarea regulii epuizării căilor de recurs interne cu termenul de șase luni consacrat de același art. 35 alin. 1, ajută la interpretarea conceptului de *decizie definitivă*, de la a cărei dată începe a curge perioada de șase luni. Și anume, într-o cauză determinată, se stabilește care este decizia definitivă în raport cu ultima cale de recurs internă care trebuie epuizată în aplicarea art. 35. Astfel, de exemplu, dacă în legislația internă relevantă toate căile de recurs interne sunt epuizate odată cu recursul în fața tribunalului suprem, atunci decizia pronunțată de acel tribunal este decizie definitivă în sensul art. 35. Deja în 1958 fosta Comisie a Drepturilor Omului preciza că decizia internă definitivă, în sensul CEDO, reprezintă în mod exclusiv decizia definitivă pronunțată în cadrul normal al epuizării căilor de recurs interne, astfel cum este înțeles de principiile dreptului internațional general recunoscute, în sensul că termenul de 6 luni nu poate funcționa decât în acest cadru [59]. Însă, spre deosebire de epuizarea căilor de recurs interne, care

ține de ordinea juridică internă a fiecărui stat contractant, exigența respectării termenului de 6 luni ține de ordinea publică europeană.

3.3. Aplicarea principiului subsidiarității de către jurisdicțiile internaționale

Subsidiaritatea reprezintă un principiu dezvoltat de multiple jurisdicții internaționale, deși nu are o bază clară în dreptul internațional. Principiul în cauză acordă prioritate instanțelor naționale în soluționarea plângerilor privind încălcările drepturilor omului și numai dacă procedurile naționale nu au avut succes, atunci se va recurge la examinarea chestiunilor în plan internațional. În cele ce urmează, vor fi analizate particularitățile aplicării acestui principiu de către anumite instanțe internaționale, altele decât Curtea Europeană, jurisprudența căreia constituie obiect de cercetare în capitolul următor al prezentei lucrări.

Curtea Inter-americană pentru Drepturile Omului

Convenția americană a drepturilor omului a fost ratificată și este în prezent aplicabilă în 23 de state membre ale Organizației Statelor Americane. Convenția a creat două organe ca “mijloc de protecție” și “cu competență privind aspectele referitoare la îndeplinirea angajamentelor asumate de statele-părți la Convenție”: Curtea și Comisia Inter-americană pentru Drepturile Omului. Pentru ca Curtea să intervină în cazuri individuale, statele trebuie să ratifice Convenția și să facă o declarație suplimentară, acceptând jurisdicția contencioasă a Curții. Conform Statutului său, Curtea este o instituție judiciară autonomă, al cărei scop este aplicarea și interpretarea CADO. Convenția indică faptul că hotărârile sale sunt definitive și nu sunt supuse procedurii de apel. Statele se angajează să se conformeze hotărârilor Curții asupra oricărui caz la care sunt părți.

Principiul subsidiarității este fundamental atât pentru acțiunea de protecție a legislației inter-americane a drepturilor omului, cât și pentru funcțiile și identitatea instituțională a organismelor de supraveghere. Sistemul inter-american a fost conceput ca fiind complementar sau auxiliar sistemului național de protecție a drepturilor omului. Principiul subsidiarității își găsește o anumită expresie în preambulul CADO, astfel acest tratat trebuie să consolideze și/sau să completeze protecția oferită de dreptul intern al statelor americane.

Procedural, principiul subsidiarității cere reclamantului să epuizeze toate căile de recurs interne înainte de a se adresa organismelor inter-americane. Statul trebuie să aibă posibilitatea de a rezolva problemele la nivel național înainte ca cazul să fie examinat pe plan internațional. Cu toate acestea, în cauza *Velasquez Rodriguez c. Hondurasului* [154], răspunzând la argumentele guvernului privind neepuizarea remediilor interne, Curtea a declarat: *Cerința epuizării căilor de recurs interne există pentru a permite statului să rezolve problema în conformitate cu dreptul său*

intern înainte de a fi confruntată cu o procedură internațională. Curtea a fost de acord cu statul că această cerință este necesară deoarece dreptul intern precede sistemul internațional în protecția drepturilor omului. Cu toate acestea, protecția internațională a drepturilor omului se întemeiază pe însăși necesitatea de a proteja victimele împotriva manifestării arbitrare a autorității guvernamentale. Din acest motiv, atunci când un reclamant invocă lipsa unui recurs intern adecvat, protecția internațională nu este numai justificată, dar necesară și urgentă.

Principiul subsidiarității provine de la ideea că statele au responsabilitatea primară de a proteja drepturile persoanelor fizice prin intermediul sistemelor și practicilor juridice naționale, iar în cazul în care nu reușesc să facă acest lucru, CADO și organele acesteia acționează ca o completare a legilor și practicilor interne, despăgubind victimele. Subsidiaritatea americană este bazată pe ideea că actorii locali, inclusiv legislatorii și judecătorii, sunt în cea mai bună poziție pentru a aprecia complexitatea situației în fiecare caz. Autoritățile naționale sunt mai bine plasate pentru a înțelege ce măsuri pot fi cele mai eficiente pentru aplicarea normelor în domeniul drepturilor omului în contexte sociale, economice, culturale, istorice și politice distincte.

Principiul subsidiarității recunoaște că ordinea juridică internă are responsabilitatea principală de a respecta și garanta drepturile recunoscute în Convenție [173, art.1]. Art. 2 se referă la “exercitarea oricăror drepturi sau libertăți care nu au fost deja asigurate prin dispoziții legislative sau de altă natură”, precum și angajamentul statelor de a adopta, “în conformitate cu procesele lor constituționale și dispozițiile prezentei Convenții, măsuri legislative sau de altă natură, necesare pentru punerea în aplicare a acestor drepturi sau libertăți.” Prin art. 43 se adaugă faptul că “statele părți se angajează să furnizeze Comisiei informații pe care aceasta le poate solicita cu privire la modul în care legislația lor internă asigură aplicarea efectivă a oricăror dispoziții ale prezentei convenții.” Convenția nu trebuie în mod obligatoriu să facă parte din sistemul juridic intern și nu înlocuiește respectivele ordini juridice interne. Statelor le este cerut să garanteze în mod eficient drepturile convenționale. CADO funcționează doar ca un cadru normativ subsidiar care constituie nivelul minim de protecție a drepturilor, care trebuie să fie recunoscute și garantate de statele semnatare, și care cere judecătorilor locali să-și justifice deciziile.

Potrivit CIADO, există “un control dinamic și complementar între autoritățile naționale (care au obligația primară) și instanța internațională (complementară), astfel încât criteriile lor de decizie pot fi stabilite și armonizate – “Doar dacă un caz nu a fost soluționat la nivel național așa cum corespunde, în primul rând, oricărui stat în exercitarea efectivă a controlului conformității cu Convenția, acesta poate fi înaintat sistemului inter-american” [134].

În contextul examinării cazurilor individuale, în mod tradițional, sarcina principală a Curții a fost de a determina dacă o acțiune sau o omisiune a unui stat a constituit o încălcare a Convenției.

Cu toate acestea, în ultimele două decenii, CIADO și-a extins foarte mult aria de influență. De o importanță deosebită în această evoluție sunt remediile expansive și detaliate, dispuse de Curte.

Un alt concept foarte important și recent utilizat de această instanță este teoria controlului convenționalismului. Această teorie a fost folosită pentru prima dată în mod explicit de CIADO în 2006 în cauza *Almonacid-Arellano c. Chile* [40]: *Curtea este conștientă de faptul că judecătorii și instanțele interne sunt obligate să respecte statul de drept și, prin urmare, aceștia sunt obligați să aplice dispozițiile în vigoare în cadrul sistemului juridic. Dar, în cazul în care un stat a ratificat un tratat internațional, cum ar fi Convenția americană, judecătorii săi, ca parte a statului, sunt de asemenea supuși unei asemenea convenții. Acest lucru îi obligă să observe că toate efectele dispozițiilor cuprinse în Convenție nu sunt afectate în mod negativ de aplicarea legilor contrare scopului său. Cu alte cuvinte, sistemul judiciar trebuie să exercite un fel de “control al convenționalismului” între prevederile legale interne, care sunt aplicate în cazuri specifice și Convenția americană privind drepturile omului. Pentru a efectua această sarcină, sistemul judiciar trebuie să ia în considerare nu numai tratatul, ci și interpretarea lui făcută de Curtea Inter-americană, care este interpretul suprem al Convenției Americane.*

În timp ce necesitatea compatibilității legislației naționale cu Convenția nu scoate în vizor ceva nou în jurisprudența CIADO, această hotărâre, pentru prima dată, a introdus cerința ca judecătorii naționali să exercite acest control de compatibilitate între normele interne și CADO. În cauza *Dismissed Congressional Employees c. Peru* [66], Curtea a precizat că, controlul convenționalismului trebuie exercitat *ex officio* sau *sua sponte* de către toate autoritățile judiciare. În plus, Curtea a clarificat faptul că judecătorii trebuie să-și exercite controlul “în contextul sferelor lor de competență și regulamentelor de procedură corespunzătoare.” Ea a adăugat că “această funcție nu ar trebui să fie limitată exclusiv la declarațiile sau acțiunile reclamanților, în fiecare caz, cu toate că nici nu implică faptul că acest control trebuie să fie exercitat întotdeauna, fără a ține seama de alte criterii de procedură și de fond cu privire la admisibilitatea și legitimitatea acestor tipuri de acțiuni”.

În hotărârea din cauza *Cabrera García c. Mexic* [51], Curtea a extins obligația de a exercita controlul convenționalismului de la sistemul judiciar la “toate prevederile legale interne”, “la toate nivelurile.” În cauza *Atala Riffo c. Chile* [43], CIADO a inclus controlul convenționalismului în secțiunea privind despăgubirile, cerând ca judecătorii să exercite acest control al convenționalismului ca o formă de satisfacție pentru compensarea abuzurilor drepturilor omului.

În cele din urmă, în cauza *Gelman c. Uruguay* [78], Curtea a continuat să extindă și să explice domeniul de aplicare al controlului prin cerința ca acesta să fie exercitat de către toate autoritățile statului, nu numai de judecători. Instanța inter-americană a adăugat că toate statele-

părți la Convenție și toate organele lor au obligația legală de a exercita controlul convenționalismului, utilizând interpretarea tratatului de către CIADO, chiar dacă statul nu a fost parte într-un caz specific.

În concluzie, controlul convenționalismului impune ca toate autoritățile statului, dar în special judecătorii, să aplice CADO astfel cum aceasta a fost interpretată de Curtea Inter-americană în toate intervențiile ei.

Curtea de Justiție a Uniunii Europene

În conformitate cu art. 19 din TUE, Curtea de Justiție a Uniunii Europene hotărăște în conformitate cu tratatele:

(a) cu privire la acțiunile introduse de un stat-membru, de o instituție ori de persoane fizice sau juridice;

(b) cu titlu preliminar, la solicitarea instanțelor judecătorești naționale, cu privire la interpretarea dreptului Uniunii sau la validitatea actelor adoptate de instituții;

(c) în celelalte cazuri prevăzute în tratate.

Principiul subsidiarității este susceptibil de un control jurisdicțional. Cu toate acestea, punerea sa în aplicare acordă instituțiilor UE o marjă largă de apreciere, care trebuie respectată de către Curtea de Justiție. În termeni generali, se poate afirma că intensitatea controlului încredințat Curții de Justiție este invers proporțional cu măsura în care statele-membre sunt implicate în mod efectiv într-o decizie privind conținutul și întinderea acțiunii avute în vedere, necesitatea acestei acțiuni fiind examinată cu luarea în considerare a intereselor în cauză, iar organele și subiectele de drept interesate (inclusiv la niveluri inferioare ale statelor membre) fiind consultate în mod adecvat.

Tratatul de la Lisabona, în Protocolul său privind aplicarea principiului subsidiarității și proporționalității, menționează că în cadrul controlului de legalitate al actelor legislative, Curtea de Justiție este competentă să se pronunțe asupra acțiunilor privind încălcarea principiului subsidiarității. O astfel de acțiune poate fi introdusă de către un stat-membru, eventual în numele parlamentului său, dacă ordinea sa constituțională internă permite aceasta.

Cu toate acestea, în jurisprudența CJUE sunt doar câteva cauze majore în ceea ce privește principiul subsidiarității. În cauza *Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord c. Consiliul Uniunii Europene* [130], directiva reglementa timpul minim de odihnă, timpul mediu săptămânal de muncă și concediul minim anual plătit în sânul Comunității. Această directivă a fost adoptată în baza clauzei tratatului care prevedea că statele-membre acordă o atenție specială încurajării îmbunătățirii, în special în sfera muncii, în ceea ce privește sănătatea și siguranța lucrătorilor, și își stabilesc ca obiectiv armonizarea condițiilor în acest domeniu, menținând în același timp

îmbunătățirile realizate. În scopul de a contribui la atingerea obiectivului, Consiliul adoptă, prin intermediul unei directive, cerințele minime de implementare treptată.

Regatul Unit a argumentat că această prevedere ar trebui să fie interpretată în lumina principiului subsidiarității, care nu permite adoptarea unei directive în termeni atât de extensivi și prescriptivi ca directiva contestată, având în vedere că amploarea și natura reglementării legislative a timpului de lucru diferă foarte mult între statele membre. Curtea a respins argumentul că legislatorul comunitar nu a stabilit că obiectivele directivei ar fi mai bine îndeplinite la nivel comunitar decât la nivel național. Odată ce Consiliul a constatat că este necesar să se îmbunătățească nivelul existent de protecție în ceea ce privește sănătatea și siguranța lucrătorilor în sânul Comunității, realizarea acestui obiectiv justifică acțiunea extensivă a Comunității. Guvernul britanic de asemenea a subliniat că Consiliul este împuternicit să adopte doar cerințe minime. Curtea a notat că această dispoziție nu limitează acțiunea comunitară la cel mai mic numitor comun, sau chiar la cel mai scăzut nivel de protecție stabilit de către diferite state-membre, ci înseamnă că statele sunt libere să asigure un nivel de protecție mai strict decât cel care rezultă din dreptul UE.

În cauza *Germaniei c. Consiliului și Parlamentului* [80], guvernul german nu a pretins că directiva a încălcat principiul subsidiarității, dar că aceasta nu a avut suficiente motive pentru adoptare. CJUE a susținut că motivele succinte determinate în relatare au fost destule pentru a argumenta de ce legislația este în corespundere cu regula subsidiarității. Curtea a afirmat că nici nu este necesară referirea expresă la acest principiul.

În cauza *Olanda c. Parlamentului și Consiliului* [119], Curtea a susținut că considerarea subsidiarității a fost “implicit necesară” în expunerea directivei contestate, ceea ce a fost suficient pentru a îndeplini obligația de motivare. Considerentele directivei exprimau că, fără acțiunile comunității, legislația diversă a statelor-membre privind protecția biotehnologiei era un impediment pentru operarea pieței interne.

În cauza *British American Tobacco* [49], o directivă a restricționat fabricarea și comercializarea țigărilor. Curtea a examinat dacă obiectivul directivei date poate fi mai bine atins la nivelul comunității. Unul din scopurile acestei directive a fost să elimine barierele de operare ale pieței interne cauzate de legislația distinctă a statelor-membre în ceea ce privește fabricarea, prezentarea și vânzarea țigărilor. Acest obiectiv nu a putut fi realizat la nivel național datorită diversității legilor naționale. Astfel, acest scop poate fi realizat doar la nivel comunitar.

Mai departe, în cauza *Comisiei c. Germaniei* [57], Curtea a susținut că deoarece legislația națională relevantă conținea divergențe semnificative, ea poate acționa ca o barieră în calea

comerțului. Având în vedere scopul și efectele armonizării unor asemenea legi divergente, doar legislatorul comunitar poate realiza armonizarea.

În cauza *Alliance for Natural Health și alții* [39], Curtea a admis prevederile unei directive care interzicea comercializarea suplimentelor alimentare care nu se conformau ei. Curtea a susținut că scopul acestor prevederi poate fi mai bine realizat la nivel comunitar, nu la nivelul statelor membre. Lăsarea în sarcina statelor membre a reglementării comerțului cu suplimente alimentare, care nu sunt conforme cu directiva, ar perpetua dezvoltarea neordonată a normelor naționale și în consecință, a obstacolelor în calea comerțului între statele-membre și denaturarea concurenței.

Aplicarea principiului subsidiarității asupra procedurii în fața CJUE este practic imposibilă. CJUE nu este o instanță internațională pentru protejarea drepturilor individuale fundamentale așa ca Curtea de la Strasbourg sau Curtea de la San-Jose. Această instanță nu revizuieste deciziile instanțelor naționale. Ea se ocupă cu interpretarea legislației europene, revizuirea judiciară a actelor elaborate de organele și instituțiile UE și o serie de alte proceduri. În majoritatea acestor proceduri, jurisdicția europeană este prima (și, uneori, singura) instanță, nu există proceduri naționale care să precedă acțiunea în fața CJUE și care urmează să fie epuizate. Astfel regula epuizării căilor de recurs interne este, în principiu, irealizabilă.

Curtea Internațională Penală

Înființarea Curții Internaționale Penale (CIP) în iulie 1998 a constituit o contribuție majoră la punerea în aplicare a dreptului penal internațional. Competența CIP este limitată la infracțiunile comise de cetățeni ai statelor-părți sau la crimele comise pe teritoriul unui stat-parte. Cu toate acestea, Consiliul de Securitate al ONU poate deferi Curții o chestiune privind un stat care nu a ratificat Statutul de la Roma [208], așa cum s-a întâmplat în cazul Darfurului (Sudan). De asemenea, un stat ne semnatar poate face o declarație ad-hoc, în conformitate cu art. 12 alin. 3 din Statut, recunoscând jurisdicția CIP pe teritoriul său.

Competența CIP nu este doar limitată, aceasta este de asemenea complementară jurisdicției instanțelor naționale. Ca piatră de temelie a Statutului CIP, principiul subsidiarității implică o responsabilitate comună în combaterea impunității pentru genocid, crime de război și crime împotriva umanității între statele-părți și Curte [204, p.124]. Jurisdicția primară revine statului-parte, iar CIP poate iniția proceduri numai în cazul în care un stat nu dorește sau nu poate efectiv să investigheze sau să înainteze acuzații.

Principiul subsidiarității reflectă responsabilitățile statelor în temeiul dreptului internațional de a investiga și, acolo unde este cazul, să judece crimele internaționale. În conformitate cu sistemul de subsidiaritate (complementaritate) al CIP, toate statele au obligația de a aduce în fața justiției pe cei responsabili pentru genocid, crime împotriva umanității și crime de

război. Acest lucru este accentuat și mai mult în preambulul Statutului de la Roma, care prevede că “este de datoria fiecărui stat să își exercite competența penală asupra celor responsabili pentru crime internaționale”.

Statutul de la Roma ilustrează principiul subsidiarității într-un context vertical între state și CIP. Curtea urmărește și evaluează capacitatea și dorința unui stat de a efectua o anchetă sau o urmărire penală. Într-un context orizontal, principiul subsidiarității reglementează relația dintre state și obiectivul său principal pare a fi de a proteja suveranitatea de stat, referindu-se la neamestecul în problemele naționale, epuizarea căilor de recurs interne și protecția măsurilor corective locale. Cu toate acestea, principiul subsidiarității se bazează pe prezumția că statele teritoriale sau alte state cu “prioritate” de competență vor întreprinde ceea ce este necesar pentru a preveni și pedepsi infracțiunile grave, în conformitate cu dreptul internațional penal, în cadrul propriului lor teritoriu.

3.4. Concluzii la Capitolul 3

Analizând problematica aplicării principiului subsidiarității în domeniul dreptului internațional al drepturilor omului, formulăm următoarele concluzii:

1. Principiul subsidiarității oferă o modalitate analitic-descriptivă pentru a introduce ordine în varietatea de caracteristici disparate ale structurii existente a dreptului internațional al drepturilor omului, de la libertatea de interpretare acordată statelor, la relația dintre sistemele regionale și universale, justificând în același timp necesitatea cooperării, asistenței și intervenției internaționale. De fapt, subsidiaritatea se potrivește doctrinei drepturilor omului atât de bine, încât valorile de bază ale principiului pot fi în mod rezonabil considerate ca deja implicit prezente în structura legislației internaționale privind drepturile omului.

2. Subsidiaritatea oferă o alternativă modelelor predominante de înțelegere a locului drepturilor omului în ordinea internațională, care se bazează în mare parte pe concepții mai limitative de suveranitate. Aceasta apreciază libertatea și integritatea culturii locale, fără a reduce diversitatea la transmiterea și descentralizarea autorității; ea afirmă internaționalismul și intervenția, fără tentația unui super-stat sau altei autorități globale centralizate. În acest context, trebuie reținute unele fapte. În primul rând, trebuie să ne amintim că subsidiaritatea este un principiu general, nu o regulă clară. Chiar și în cadrul utilizărilor existente ale subsidiarității în dreptul și politica Uniunii Europene, principiul nu este un concept suficient de puternic pentru a rezolva de la sine problemele complexe și multiple. Acest aspect se va aplica cu atât mai mult în contextul sensibil al dreptului și politicii internaționale. Criteriile detaliate cu care operează

subsidiaritatea nu sunt potrivite pentru abstractul raționament *ex ante*, ci trebuie să fie elaborate în timp, și concluziile la care va conduce vor fi întotdeauna contextuale și dinamice, conținând fluiditatea și flexibilitatea hotărârilor practice. Prin urmare, relevanța subsidiarității în domeniul drepturilor omului este elaborată în practică, aplicarea acesteia la cazuri concrete necesită prudență și deschidere față de un dezacord motivat.

3. În procesul exercitării competențelor jurisdicțiilor internaționale, regula epuizării căilor de recurs interne este o dovadă certă a aplicabilității principiului subsidiarității. Toate instanțele judecătorești internaționale ale căror activitate ține de contenciosul drepturilor omului sunt ținute să verifice dacă recursul la ele a fost precedat de vreun control judiciar național. Pe de o parte, regula epuizării cere ca reclamantul să se adreseze în primul rând suveranului teritorial pentru a obține justiție. Pe de altă parte, ea vizează protecția jurisdicțiilor internaționale de o sarcină insurmontabilă și uneori abuzivă din partea reclamanților. Prezența sa moderează conceptul de suveranitate a statelor și de fapt a făcut posibilă utilizarea de către victime a jurisdicțiilor internaționale în domeniul drepturilor omului.

4. Generalizând, notăm că principiul subsidiarității este fundamental atât pentru acțiunea de protecție a instrumentelor internaționale în domeniul drepturilor omului, cât și pentru funcțiile și identitatea instituțională a organismelor de supraveghere. Principiul subsidiarității își găsește o anumită expresie în textul tratatelor, dar o veritabilă aplicabilitate este orchestrată de curțile internaționale în jurisprudența lor, care variază în dependență de conceptul jurisdicției, natura juridică a tratatului, precum și peisajul local.

4. PRINCIPIUL SUBSIDIARITĂȚII ÎN SISTEMUL CONVENȚIEI EUROPENE A DREPTURILOR OMULUI

4.1. Locul principiului subsidiarității în sistemul Convenției Europene a Drepturilor Omului

Principiul subsidiarității este una dintre regulile fundamentale care stau la baza întregului sistem al Convenției Europene a Drepturilor Omului. În contextul specific al CEDO, subsidiaritatea presupune că respectarea drepturilor consacrate în Convenție se află în primul și în primul rând în sarcina autorităților din statele contractante. Curtea poate și trebuie să intervină numai atunci când autoritățile naționale nu reușesc să îndeplinească această sarcină.

Având în vedere faptul că principiul subsidiarității este de asemenea unul dintre principiile fundamentale ale dreptului Uniunii Europene, se cere o comparație de sens între cele două sisteme. Conceptul de subsidiaritate nu este asemănător în dreptul UE și dreptul CEDO, fapt care nu este deloc surprinzător dacă luăm în considerare natura diferită a celor două sisteme. Sistemul juridic al Uniunii Europene, care are o structură instituțională quasi-statală și putere legislativă consolidate de efectul direct și supremația dreptului Uniunii Europene, corespunde modelului de integrare. În consecință, subsidiaritatea în contextul tratatelor europene implică mai presus de toate un fel de “subsidiaritate competitivă”, referindu-se la competențele concurente ale Uniunii și ale statelor membre. Spre comparație, deoarece Convenția nu prevede vreo putere de decizie supranațională, competența Curții este limitată strict la supravegherea comportamentului statelor semnatare. Aceasta este o abordare a principiului diferită de modelul UE, iar sistemul juridic instituit prin Convenție se bazează pe armonizare. Prin urmare, subsidiaritatea în acest context este un fel de “subsidiaritate complementară”: puterile Curții de intervenție sunt limitate la acele cazuri în care instituțiile naționale sunt incapabile de a asigura o protecție efectivă a drepturilor garantate de Convenție.

Spre deosebire de tratatele de instituire a Uniunii Europene, nici Convenția (în varianta în vigoare la moment) și nici protocoalele sale în vigoare nu menționează în mod expres principiul subsidiarității, acesta urmând a fi introdus odată cu intrarea în vigoare a Protocolului nr. 15. Cu toate acestea, el figurează implicit în textul art. 1, intitulat “Obligația de a respecta drepturile omului”, care prevede: *Înaltele Părți Contractante recunosc oricărei persoane aflate sub jurisdicția lor drepturile și libertățile definite în Titlul I din Convenție.*

Mai mult, art. 19 al Convenției, intitulat “Înființarea Curții”, detaliază rolul jurisdicției europene în acest context, și anume: *Pentru a asigura respectarea angajamentelor asumate de*

către Înaltele Părți Contractante la Convenție și Protocoalele sale se înființează o Curte Europeană a Drepturilor Omului.

În jurisprudența sa, Curtea a definit și elucidat relația sistemică care există între aceste două dispoziții, astfel mașinăria recursului la Curte este subsidiară sistemelor naționale de protecție a drepturilor omului. Încă din 1968, în cauza „*Afacerii lingvistice belgiene*” [128], Curtea a stabilit: „*În încercarea de a afla într-un anumit caz, dacă a avut sau nu loc o încălcare a dispoziției invocate, Curtea nu poate ignora caracteristicile de drept și de fapt care sunt specifice societății în statul care, ca o parte contractantă, trebuie să răspundă pentru măsura în litigiu. Procedând astfel, Curtea nu își poate asuma rolul autorităților naționale competente, pentru că ar pierde astfel din vedere natura subsidiară a mașinăriei internaționale de implementare colectivă instituită prin Convenție. Autoritățile naționale sunt libere să aleagă măsurile pe care le consideră adecvate în aceste chestiuni care sunt reglementate de Convenție. Controlul Curții se referă doar la conformitatea acestor măsuri cu cerințele Convenției.*”

Mai recent, în cauza *Scordino c. Italiei* [137], Curtea a declarat: „*În conformitate cu art. 1 din Convenție, responsabilitatea primară pentru implementarea și aplicarea drepturilor și libertăților garantate de Convenție este pusă pe seama autorităților naționale. Mecanismul recursului la Curte este, așadar, subsidiară sistemelor naționale de protecție a drepturilor omului. Acest caracter subsidiar este reglementat în articolele 13 și 35 § 1 din Convenție.*”

În cauza *Varnava și alții c. Turciei* [152], Curtea a afirmat: „*În conformitate cu principiul subsidiarității, este cel mai bine ca faptele cauzelor să fie investigate și problemele să fie rezolvate în măsura în care este posibil, la nivel intern. Este în interesul reclamantului, precum și a eficacității sistemului Convenției, ca autoritățile naționale, care sunt cel mai bine plasate pentru a face acest lucru, să acționeze pentru a îndrepta oricare presupusă încălcare a Convenției.*”

Importanța principiului subsidiarității în sistemul CEDO este, de asemenea, susținută de o serie de alte considerente. În primul rând, statele suverane rămân principalii actori în dreptul internațional public, iar actorii rămași (cum ar fi organizațiile internaționale) își derivă puterile și legitimitatea lor de la acestea. Acesta este motivul pentru care Curtea, a cărei competență este limitată de art. 19, pentru a se asigura că statele contractante respectă angajamentele în conformitate cu Convenția, nu poate să depășească limitele competențelor generale ce-i sunt delegate de către state prin voința lor suverană. În conformitate cu această logică, statele trebuie să fie primele care să abordeze chestiunile legate de drepturile omului, care apar pe teritoriul lor. În al doilea rând, în lipsa de competențe de a interveni direct în sistemele juridice ale statelor contractante, Curtea trebuie să respecte autonomia acestor sisteme juridice (chiar mai mult decât Curtea de Justiție a Uniunii Europene, care intervine într-o măsură mai mare pe baza sistemului

de hotărâri preliminare). În al treilea rând, datorită contactului lor direct și continuu cu fenomenele sociale ale țărilor lor, autoritățile naționale sunt mai bine plasate decât o instanță internațională pentru evaluarea multitudinii de factori care înconjoară fiecare caz: prin urmare, este mai ușor pentru instanțele interne de a identifica și a stabili despăgubiri pentru posibilele încălcări ale drepturilor omului în fiecare caz particular.

Și în cele din urmă, principiul subsidiarității este cel care permite redactorilor Convenției să atribuie Curții funcția unei instanțe de reglementare intenționată, pe care Conferința de la Interlaken a rezumat-o astfel: *“să se concentreze asupra rolului său esențial de garant al drepturilor omului și să se pronunțe, cu viteza necesară, pe cazuri bine întemeiate, în special cele întemeiate pe încălcări grave ale drepturilor omului”*.

Cu toate acestea, în ciuda importanței sale, principiul subsidiarității nu este absolut din trei motive. În primul rând, principiul subsidiarității nu este singurul principiu fundamental care stă la baza Convenției. Sistemul de la Strasbourg se bazează, de asemenea, pe un al doilea “pilon”, și anume că drepturile trebuie să fie eficiente: Convenția are scopul de a garanta drepturi care nu sunt teoretice sau iluzorii, dar concrete și efective. Acest principiu servește ca o “contrapondere” la principiul subsidiarității: în cazul în care eșecul Curții de a acționa ar duce la un refuz de dreptate din partea sa, făcând garanțiile drepturilor fundamentale în conformitate cu Convenția inoperante, Curtea poate și trebuie să intervină în rolul atribuit prin art. 19 al Convenției. În al doilea rând, este important de menționat principiul interpretării evolutive a Convenției, în conformitate cu care aceasta din urmă este un “instrument viu, care trebuie interpretat în lumina condițiilor actuale”. În virtutea acestui principiu, poziția Curții, în ceea ce privește domeniul de aplicare al unui anumit drept convențional, poate evolua de-a lungul anilor sau deceniilor; ca rezultat, o problemă specifică, până acum lăsată în întregime la latitudinea statelor, poate fi examinată de către Curte. În al treilea rând, principiul subsidiarității în sine nu este nici static și nici unilateral. Sub influența unei serii de factori - inclusiv determinarea de a aplica principiul conform căruia drepturile trebuie să fie eficiente, cum este perceput de către judecători, atunci când examinează cazul - se oscilează între auto-limitarea judiciară și activismul judiciar.

În contextul Curții, precum am menționat și anterior, pot fi identificate două tipuri de subsidiaritate: în primul rând, subsidiaritatea procedurală, care reglementează relația dintre Curte și autoritățile naționale și divizarea responsabilităților pentru acțiune și intervenție, și în al doilea rând, subsidiaritatea materială, care reglementează responsabilitățile pentru evaluare și luarea deciziilor.

Subsidiaritatea procedurală

Aspectul procedural al principiului subsidiarității este reflectat în art. 35 din Convenție, care prevede: *Curtea nu poate fi sesizată decât după epuizarea căilor de recurs interne, așa cum se înțelege din principiile de drept internațional general recunoscute, și într-un termen de 6 luni începând cu data deciziei interne definitive.*

Cu alte cuvinte, reclamantii trebuie să dea mai întâi autorităților din statul respectiv - și, în special, instanțelor de judecată - posibilitatea de a corecta situația reclamată în conformitate cu Convenția. Numai atunci când autoritățile nu au reușit definitiv în această sarcină persoana în cauză poate recurge la Curte. În acest sens, art. 35 § 1 este strâns legat de art. 13 din Convenție, care prevede: *Orice persoană, ale cărei drepturi și libertăți recunoscute de prezenta Convenție au fost încălcate, are dreptul de a se adresa efectiv unei instanțe naționale, chiar și atunci când încălcarea s-ar datora unor persoane care au acționat în exercitarea atribuțiilor lor oficiale.*

Prin urmare, statele sunt obligate să stabilească remedii eficiente în sistemele lor juridice, astfel încât acestea să poată asigura despăgubiri pentru toate tipurile de încălcări ale Convenției. Art. 35 § 1 se bazează pe premisa că există, în statul respectiv, un remediu care este eficient și eficace, în principiu, și de care reclamantii trebuie să facă uz. În cazul în care persoana în cauză obține despăgubiri adecvate - de exemplu, sub formă de compensații financiare proporționale cu gravitatea presupusei încălcări - recurgerea la Curte își pierde sensul. Numai în cazul în care acest obiectiv nu este atins, reclamantul se poate adresa la Strasbourg.

În cauza *Burden c. Regatului Unit* [50], Curtea a subliniat: *Curtea Europeană a Drepturilor Omului este destinată să fie subsidiară sistemelor naționale de protecție a drepturilor omului (...) și este adecvat ca instanțele naționale trebuie să aibă posibilitatea primară de a determina probleme de compatibilitate a dreptului intern cu Convenția și, în cazul în care o cerere este totuși adusă ulterior la Strasbourg, Curtea Europeană ar trebui să beneficieze de punctele de vedere ale instanțelor naționale, ce sunt în contact direct și continuu cu forțele țării lor.*

Principiul subsidiarității, de asemenea, figurează implicit, deși într-o mai mică măsură, în art. 46 § 1 din Convenție, care prevede: *Înaltele Părți Contractante se angajează să se conformeze hotărârilor definitive ale Curții în litigiile în care ele sunt părți.*

Desigur, Curtea poate, în anumite circumstanțe, indica anumite măsuri care trebuie luate de statul reclamat pentru a se conforma unei hotărâri. Se poate aplica, de asemenea, procedura de "hotărâre-pilot", indicând măsuri generale în cazul în care există o problemă structurală sau sistemică în ceea ce privește respectarea unui anumit drept convențional. În mod similar, executarea de către state a hotărârilor Curții este monitorizată de Comitetul de Miniștri al Consiliului Europei; mai mult, Protocolul nr. 14 a dat însuși Curții unele puteri suplimentare pentru

a supraveghea executarea propriilor hotărâri. Cu toate acestea, ca regulă generală, statul împotriva căruia a hotărât Curtea rămâne liber să aleagă mijloacele de conformare la hotărâre.

Toate ramurile puterii de stat pot fi implicate în această sarcină. În primul rând, este datorია parlamentelor și guvernelor naționale de a face astfel de modificări care pot fi necesare legilor și reglementărilor în vigoare, în scopul de a preveni repetarea unor încălcări similare ale Convenției. Uneori legislativul ia măsuri preventive pentru a preveni o hotărâre împotriva țării respective la Strasbourg, când Curtea a constatat o încălcare împotriva unui alt stat contractant. În plus, Conferința de la Interlaken a invitat în mod expres statele să “ia în considerare dezvoltarea jurisprudenței Curții, de asemenea, cu scopul de a lua în considerare concluziile care urmează să fie trase dintr-o hotărâre ce a găsit o încălcare a Convenției de către un alt stat, în cazul în care aceeași problemă de principiu există în propriul lor sistem de drept”.

Subsidiaritatea materială

În Planul de Acțiune anexat la Declarația Conferinței de la Interlaken se regăsește următoarea recomandare: “*se invită Curtea să evite reconsiderarea faptelor sau dreptului național care au fost examinate și emise hotărâri de către autoritățile naționale, în conformitate cu jurisprudența sa potrivit căreia Curtea nu este o a patra instanță*”.

O anumită categorie de plângeri individuale la Curte sunt de obicei denumite plângeri la “a patra instanță”. Acest termen este oarecum paradoxal, deoarece se referă la ceea ce Curtea nu este: nu este o instanță de apel sau o instanță care poate anula hotărârile pronunțate de instanțele judecătorești în statele-părți la Convenție sau rejudeca cazuri examinate de acestea. Expresia “plângere la a patra instanță” nu figurează în Convenție, dar a fost creată de către instituțiile Convenției. Dispoziția relevantă din Convenție este art. 35 § 3, care prevede: “*Curtea declară inadmisibilă orice cerere individuală introdusă în temeiul art. 34 în cazul în care consideră că: (a) cererea este incompatibilă cu prevederile Convenției sau Protocoalelor sale, în mod vădit nefondată, sau abuzivă*”. Plângerile la a patra instanță intră în categoria cererilor vădit nefondate, deși această din urmă categorie este mult mai largă.

Odată cu stabilirea sistemului supranațional de protecție a drepturilor omului caracterizat prin recurs individual, a fost inevitabil ca unii reclamânți să înțeleagă greșit rolul Curții și competențele sale. Nu este de mirare că plângeri la a patra instanță se regăseau printre primele cazuri aduse în fața Comisiei, imediat după înființarea sa, în 1955. Ulterior Comisia a dezvoltat și elaborat “doctrina” celei de a patra instanțe, pe care Curtea a adoptat-o la rândul său. Formula este rezumată în cauza *Perlala c. Greciei* [123]: *Curtea reiterează că, în conformitate cu art. 19 al Convenției, datorია sa este de a asigura respectarea angajamentelor asumate de către Părțile Contractante la Convenție. În particular, nu este funcția sa de a examina erori de fapt sau de drept*

comise de o instanță națională decât dacă și în măsura în care acestea pot încălca drepturile și libertățile protejate de Convenție. Nu este rolul Curții de a aprecia faptele care au impus o instanță națională să adopte o decizie în loc de alta. Dacă ar fi fost așa, Curtea ar avea calitatea unei a treia sau a patra instanță, ceea ce ar încălca limitele impuse acțiunii sale.

Doctrina celei de a patra instanțe - care se poate extinde, în principiu, la toate dispozițiile materiale ale Convenției - a fost formulată pentru prima dată în legătură cu art. 6 § 1 – dreptul la un proces echitabil. “Echitatea” impusă de acest articol nu presupune o echitate “materială”, dar o echitate “procedurală”, care, la nivel practic, se înțelege ca proceduri contradictorii în care sunt audiate argumentele ambelor părți plasate pe poziție de egalitate. În cauza *Garcia Ruiz c. Spaniei* [77], Curtea s-a pronunțat: *În măsura în care plângerea reclamantului poate fi înțeleasă ca o preocupare privind evaluarea probelor și rezultatul procedurii în fața instanțelor judecătorești naționale, Curtea reiterează că, în conformitate cu art.19 al Convenției, datoria sa este de a asigura respectarea angajamentelor asumate de către părțile contractante la Convenție. În particular, nu este funcția sa de a examina erori de fapt sau de drept comise de o instanță națională decât dacă și în măsura în care acestea pot încălca drepturile și libertățile protejate de Convenție. Având în vedere considerațiile de mai sus, Curtea constată că reclamantul a beneficiat de o procedură contradictorie. În diferitele etape ale acestei proceduri a fost capabil să prezinte argumentele considerate relevante pentru cazul său. Motivele de fapt și de drept pentru decizia primei instanțe de a respinge cererea sa au fost specificate pe larg. În hotărârea în etapa recursului, instanța națională a aprobat declarația cu privire la faptele și raționamentul juridic stabilit în hotărârea pronunțată în primă instanță, în măsura în care acestea nu sunt în conflict cu propriile sale constatări. Prin urmare, reclamantul nu poate în mod concludent susține că această hotărâre nu avea motive, chiar dacă, în cazul de față, o declarație mai substanțială de motive ar fi fost de dorit.*

În hotărârea din cauza *Pla și Puncernau c. Andorrei* [125], Curtea a susținut: *De multe ori, și în diferite sfere, Curtea a declarat că în primul rând este datoria autorităților naționale, în special instanțelor de fond și de apel, de a interpreta și de a aplica legislația națională. Într-o situație precum aceasta, instanțele naționale sunt în mod evident mai bine plasate decât o instanță internațională pentru a evalua, în lumina tradițiilor juridice locale, contextul particular al litigiului juridic ce le-a fost prezentat și diferitele drepturi și interese concurente. Când se pronunță asupra litigiilor de acest tip, autoritățile naționale și, în special, curțile de primă instanță și de apel au o marjă largă de apreciere.*

Doctrina celei de a patra instanțe se aplică indiferent de sfera juridică la care procedura aparține la nivel național. Acesta își găsește aplicabilitate în cauze civile, penale, fiscale,

administrative, electorale, cauze care implică protecția drepturilor sociale, cauze privind intrarea, șederea și expulzarea străinilor și apatrizilor.

Doctrina celei de a patra instanțe este una dintre manifestările practice ale principiului subsidiarității. Abordarea adoptată de Curte în legătură cu această doctrină este una de “auto-restricție judiciară”. Această auto-restricție este exercitată în special cu privire la următoarele:

- stabilirea faptelor cauzei;
- interpretarea și aplicarea dreptului intern;
- admisibilitatea și evaluarea probelor la proces;
- echitatea materială cu privire la rezultatul unui litigiu civil (în sens larg);
- vinovăția sau nevinovăția acuzatului în cadrul procedurilor penale.

Punerea în aplicare a acestei doctrine, nu este fără limite, ci, dimpotrivă, este circumscrisă de principiul că drepturile garantate de Convenție trebuie să fie efective. De exemplu, ca regulă generală, stabilirea faptelor cauzei și interpretarea dreptului intern sunt o problemă exclusiv de competența instanțelor naționale și a altor autorități, ale căror constatări și concluzii în acest sens sunt obligatorii pentru Curte. Cu toate acestea, în cazul în care o decizie internă este în mod clar arbitrară pe aceste puncte, Curtea poate și trebuie să reexamineze cazul.

O altă manifestare practică a aspectului material al principiului subsidiarității este doctrina “marjei de apreciere”, esența și particularitățile căreia le vom vedea în continuare.

4.2. Conceptul marjei de apreciere a statelor în fundamentarea principiului subsidiarității

Hotărârile Curții Europene a Drepturilor Omului, a Curții Inter-Americane a Drepturilor Omului și opiniile Comitetului pentru Drepturile Omului rezonază în numeroase decizii la nivel național în ceea ce privește problemele legate de drepturile și libertățile fundamentale. Jurisprudența acestor jurisdicții a devenit o sursă prețioasă de inspirație pentru judecători în instanțele naționale din întreaga lume. Unul din organismele internaționale principale în domeniul drepturilor omului este Curtea Europeană, a cărei jurisprudență iluminează nu doar judecătorii naționali, ci și judecătorii și membrii celorlalte organe internaționale în domeniul drepturilor omului. Practica judiciară a Curții de la Strasbourg și a celorlalte organisme internaționale poartă promisiunea de a stabili standarde universale pentru protecția și promovarea drepturilor omului. Aceste aspirații sunt, în mare măsură, compromise de doctrina marjei de apreciere.

Marja de apreciere este o doctrină, pe care Curtea Europeană a Drepturilor Omului o invocă în interpretarea CEDO. Într-un domeniu de aplicare variabil, doctrina permite interpretări diferite

ale Convenției de către statele-membre ale Consiliului Europei. Doctrina marjei de apreciere este considerată nu numai nesusceptibilă unei definiții precise, dar, de asemenea, este considerată imprezvizibilă și oarecum misterioasă prin natura sa [23, pp.7-15]. În timp ce i-au fost atribuite unele beneficii, utilizarea acesteia de către Curte este supusă și unor critici severe.

Această doctrină, care alimentează jurisprudența CEDO, se bazează pe ideea că fiecare societate are dreptul la o anumită libertate în soluționarea conflictelor inerente între drepturile individuale și interesele naționale sau între diferite convingeri morale.

Conceptul marjei de apreciere, dezvoltat în jurisprudența CEDO, sugerează o limită de discreție, “latitudine de deferență sau eroare” [217, p.13], sau un “spațiu de manevră” [225, p.5], acordat autorităților naționale în evaluarea standardelor corespunzătoare cu privire la drepturile din Convenție, luând în considerare anumite valori specifice și alți factori distincți, conținute în legile și practicile locale. Ea este asemănătoare cu un standard de revizuire sau cu doctrina de auto-constrângere judiciară dezvoltată în jurisprudența Curții Supreme a Statelor Unite. Se poate argumenta că omniprezența discursurilor privind domeniul de aplicare variabil al doctrinei marjei de apreciere demonstrează că această doctrină este un exemplu remarcabil al modului în care teoriile cu privire la discreția autorităților naționale sunt încorporate structural în doctrina juridică internațională a drepturilor omului.

Subsidiaritatea ca principiu fundamental care stă la baza aplicării marjei de apreciere

Doctrina marjei de apreciere poate oferi funcții difuze pentru a raționaliza relația verticală dintre judecătorii de la Strasbourg, la nivel internațional, și autoritățile competente, la nivel național sau local. Chiar și așa, noțiunea marjei de apreciere, ca o tehnică interpretativă a justificării adjudecării într-un anumit caz, prevede doar o bază analitică foarte îngustă pentru o structură politico-legală sistematică. În esență, această doctrină este considerată doar o dimensiune a principiului mult mai cuprinzător al subsidiarității⁶.

La baza discursului de fond privind dreptul internațional al drepturilor omului, principiul subsidiarității întruchipează idei disparate, axiomatice și interconectate, de natură profund constituțională. Principiul, de asemenea, funcționează ca un vehicul analitic esențial pentru stabilirea caracteristicilor divergente ale normelor internaționale ale drepturilor omului. Cel mai important, în privința marjei de apreciere, acest principiu explică: (a) natura și amploarea transferului autorității interpretative, care poate sau ar trebui să fie acordată autorităților naționale și (b) întrebarea omniprezentă privind domeniul de aplicare al controlului jurisdicțional.

⁶ A se vedea Anexa 3. Coraportul subsidiarității, marjei de apreciere și auto-limitării judiciare în sistemul CEDO.

Ponderea principiului subsidiarității în discursul privind marja de apreciere este strâns legată de rolul său de mediator în găsirea unui echilibru adecvat între sistemele naționale constituționale de protecție a drepturilor omului, pe de o parte, și sistemele regionale sau universale, pe de altă parte. Constituțiile naționale care, în calitate de simboluri naționale inerente ale statelor membre, sintetizează trei valori fundamentale principale ale suveranității, culturii locale și legitimității politice, sunt polarizate structural împotriva unei reclamații pan-europene cosmopolite pentru stabilirea unor standarde comune. Determinarea echilibrului corect într-un astfel de context dihotomizat ajută la raționalizarea și ajustarea gradului necesar de cooperare și intervenție internațională în probleme care apar în cadrul jurisdicțiilor naționale suverane.

Se poate susține că, indiferent dacă aceasta este menționată în mod expres într-o dispoziție a Convenției sau nu, noțiunea de subsidiaritate este inerentă oricărui proces de luare a deciziilor privind normele internaționale ale drepturilor omului sau dreptul internațional în general. Dimensiunea instituțională a acestei noțiuni reflectă alocarea de putere și de competență între justiția internațională și autoritățile naționale suverane. Cu toate acestea, principiul subsidiarității, la fel de mult ca și marja de apreciere, atrage după sine nu numai o dimensiune instituțională sau tehnică, dar mai important, o dimensiune de fond, care prevede o unitate de măsură evaluativă pentru aprecierea ideilor întrețesute despre indivizi, societate, stat și organizare internațională.

Noțiunea de suveranitate, deși extrem de relevantă, nu reușește să rezolve dialectica de anxietate între universal și particular sau să furnizeze o analiză de fond pentru funcțiile marjei de apreciere divergente. Privit în acest fel, principiul subsidiarității, mai mult decât principiul suveranității, atrage după sine capacitatea de a reuni capetele opuse. El poate cuprinde atât aspirațiile universalizării drepturilor omului, cât și a autonomiei relative a comunităților naționale și locale. P. Carozza explică faptul că, prin asumarea unei astfel de funcții paradoxale, “subsidiaritatea caută să depășească legătura modernismului, pe care Koskenniemi a expus-o ca – problema fundamentării ordinii internaționale, pe o concepție materială a binelui comun, fără a ceda tentației autoritarismului” [31, p.68].

În primul rând, doctrina marjei de apreciere poate fi descrisă ca dimensiunea instituțională a subsidiarității, în ceea ce privește repartizarea competențelor între sistemul judiciar supranațional și autoritățile naționale. Ceea ce Letsas numește “conceptul structural al marjei de apreciere” demonstrează că noțiunea de subsidiaritate rezidă într-o relație verticală între Curtea pentru Drepturile Omului de la Strasbourg și mecanismele constituționale naționale de apărare a drepturilor fundamentale.

În al doilea rând, principiul subsidiarității face aluzie la luarea în considerare a economiei judiciare, care este, în esență, susținută de rațiunea justiției distributive. Pe fondalul unui număr

exponențial de cereri și a unei statistici îngrijorătoare privind capacitatea de examinare a fluxului de cauze, Curtea este obligată, în baza unui calcul utilitar, să țină seama de economia judiciară, astfel încât să aloce resursele sale judiciare limitate în mod echitabil și eficient. Fără îndoială, orice societate care se bazează pe aceste rațiuni utilitare ar trebui să vegheze ca dreptul fundamental al oricărei persoane să nu fie dezavantajat prin distribuția de bunuri și oportunități sociale. În lumina unui “decalaj de resurse”, în vederea colectării și analizei probelor sau a altor date empirice, un astfel de raționament utilitar susține decizia judecătorilor de la Strasbourg de a aroga autorităților naționale stabilirea faptelor și determinarea unei stări de urgență. Dincolo de domenii tehnice, acest raționament poate fi aplicat pentru a evalua probleme de fond, cum ar fi domeniul de aplicare al obligațiilor pozitive care pot fi deduse dintr-un anumit drept, și opțiuni de politică publică privind o măsură socio-economică.

Pe o dimensiune de fond, noțiunea de subsidiaritate întruchipează ideea de recunoaștere a legitimității naționale, în condițiile în care Curtea de la Strasbourg este în mod evident conștientă de lipsa responsabilității sale democratice. Prin aplicarea marjei de apreciere, Curtea exprimă acest element de fond al subsidiarității, susținând “un proces deschis și echitabil de deliberare publică” la nivel național. Noțiunea marjei de apreciere, ca fațadă a acestei dimensiuni de fond a principiului subsidiarității, servește în calitate de limitator al activismului judiciar nefondat al adjuccării internaționale, ceea ce reflectă dorința Curții de a crea, împreună cu autoritățile naționale, un spirit de apartenență și participare comună la rezolvarea sarcinilor judiciare internaționale [205, p.922] și de a facilita dreptul “internalizarea” standardelor CEDO de către autoritățile naționale [189, p.648]. Prin internalizare se are în vedere atât reglementarea corespunzătoare a drepturilor omului în cadrul normativ al statelor, cât și interpretarea, aplicarea normelor respective de administrația națională, sau de autoritatea judiciară în vederea protecției drepturilor omului, în spiritul CEDO.

În opinia lor separată în cauza *Karatas c. Turciei* [97], judecătorii Wildhaber, Pastor Ridruejo, Costa și Baka au observat că “*legitimitatea democratică a măsurilor luate de guverne alese în mod democratic dictează un grad de auto-constrângere judiciară*”. Cohen-Eliya și Porat descriu în mod pozitiv funcția marjei de apreciere, cel puțin în anii de formare, ca și consolidarea legitimității Curții de la Strasbourg.

Într-adevăr, deja în Anglia victoriană, Jeremy Bentham a lăsat să se înțeleagă constrângerea constituțională a dreptului judecătorilor de a anula legile adoptate de Parlament [30, p.221]. Deferența judiciară este înțeleasă ca o formă de constrângere judiciară care preîntâmpină judecătorii internaționali de la examinarea *de novo* și criticarea deciziilor luate de către autoritățile naționale. Cu toate acestea, un apel de deferență la legitimitatea națională pierde forța de persuasiune atunci când edificiul constituțional pentru asigurarea legitimității naționale este

îngrijorător de instabil și moral dubios. Conceptul lui Sadurski de “democrație-plus”, sugerează că democrația ar trebui să fie bazată nu numai pe proceduri corecte, dar, de asemenea, pe valori de fond precum demnitatea umană, libertatea și o grijă egală pentru toți, pentru a fi “pe deplin legitimă”. Acesta este motivul pentru care nu numai regimurile autoritare, ci și cele ale căror guverne au fost alese în mod democratic, ajung să admită sau comită abuzuri față de drepturile minorității (tirania majorității), afișând un deficit democratic inerent și lăsând puțin spațiu pentru marja de apreciere.

Din nou, la un nivel de fond, ideea subsidiarității presupune delimitarea unui “teritoriu conceptual în care unitatea și pluralitatea interacționează, tinde una spre alta și caută reconciliere” [31, p. 52]. În cazul în care Curtea de la Strasbourg invocă noțiunea marjei de apreciere, această noțiune se manifestă ca o dimensiune a principiului subsidiarității, servește ca o metaforă care direcționează spre discursul constituțional mai profund cu privire la implicațiile drepturilor internaționale și supranaționale ale omului, discurs despre diferite societăți naționale, identitatea lor și diverse valori culturale pe care le îmbrățișează. Această noțiune poate găzdui înțelegeri culturale și sociale specifice, contextualizate, ale standardelor CEDO. Se poate argumenta că, fără a fi nevoie să se bazeze pe principiul subsidiarității, însăși ideea drepturilor omului, ca atare, afirmă deja un grad de pluralism și diversitate în societate. O astfel de premisă constituțională, caracteristică noțiunii subsidiarității, este confirmată cel mai succint prin accentul repetat al Curții pe cerințele pluralismului, toleranței și deschiderii (către înțelepciune), fără de care nu poate exista o “societate democratică” [90]. În acest context, se poate susține că marja de apreciere, ca o libertate interpretativă acordată factorilor de decizie la nivel local, servește relativismului cultural drept dispozitiv conceptual mai nuanțat și mai sensibil decât retorica politică, în procesul treptat de consfințire a legitimității unei construcții singulare a drepturilor omului, într-o Europă bogat înzestrată cultural.

Când se stabilește compatibilitatea cu cerințele CEDO a unei măsuri naționale considerate ca o manifestare a valorilor culturale sensibile într-o societate specifică, invocarea de către Curte a marjei de apreciere sugerează în primul rând rațiunea sa “etic descentralizantă” împotriva tendințelor conformiste. Aici, ideea diversității culturale este recunoscută ca fiind printre valorile sociale esențiale pentru procesul de luare a deciziilor în domeniul drepturilor omului. Acest lucru ajută la asigurarea autorităților naționale că standardul normativ avut în vedere în fiecare dintre drepturile Convenției poate fi atins fără a antrena reguli uniforme foarte rigide [184, p.409].

Justificarea doctrinei marjei de apreciere

Având în vedere influența potențial negativă a marjei de apreciere privind obiectivele de stabilire a standardelor comune și universale, este important să înțelegem de ce Comisia și Curtea

Europeană a Drepturilor Omului au inventat inițial doctrina și a continuat să multiplice justificările pentru existența acesteia. Prin analiza justificărilor sale ar fi posibil să se definească domeniul de aplicare cu mai multă precizie.

Doctrina marjei de apreciere inițial a răspuns la preocupările guvernelor naționale că politicile internaționale ar putea pune în pericol securitatea națională. Acest lucru se poate explica prin aplicarea inițială a doctrinei în contextul derogărilor de la obligațiile Convenției datorate autoproclămării de către state a urgenței naționale. În astfel de circumstanțe, interesul pe care însuși publicul îl are într-un guvern eficient și în menținerea ordinii justifică și cere o decizie în favoarea legalității aprecierii guvernului. Acest raționament mai târziu a fost extins pentru a permite fiecărei țări o largă marjă de apreciere pentru a selecta politici care să reglementeze activitățile potențial dăunătoare, cum ar fi incitarea la violență sau discursul rasist, prin intermediul măsurilor adecvate circumstanțelor și constrângerilor sociale unice pentru fiecare stat.

Aplicarea doctrinei în zone lipsite de considerații de securitate, cum ar fi gestionarea resurselor naționale, durata termenelor naționale de prescripție sau limitări ale dreptului la libera exprimare pe motivul protecției moralei publice, a reflectat o filozofie cu totul diferită, una care se bazează pe noțiunile subsidiarității și democrației și care cedează dorințelor fiecărei societăți de a-și menține valorile sale unice și de a-și asigura respectarea nevoilor sale specifice. În termeni mai practici, extinderea doctrinei la chestiuni nelegate de securitate a fost explicată prin motive de politică judiciară⁷.

Astfel, recurgerea la doctrina marjei de apreciere poate fi justificată prin anumite aspecte care afectează în general populația dintr-o societate. Precum vom vedea în continuare, doctrina nu este adecvată atunci când sunt examinate conflictele dintre majorități și minorități. În astfel de conflicte, care rezultă în mod obișnuit în restricții exclusive sau predominant la drepturile minorităților, nu este necesară o deferență la instituțiile naționale. Mai degrabă, organismele internaționale din domeniul drepturilor omului joacă un rol important în corectarea anumitor deficiențe sistemice ale democrației. Astfel, o largă marjă de apreciere este adecvată în ceea ce privește politicile care afectează populația generală în mod egal, cum ar fi restricțiile privind discursul de ură, sau termenele de prescripție pentru acțiuni delictuale.

Pe de altă parte, nicio marjă nu este admisibilă atunci când drepturile politice ale membrilor grupurilor minoritare sunt limitate prin intermediul, de exemplu, restricțiilor cu privire la presă sau cu privire la asociere, atunci când oportunitățile lor educaționale sunt restricționate de către stat sau în cazul în care alocarea de resurse creează efecte directe asupra majorității și minorității.

⁷ A se vedea Anexa 4. Evoluția justificării doctrinei marjei de apreciere în jurisprudența CEDO.

Atribuirea marjei de apreciere instituțiilor naționale în ultimele cazuri asistă majorităților în împovărarea minorităților lipsite de putere politică.

Circumstanțele în care poate fi invocată marja de apreciere

Juristul englez G. Letsas face o distincție utilă între conceptele de structură și de fond ale marjei de apreciere [193, pp.705-732]. Conceptul de structură se referă la domeniul de aplicare a discreției acordate autorităților naționale, în baza relației structurale dintre acestea și Curtea de la Strasbourg. Acest concept este strâns legat de principiul subsidiarității. Conform lui, se poate de referit la două elemente complementare: (1) deferența legitimității locale și (2) absența expertizei sau a cunoștințelor aprofundate din partea sistemului judiciar internațional de la Strasbourg. Pe de altă parte, Letsas are în vedere faptul că conceptul de fond al marjei de apreciere se referă la discreția interpretativă acordată autorităților naționale în evaluarea conflictului sau la echilibrul adecvat ce trebuie atins între dreptul unei persoane individuale și interesul public. Ar trebui să fie remarcat faptul că cerința echilibrului este omniprezentă în jurisprudență, încât unii o tratează ca pe un principiu [199, p.289]. Această cerință este considerată inerentă înțelegerii sistemice a CEDO.

Într-o abordare analitică, principalele dezbateri asupra marjei de apreciere ca un standard de politică iau naștere în patru procese:

- (a) procesul de stabilire și constatare a faptelor;
- (b) procesul de evaluare a conținutului normelor din domeniul drepturilor omului;
- (c) procesul de echilibrare între drepturile individului și interesele publice prevăzute de către o anumită normă a drepturilor omului, inclusiv evaluarea mijloacelor de realizare a obiectivelor sociale dorite;
- (d) determinarea echilibrului dintre drepturi și libertăți concurente.

a) Procesul de stabilire și constatare a faptelor

Primul model al funcționării marjei de apreciere devine evident datorită puterii sporite de apreciere a autorităților naționale sau locale în vederea stabilirii faptelor relevante, din cauza accesului mai bun la informații și coeziunea cu forțele și procesele sociale. În această fază, avantajul comparativ al autorităților naționale în stabilirea faptelor coroborează la calculul utilitar din spatele aplicării principiului subsidiarității.

b) Procesul de evaluare a conținutului normelor din domeniul drepturilor omului

Al doilea proces implică problema profundă a neînțelegerilor interpretative asupra unei norme specifice privind drepturile omului, care, la rândul său, dă naștere discreției judiciare. Această fază reprezintă, în esență, problemele interpretării unui termen juridic, determinarea semnificațiilor sale și parametrilor normativi. Legile privind drepturile omului, oferind în același

timp constrângeri deontologice și îndreptând deciziile judiciare în direcția optimizării drepturilor, nu prescriu în mod exhaustiv conținutul și domeniul lor de aplicare. Într-adevăr, în ciuda creșterii exponențiale a numărului instrumentelor normative și a mecanismelor de monitorizare a respectării drepturilor omului, atât la nivel universal cât și regional, unul dintre punctele slabe cele mai evidente ale sistemului actual a drepturilor omului este lipsa unui conținut normativ detaliat sau lipsa de precizie și caracterul manifest ale conceptelor privind drepturile omului. Prin urmare, rămâne o rezervă de latitudine interpretativă pentru determinarea domeniului de aplicare și semnificației lor, precum și pentru concilierea drepturilor și libertăților în conflict. În contextul CEDO, în cazul în care domeniul de aplicare și semnificația unei norme privind drepturile omului este nedeterminată, Curtea de la Strasbourg este receptivă la argumentul că autoritățile naționale sunt mai bine plasate pentru a stabili măsuri concrete în vederea executării normei respective. Problema ambiguității unor norme privind drepturile omului rămâne nerezolvată, nu în ultimul rând din cauza absenței în Europa a “unei ordini sociale sau morale comune”, care ar servi drept reper și valoare pentru orientarea normativă.

c) Procesul de echilibrare între drepturile individului și interesele publice

Se poate argumenta că aplicarea marjei de apreciere este mai vizibilă și tenace în a treia fază. Autorităților naționale li se poate oferi o latitudine de apreciere în vederea stabilirii mijloacelor (tipurile, conveniență, proporționalitate, etc.) prin care vor fi atinse obiectivele sociale într-o anumită situație de fapt. Acest lucru corespunde procesului pe care S. Greer l-a denumit “echilibrare structurată” între un drept și un interes public sau concilierea conflictului dintre drepturi [183, p.434]. În mod similar, ceea ce G. Letsas a descris ca fiind conceptul de fond al doctrinei marjei de apreciere este pus în mișcare pentru a raționaliza coraportul dintre drepturile persoanelor individuale și interesele colective. Curtea de la Strasbourg este obligată să adopte o hotărâre motivată care să poată raționaliza rezultatele particulare ale evaluării relației dintre drepturile persoanelor individuale și interesele publice esențiale pentru ordinea constituțională a Convenției. Abordarea de identificare a echilibrului este consolidată în cazurile în care deciziile implică politici complexe sau unele chestiuni politice strâns legate nu numai cu exigențele suveranității, ci și cu cele ale legitimității comunităților naționale sau locale. După cum au menționat unii comentatori, implementarea marjei de apreciere, ca un mijloc de a regla intensitatea controlului său, este tocmai legată de nevoia Curții de a face o alegere grea atunci când este pusă în față necesității stabilirii unui echilibru complex între obiectivele comunității și drepturile persoanelor individuale.

d) Determinarea echilibrului dintre drepturi și libertăți concurente

Această sferă operațională nu este mult diferită de cazurile în care marja de apreciere este invocată pentru evaluarea echilibrului rezonabil sau echitabil între dreptul unei persoane fizice și interesul sau bunul comun. A. Mowbray observă că “echilibrarea drepturilor, precum și a câștigurilor și pierderilor diferitelor persoane afectate de procesul de transformare a sistemului economic și juridic al statelor este un exercițiu extrem de dificil. În astfel de circumstanțe, reieșind din natura lucrurilor, o largă marjă de apreciere ar trebui acordată statului pârât” [199, p.313]. Constatarea importanței relative a două drepturi opuse, care poate necesita anchete în justificări morale de fond, se numără printre întrebările primordiale ale CEDO. Acest lucru este în strânsă legătură cu problema mult mai cuprinzătoare a incapacității normelor privind drepturile omului de a delimita exact domeniul lor de aplicare și conținutul normativ.

Conceptul marjei de apreciere enunțat de G. Letsas iese la lumină, de asemenea, în contextul evaluării unui conflict între două drepturi compensatorii. Un astfel de conflict de drepturi poate fi observat, de exemplu, în cazul limitărilor accesului părinților biologici la copiii plasați în custodia părinților adoptivi [69] sau a limitărilor ce se impun pentru a constrânge negarea Holocaustului și a altor discursuri de ură [103]. În primul caz, spiritul social al statelor care plasează pe prim loc bunăstarea copiilor ar putea încălca dreptul părinților biologici de a vizita copiii. În acel din urmă caz, având în vedere experiența istorică deosebită, pare legitimă prudența și vigilența față de diseminarea virulentă și agresivă a publicațiilor neo-naziste sau altor acțiuni asemănătoare în țările Europei.

Aplicarea marjei de apreciere în jurisprudența CEDO

Doctrina marjei de apreciere a evoluat ca o doctrină de deferire autorităților naționale a evaluării dacă circumstanțele de fapt a unei cauze se potrivesc pentru o definiție din Convenție. Fosta Comisie Europeană a Drepturilor Omului a menționat doctrina în primul rând în contextul admisibilității derogărilor în temeiul art. 15, alin. (1) al Convenției. Curtea a folosit doctrina pentru prima dată în sensul respectiv în cauza Irlanda c. Regatului Unit [96], unde a conferit o prezumție de temeinicie unei decizii naționale de a deroga de la Convenție (în contextul depravării extrajudiciare de libertate).

Totuși, primul caz în care Curtea face trimitere la doctrină, deși la momentul respectiv ea a numit-o “puterea de apreciere”, a fost în cauza *De Wilde, Ooms și Versyp c. Belgiei* [64]. Practica belgiană de limitare a libertății corespondenței vagabonzilor reținuți a fost recunoscută proporțională și fără a depăși “limitele puterii de apreciere pe care art. 8, alin. 2 din Convenție o lăsa statelor contractante”. Astfel, aici doctrina pare să afecteze testul de proporționalitate utilizat de Curte la evaluarea necesității unei ingerințe în dreptul la corespondență. Doctrina marjei de

apreciere a fost folosită în același mod în cauza de referință *Handyside c. Regatului Unit* [90]. Curtea acordă o anumită încredere statelor să aplice testul de proporționalitate în contextul concret al circumstanțelor cauzei. Aceasta este caracteristica distinctivă a utilizării doctrinei.

Marja de apreciere este folosită într-un mod similar la identificarea unor obligații pozitive. Aceasta afectează stringența a ceea ce sunt considerate măsuri adecvate, luate de state pentru a se conforma obligațiilor lor pozitive. De exemplu, în cauza *Hatton și alții c. Regatului Unit* [91], care se referea la obligația statelor de a proteja solicitantii de zgomotul excesiv produs de aeroportul din apropiere, punctul crucial al cauzei se afla în atingerea unui “echilibru just între interesele concurente ale individului și cele ale comunității în ansamblu”. În evaluarea circumstanțelor concrete și întreprinderea măsurilor pentru atingerea acestui echilibru, statele au o marjă de apreciere. Camera (din Secția III a Curții) a folosit o marjă îngustă și, în consecință, a constatat o încălcare a art. 8 al Convenției. În schimb, Marea Cameră a dat efectiv statului o marjă largă de apreciere și, ca urmare, nu a constatat o încălcare.

Folosirea doctrinei marjei de apreciere în aplicare normativă înseamnă, în esență, că Curtea va deferi autorităților de stat (sau cine este responsabil pentru măsura sau decizia în cauză) aplicarea Convenției unui set concret de fapte. Cu alte cuvinte, Curtea, într-o anumită măsură, deferă statelor evaluarea, printre altele, dacă măsura este proporțională, dacă există o necesitate socială imperioasă, dacă echilibrul corect este atins între interese concurente și dacă împrejurările de fapt se încadrează într-o definiție din Convenție.

În toate aceste circumstanțe, Curtea pare să utilizeze doctrina ca un mijloc care influențează strictețea cerințelor impuse statelor. Am putea afirma că, într-o oarecare măsură, Curtea “jonglează” cu întinderea marjei de apreciere. În cazul în care este acceptată o marja îngustă, obligația de urmat este mult mai strictă. Marja de apreciere funcționează astfel ca un obstacol în competiția de săritură în înălțime. Curtea stabilește bara la o anumită înălțime deasupra căreia statul trebuie să sară, dacă dorește să evită o încălcare. O marjă îngustă înseamnă că bara este relativ ridicată; o marjă largă înseamnă un salt relativ ușor. Problema este, totuși, că bara pare să fluctueze și nu este întotdeauna absolut clar ce trebuie să facă un stat pentru a îndeplini condițiile Convenției. De obicei se cunoaște doar că în unele circumstanțe marja este mai strictă decât în altele. Întinderea marjei nu este întotdeauna unicul indicator al stricteții controlului aplicat. Mai mult, întinderea marjei de multe ori nu a fost clar identificată.

O utilizare diferită a doctrinei marjei de apreciere se poate distinge atunci când aceasta afectează definirea unui drept sau o chestiune de principiu și nu aplicarea unei norme la un set de fapte.

Curtea folosește adesea doctrina în contextul art. 6, pentru a transmite ideea că dreptul de acces la o instanță nu este absolut. În cauza *Petkovski și alții c. Fosta Republică Iugoslavă Macedonia* [124] marja de apreciere este citată pentru a afirma că dreptul la o instanță nu este absolut, ci, din contra, este supus unor limitări permise implicit, deoarece prin însăși natura sa solicită o reglementare din partea statului, care se bucură de o anumită marjă de apreciere în această privință”. Marja de apreciere aici afectează în mod direct domeniul de aplicare al dreptului de acces la o instanță și, prin urmare, obligațiile statelor în temeiul art. 6. În cauza *Belev și alții c. Bulgariei* [46], Curtea a invocat în mod similar marja de apreciere, afirmând că dreptul la executarea hotărârii judecătorești, un aspect al dreptului de acces la instanță, nu este absolut. În cauza *Times Newspapers Ltd (nr.1 și 2) c. Regatului Unit* [146], Curtea a precizat că “este, în principiu, la latitudinea statelor contractante, în exercitarea marjei lor de apreciere, să stabilească un termen de prescripție” cu privire la procesele de defăimare.

Această utilizare nu se limitează totuși numai la problemele legate de dreptul la un proces echitabil. De exemplu, se face referire la marja de apreciere în cauza *Stec și alții c. Regatului Unit* [141], unde întrebarea era dacă Regatul Unit a încălcat Convenția prin faptul că a stabilit vârste diferite de pensionare pentru bărbați și femei. Fiind o chestiune de strategie economică sau socială, Regatul Unit a avut o largă marjă de apreciere, iar rezultatul a fost că Convenția nu interzice distincții referitoare la vârsta de pensionare în funcție de sex.

Distincția dintre cele două utilizări menționate ale doctrinei marjei de apreciere nu este clară până în prezent. În cauza *Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Bulgare (Mitropolitul Innokentiy) și alții c. Bulgariei* [138] utilizarea marjei pare a fi la limita între aplicarea normei și definirea normei. Curtea a precizat că “statele se bucură de o largă marjă de apreciere în zona deosebit de delicată a relațiilor cu comunitățile religioase”. Acest lucru sugerează că definiția dreptului nu pretinde să reglementeze relațiile dintre state și biserici. Dar marja este utilizată în contextul aplicării libertății religioase în circumstanțe factologice concrete, în care statele sunt relativ libere să intervină în problemele comunităților religioase, în cazul în care consideră că împrejurările de fapt o cer.

Distincția între aplicarea normelor și definirea normelor depinde în cele din urmă de nivelul de abstractizare în cauză. Într-o accepție extremă, se poate argumenta că toate utilizările doctrinei sunt doar aplicarea drepturilor din Convenție în circumstanțele concrete ale unei spețe. Astfel, în cazul în care Curtea constată, de exemplu în cauza *Stec și alții c. Regatului Unit*, că Convenția nu interzice vârste diferite de pensionare, se poate argumenta că aceasta este doar o aplicare a interzicerii discriminării la un set concret de fapte. La celălalt capăt al spectrului, chiar și în cazul în care o decizie este limitată la un set restrâns de fapte, se poate argumenta că există și un principiu

perceptibil. De exemplu, în cauza *Obukhova c. Rusiei* [117], problema era dacă a fost proporțional pentru Rusia să interzică publicarea oricăror articole despre un accident de circulație, în care a fost implicat un judecător și care făcea obiectul unui litigiu în curs de desfășurare. Se poate pretinde că hotărârea în cauza dată a dat naștere principiului conform căruia statele care nu au regula *sub judice* (termenul utilizat în special în statele cu sisteme de drept *common law*, în privința interzicerii comentării publice a dosarelor aflate în curs de examinare) nu pot interzice complet să fie publicate informații cu privire la un caz în curs de desfășurare care este de interes public.

În unele cazuri în care problema este mai mult o chestiune de regulă decât de aplicare a acesteia, Curtea nu recurge la marja de apreciere. De exemplu, în cauza *Kozacioğlu c. Turciei* [101] problema era dacă statele trebuie, în cazul exproprierii unei clădiri, să ia în considerare valoarea sa istorică și culturală. În ciuda faptului că guvernul a ademenit Curtea să-i permită o marjă de apreciere, în practica sa pe alte cazuri de expropriere nu există nici o mențiune a doctrinei respective din partea Curții.

Opinia disidentă comună a judecătorilor Rozakis, Spielmann și Jebens, în cauza mai recentă *Schalk și Kopf c. Austriei* [135] referitoare la înregistrarea parteneriatelor homosexualilor, poate fi interpretată ca o anumită nedumerire față de utilizarea marjei de apreciere într-o situație de definiție a normei. În acest caz, majoritatea a utilizat marja de apreciere, găsind că “legiuitorului austriac nu-i poate fi reproșat că nu a introdus Actul Înregistrării Parteneriatului mai devreme decât în 2010”. A fost astfel invocată o chestiune de definire a unui drept – art. 14 coroborat cu art. 8 nu a solicitat statelor să reglementeze înregistrarea parteneriatelor cuplurilor de același sex înainte de 2010. Judecătorii ce au subsemnat opinia disidentă au menționat că Austria nu a prezentat nici un argument pentru a justifica diferența de tratament și s-a bazat în principal pe marja sa de apreciere. Ei au fost de părere că “în lipsa oricăror motive concludente oferite de guvernul pârât pentru a justifica diferența de tratament, nu ar trebui să existe nici un spațiu pentru aplicarea marjei de apreciere... Într-adevăr, numai în cazul în care autoritățile naționale oferă motive de justificare, Curtea poate accepta, ținând cont de prezența sau absența unei abordări comune, că acestea sunt mai bine plasate decât ea pentru a trata în mod eficient problema”. Prin urmare, judecătorii rămași în minoritate ar fi preferat să aplice conceptul marjei de apreciere la situația de fapt din Austria la acel moment, pe baza argumentelor guvernului de ce nu a perceput situația în cauză drept discriminatorie.

Atunci când se examinează utilizarea doctrinei se observă că statele au o anumită libertate în alegerea mijloacelor prin care să se conformeze obligațiilor lor. Acest lucru se referă la obligațiile orientate spre rezultat, în contextul cărora statele sunt libere să aleagă mijloacele prin care vor obține rezultatul. Curtea a menționat doctrina în acest sens în mai multe cazuri.

Această utilizare a doctrinei este cel mai frecvent aplicată în cazurile referitoare la obligațiile pozitive. În cauza *Fadeyeva c. Rusiei* [72], Curtea a afirmat că “în cazul în care este necesar ca statul să ia măsuri pozitive, alegerea mijloacelor este, în principiu, o chestiune care se încadrează în marja de apreciere a statului contractant”. Acest lucru servește ca un preludiu la pronunțarea că, în cazul în care statul nu ia o anumită măsură, ar putea fi chiar obligat să o ia în conformitate cu legislația națională, o încălcare a Convenției nu rezultă în mod necesar, deoarece ar putea exista și alte măsuri pe care statul le-a întreprins și care au fost suficiente pentru îndeplinirea obligațiilor sale pozitive în temeiul Convenției. Aici, marja de apreciere transmite numai ideea că Curtea nu va dicta măsurile practice concrete pe care statul trebuie să le ia pentru a-și îndeplini obligațiile pozitive. Curtea va examina pur și simplu dacă măsurile luate au fost potrivite sau adecvate.

Această abordare a fost aprobată în mod explicit de către Curte în cauza *Colozza c. Italiei* [56] în care s-a utilizat marja de apreciere în același mod, în contextul compatibilității procesului în lipsă (*in absentia*) cu rigorile art. 6. Curtea a precizat că statele contractante se bucură de o largă marjă de apreciere în ceea ce privește alegerea mijloacelor pentru a se asigura că sistemele lor legale sunt conforme cu cerințele art. 6 § 1 în acest domeniu. Sarcina Curții nu este aceea de a indica acele mijloace statelor, ci de a determina dacă rezultatul cerut de Convenție a fost atins.

Folosirea marjei de apreciere în această categorie este înrudită cu oricare dintre cele două utilizări menționate mai sus sau pur și simplu înseamnă că Curtea nu impune, în general, o singură măsură pe care toate statele trebuie să o adopte pentru a-și îndeplini obligațiile ce le revin în temeiul CEDO.

Criticile aduse doctrinei marjei de apreciere

Doctrina marjei de apreciere a stârnit multiple controverse printre specialiștii dreptului. Faptul că doctrina este lipsită de temei juridic explicit în textul Convenției consolidează temerea că Curtea de la Strasbourg limitează propria putere de revizuire în favoarea puterii de apreciere a autorităților naționale. Forța obiecțiilor, care sunt strâns legate de structura constituțională a Convenției, pot fi rezumate în următoarele direcții.

În primul rând, doctrina marjei de apreciere este criticată pentru modalitatea inconsistentă și opacă de funcționare. Exponenții certitudinii normelor juridice învinuiesc doctrina precum că aceasta viciază îndrumarea normativă a dispozițiilor referitoare la drepturile de fond ale CEDO și încurajează ambiguitatea normativă. Acest lucru este valabil chiar și în cazul în care opțiunea prea accentuată pentru certitudine ar risca să facă interpretarea judiciară formală. Ca un corolar al acestei eroziuni normative, există riscul că standardele Convenției pot fi aplicate în mod

inconsecvent în cazurile aparent similare, ceea ce duce la standarde asimetrice ale drepturilor omului.

În al doilea rând, există o critică potrivit căreia aplicarea doctrinei introduce standarde subiective relativiste în prevederile tratatului privind drepturile omului, sursă formală a dreptului internațional. Această tendință ar contrazice “proiectul de universalizare” a drepturilor omului. În cauza *Z c. Finlandei* [165], judecătorul De Meyer a menționat: “*Cred că este timpul ca instanța să alunge această noțiune a marjei de apreciere din raționamentul său. A amânat deja prea mult timp abandonarea acestei sintagme tocite și dezicerea de relativismul pe care îl implică*”. O astfel de tendință ar risca să genereze standarde judiciare duble, incorectitudine sau prejudecată. Mai îngrijorător, Curtea pare cu totul mărginită asupra unor astfel de consecințe grave.

În al treilea rând, modul neprincipial de aplicare a marjei de apreciere este strâns legat de un grad considerabil de deferență la deciziile naționale ale Curții în unele cazuri. Acest lucru este valabil mai ales în cazul în care doctrina este aplicată într-un mod imprecis, încât să fie aproximată la testul rezonabilității, care înseamnă puțin mai mult decât o lipsă de arbitrar. Fără a ceda scepticismului juridic, s-ar putea susține chiar că ascuns sub aplicarea doctrinei marjei de apreciere este, prezumtiv, convenționalismul măsurilor naționale, care ar apăsa greu asupra sarcinii probei pe care solicitanții individuali trebuie să o îndeplinească. Un punct concludent este faptul că modul aproape autopropulsat în care Curtea cedează libertății decizionale evidențiază eșecul acesteia de a înțelege importanța participării cetățenilor la deliberarea efectivă în procesul de luare a deciziilor colective, care formează un atribut propriu democrației [216, p.780].

În al patrulea rând, neclaritatea și indeterminarea sensului normativ, care ridiculizează perspectiva raționalității, a erodat serios legitimitatea Curții. În mod similar, filozoful și politologul german J. Habermas susținea că “pretenția de legitimitate impune decizii care sunt ... în mod rațional argumentate ..., astfel încât toți participanții să le poată accepta ca decizii raționale” [185, p.198]. Orientarea normativă slăbită poate produce un efect coroziv asupra principiilor nediscriminării și supremației legii, cele două principii cardinale care modelează edificiul “constituțional” al CEDO. Dependența excesivă de rațiunea de auto-constrângere judiciară riscă să încurajeze un obicei de iresponsabilitate și să abdice rolul de supraveghere al Curții de la Strasbourg.

În al cincilea rând, doctrina marjei de apreciere, atunci când baza ei rațională își are originea în principal în respectul față de legitimitatea guvernelor democratice, ar reprezenta un pericol grav pentru protecția drepturilor minorităților. Acest lucru poate duce la o consecință gravă – decizia majorității democratice de a lipsi membrii oricărei minorități de drepturile lor fundamentale. În mod clar un astfel de rezultat ar fi ilegal, deoarece este contrar valorilor

fundamentale ale democrației în sine. Membrii minorităților politice sau sociale ar fi privați de mijloace pentru a redresa nedreptatea prin proceduri politice democratice. Asta ar semnala un mesaj greșit că Curtea abandonează rolul său instituțional de garant extern împotriva “tiraniei majorității”. Într-adevăr, se poate argumenta că funcționarea doctrinei marjei de apreciere și metafora echilibrului, pe care această doctrină o implică, au împiedicat Curtea să joace un rol semnificativ în soluționarea conflictelor majoritate – minoritate.

Marja de apreciere, cu recunoașterea principială a relativismului moral, este în contradicție cu conceptul de universalitate a drepturilor omului. Aplicată cu generozitate, această doctrină poate submina în mod grav promisiunea de aplicare internațională a drepturilor omului, care să depășească politicile naționale. Mai mult decât atât, utilizarea sa poate compromite credibilitatea organului internațional care o aplică. Aplicări inconsistente în cauze aparent similare, din cauza diferitelor marje permise de instanța, ar putea ridica probleme cu privire la standarde judiciare duble. Chiar mai important, retorica de susținere a marjei naționale de apreciere și lipsa unui accent corespunzător pe valori și standarde universale pot conduce instituțiile naționale la opunerea rezistenței revizuirii externe, susținând că ei sunt mai buni judecători ai anumitor constrângeri interne și, prin urmare, arbitrii finali ai marjei lor corespunzătoare. Astfel, nu doar standardele universale pot fi subminate, dar însăși autoritatea organismelor internaționale în domeniul drepturilor omului de a dezvolta astfel de standarde poate fi compromisă pe termen lung. Organe internaționale privind drepturile omului, altele decât forul de la Strasbourg, au reușit în mare măsură să evite recurgerea sistematică la doctrina marjei de apreciere, deși rațiunea care stă la baza doctrinei a fost aprobată în mod implicit în câteva cauze. Chiar dacă aceste organe continuă să evite marja de apreciere, jurisprudența europeană influentă, cu utilizarea liberală a doctrinei, poate compromite eforturile globale ale celorlalte organe de protecție a drepturilor omului și ale judecătorilor naționali să stabilească standarde universale.

4.3. Jurisprudența relevantă a Curții Europene a Drepturilor Omului în materie de subsidiaritate

În cele ce urmează, vom analiza jurisprudența forului contenciosului european în materia subsidiarității și vom scoate în vizor dacă sistemele naționale de protecție ale statelor-membre au acționat în mod compatibil cu exigențele sistemului european de protecție, în funcție de dreptul/libertatea concretă.

Articolul 2 – Dreptul la viață

În cauza *Nikolova și Velichkova c. Bulgariei* [116], reclamantele (soția și fiica) au pretins că folosirea forței ce a avut ca rezultat decesul dlui Nikolov, precum și investigația inefectivă a decesului reprezintă o încălcare a art. 2 al Convenției. În cazul dat, cu titlu de principii generale, Curtea a stabilit că:

a) conform principiului subsidiarității, le revine în primul rând autorităților naționale să remedieze orice presupusă încălcare a Convenției. În această privință, chestiunea dacă un reclamant poate pretinde a fi victimă a pretinsei încălcări este relevantă în toate etapele procedurii în temeiul Convenției;

b) o decizie sau o măsură favorabilă reclamantului nu este, în principiu, suficientă pentru a-l priva de statutul său de “victimă”, cu excepția cazului în care autoritățile naționale au recunoscut, expres sau în fond, și apoi au oferit despăgubire pentru încălcarea Convenției;

c) capacitatea reclamantului de a pretinde că este o victimă va depinde de despăgubirea oferită prin căile de recurs interne;

d) principiul subsidiarității nu înseamnă renunțarea la orice supraveghere a rezultatului obținut prin utilizarea căilor de recurs interne, în caz contrar drepturile garantate de Convenție ar fi lipsite de orice conținut. În această privință, trebuie să se reamintească faptul că Convenția urmărește să garanteze drepturi nu teoretice sau iluzorii, dar practice și efective.

În cauza *Imakayeva c. Rusiei* [95], reclamanta a pretins că mai întâi fiul ei, iar apoi soțul, au fost uciși în mod ilegal de către agenții statului în timpul operațiunilor militare desfășurate în Cecenia. De asemenea, ea a susținut că autoritățile nu au efectuat o investigație eficientă și adecvată a circumstanțelor dispariției lor. S-a reținut referitor la subsidiaritate, că în cazurile în care există declarații contradictorii ale evenimentelor, Curtea se confruntă în mod inevitabil, la stabilirea faptelor cu aceleași dificultăți ca și cele cu care se confruntă orice primă instanță. Curtea este susceptibilă la natura subsidiară a rolului său și recunoaște că trebuie să fie precaută în preluarea rolului instanței de fond, în cazul în care acest lucru nu poate fi evitat datorită circumstanțelor unui caz particular. Cu toate acestea, în cazul în care acuzațiile sunt făcute în baza

articolelor 2 și 3 din Convenție, Curtea trebuie să întreprindă o examinare deosebit de minuțioasă, chiar dacă anumite proceduri și investigații interne au avut deja loc.

În cauza *Er și alții c. Turciei* [68], reclamantii s-au plâns că membrii forțelor armate sunt responsabili de dispariția rudei Ahmet Er, care, în opinia lor, ar trebui să fie considerat mort. De asemenea, reclamantii au afirmat că autoritățile nu au efectuat o investigație semnificativă în legătură cu dispariția lui, astfel a avut loc o încălcare a art. 2 atât sub aspect material, cât și procedural. Curtea a declarat că, în conformitate cu principiul subsidiarității, este cel mai bine ca faptele cazurilor să fie investigate, iar litigiile să fie rezolvate, în măsura în care este posibil, la nivel național. Este în interesul reclamantului, precum și a eficacității sistemului Convenției, ca autoritățile naționale, care sunt cel mai bine plasate pentru a face acest lucru, să acționeze pentru a corecta orice presupuse încălcări ale Convenției.

În cauza *Finogenov și alții c. Rusiei* [75], reclamantii s-au plâns în baza articolelor 2 și 3 că rudele lor au suferit și au decedat în urma asaltului efectuat de forțele de securitate rusești în cadrul operațiunii antiteroriste desfășurate la teatrul Nord-Ost din Moscova, la 23.10.2002. Reclamantii care se aflau printre ostatici au susținut, de asemenea, că viețile lor au fost puse în pericol. Ei s-au plâns și că ancheta a fost inefficientă.

Curtea a reamintit, în acest sens, că capacitatea sa de constatare a faptelor este limitată. Drept urmare, și în conformitate cu principiul subsidiarității, Curtea preferă să se bazeze, în cazul în care este posibil, pe constatările autorităților competente naționale. Acestea fiind spuse, Curtea nu renunță complet la puterea sa de supraveghere. În cazul în care circumstanțele unui caz particular impun acest lucru, mai ales în cazul în care moartea unei victime este probabil atribuită utilizării forței letale de către agenții de stat, Curtea poate dispune o nouă apreciere a probelor.

În cauza *Ciobanu c. Moldovei* [55], reclamanta s-a plâns de încălcarea art. 2 din Convenție, pe motiv că nu a fost efectuată o investigație efectivă cu privire la circumstanțele accidentului rutier care s-a soldat cu decesul soțului ei. Curtea a stabilit că, în principiu, statele ar trebui să aibă discreția în a decide în ceea ce privește modul de instituire și implementare a unui cadru legal care protejează dreptul la viață. Ceea ce-i important, totuși, este faptul că, indiferent de forma investigației, căile de recurs disponibile, luate în ansamblu, trebuie să constituie niște mijloace juridice de natură să conducă la stabilirea faptelor, la tragerea la răspundere a celor vinovați și la acordarea de despăgubiri corespunzătoare. Orice deficiență a urmăririi penale, care diminuează capacitatea acesteia de a stabili cauza morții sau persoana responsabilă, riscă să ducă la concluzia că urmărirea penală nu corespunde exigențelor Convenției.

În cauza *Timuș și Țaruș c. Moldovei* [147], reclamantii au pretins că fratele lor a fost maltrat și omorât de către colaboratorii organelor de drept și că autoritățile naționale nu au

efectuat o investigație efectivă pe marginea circumstanțelor decesului lui. Instanța europeană a subliniat că textul art. 2 demonstrează că acesta acoperă nu doar cazuri de omor intenționat, dar și situațiile în care se permite “utilizarea forței” și care ar putea să rezulte, drept o consecință nedorită, în moartea persoanei. Orice aplicare a forței trebuie să fie “absolut necesară” pentru atingerea unuia sau a mai multor obiective stabilite în subparagrafele de la (a) la (c). Această condiție cere o examinare mai strictă și riguroasă decât cea aplicată în mod normal la determinarea faptului dacă acțiunea statului este “necesară într-o societate democratică” în temeiul articolelor 8 – 11 ale Convenției. În consecință, forța aplicată trebuie să fie strict proporțională atingerii obiectivelor premise. Având în vedere importanța art. 2 într-o societate democratică, în aprecierea sa, Curtea trebuie să analizeze foarte atent cazurile în care o persoană își pierde viața, mai ales atunci când este folosită forța letală intenționată, luând în considerație nu doar acțiunile agenților de stat care de fapt au aplicat forța, dar și toate circumstanțele suplimentare, inclusiv asemenea chestiuni cum ar fi planificarea și controlul acțiunilor examinate.

În cauza *Giuliani și Gaggio c. Italiei* [82], reclamantii au susținut că, în circumstanțele speciale ale cauzei, forța letală folosită nu era „absolut necesară” pentru atingerea obiectivelor enumerate în al doilea alineat al art. 2 din Convenție. Recunoscând importanța acestei dispoziții într-o societate democratică, Curtea trebuie să își formeze o opinie examinând cu cea mai mare atenție cazurile în care este suprimată viața, în special atunci când se folosește deliberat forța letală, și să ia în considerare nu numai acțiunile agenților statului care au recurs la forță, ci și ansamblul circumstanțelor cauzei, îndeosebi pregătirea și controlul acțiunilor în cauză. Totuși, fiind solicitată să hotărască dacă recurgerea la forța letală era conformă CEDO, Curtea nu poate, detașată fiind de evenimentele în cauză, să substituie propria apreciere a situației celei a agentului care a trebuit să reacționeze, în mijlocul evenimentelor, pentru a evita ceea ce acesta percepea în mod sincer ca fiind un pericol, cu scopul de a-și salva viața. De asemenea, Curtea trebuie să evite să își asume rolul unui instanțe de fond care are competența de a aprecia faptele, cu excepția cazului în care acest lucru este inevitabil, ținând seama de circumstanțele unei anumite cauze. În principiu, în cazul în care procedurile interne s-au derulat, nu este sarcina Curții să substituie propria apreciere a faptelor celei a instanțelor naționale, care au competența de a stabili faptele pe baza probelor care le sunt prezentate. Deși Curtea nu este legată de constatările instanțelor naționale și are libertatea de a realiza propria apreciere în lumina tuturor materialelor de care dispune, aceasta nu se abate, în mod normal, de la constatările instanțelor naționale, decât în cazul în care dispune de elemente convingătoare în acest sens.

Articolul 3 – Interzicerea torturii

În cauza *Orchowski c. Poloniei* [120], reclamantul a pretins că condițiile în care a fost deținut se ridică la o încălcare a art. 3. Curtea a dispus că, în cazul în care presupusa încălcare nu mai continuă și nu poate să fie eliminată cu efect retroactiv, singurul mijloc de compensare sunt despăgubirile bănești. În astfel de situații, ținând cont de principiul subsidiarității, nu poate fi exclus faptul că reclamantii, care se plâng pe tratamentul degradant din cauza condițiilor de detenție a acestora, pot fi obligați să folosească mai întâi acțiunea civilă pusă la dispoziție de Guvern.

În cauza *Șerban Marinescu c. României* [143], reclamantul s-a plâns că a fost supus unui tratament inuman și degradant de către agenții statului, că a fost bătut și pe nedrept încătușat. În plus, ancheta penală ulterioară a fost lungă și ineficientă. Curtea a reamintit faptul că, în conformitate cu principiul subsidiarității, este mai bine ca faptele cazului să fie investigate și problemele să fie rezolvate, în măsura în care este posibil, la nivel național. Este în interesul reclamantului, precum și al eficacității sistemului Convenției, ca autoritățile naționale, care sunt cel mai bine plasate pentru a face acest lucru, să acționeze pentru a corecta orice presupuse încălcări ale Convenției.

În cauza *Mironova S și alții c. Lituaniei* [112], cei șapte reclamanti s-au plâns că condițiile de detenție ale acestora în diverse instituții corecționale în care au fost deținuți nu se conformau standardelor compatibile cu art. 3 din Convenție. Curtea a stabilit că, în conformitate cu principiul subsidiarității, revine în primul rând autorităților naționale să remedieze orice presupusă încălcare a Convenției. Cu toate acestea, principiul subsidiarității nu înseamnă renunțarea la orice supraveghere a rezultatului obținut prin utilizarea căilor de recurs interne, în caz contrar drepturile garantate de Convenție ar fi lipsite de orice substanță. Curtea a reamintit, de asemenea, că în ceea ce privește măsurile de compensare, precum și în ceea ce privește plângerile în temeiul art. 3 pe condițiile inumane sau degradante de detenție, două tipuri de remedii sunt posibile: îmbunătățirea acestor condiții și compensații pentru prejudiciile suferite ca urmare a lor. Pentru o persoană deținută în astfel de condiții, un remediu capabil să sfârșească rapid încălcarea este de cea mai mare valoare și, într-adevăr, indispensabil, având în vedere importanța deosebită a dreptului protejat de art. 3. Cu toate acestea, odată ce situația contestată a ajuns la un sfârșit pentru că acea persoană a fost eliberată sau plasată în condiții care îndeplinesc cerințele articolului în cauză, el sau ea ar trebui să aibă un drept la compensație pentru orice încălcare care a avut deja loc. Un astfel de remediu este deosebit de important, având în vedere principiul subsidiarității, astfel încât persoanele prejudiciate să nu fie obligate să adreseze Curții plângeri care necesită constatarea

faptelor de bază și stabilirea compensației monetare - ambele ar trebui, ca o chestiune de principiu și practică eficientă, să fie din domeniul instanțelor interne.

În cauza *F.G. c. Suediei* [74], reclamantul s-a plâns că, din cauza trecutului său politic din Iran și convertirea sa de la islam la creștinism în Suedia, prin expulzarea sa în Iran s-ar încălca articolele 2 și 3 din Convenție. Curtea a specificat că, în cazurile referitoare la expulzarea solicitanților de azil, ea nu examinează cererile reale de azil și nu verifică modul în care statele își respectă obligațiile în temeiul Convenției de la Geneva privind statutul refugiaților. Principala preocupare a sa este de a verifica dacă există suficiente garanții care să protejeze reclamantul împotriva returnării arbitrare, directă sau indirectă, în țara din care el sau ea a fugit, precum și să excludă situația în care, în urma returnării în țara de origine, persoana va fi tratată într-o manieră incompatibilă cu rigorile CEDO. În temeiul art. 1 din Convenție, responsabilitatea principală pentru punerea în aplicare și asigurarea respectării drepturilor și libertăților garantate este pusă în sarcina autorităților naționale. Mecanismul de reclamație la Curte este, prin urmare, subsidiar sistemelor naționale de protejare a drepturilor omului. Acest caracter subsidiar este consfințit prin articolele 13 și 35 § 1 din Convenție. Mai mult decât atât, în situația expulzării, dacă au avut loc proceduri interne, nu este sarcina Curții să substituie propria apreciere a faptelor celei făcute de instanțele naționale și, ca regulă generală, este sarcina acestor instanțe să aprecieze probele prezentate în fața lor. Ca principiu general, autoritățile naționale sunt cel mai bine plasate pentru a evalua nu numai faptele, ci, în special, credibilitatea martorilor, deoarece ei sunt cei care au avut ocazia de a vedea, auzi și evalua conduita persoanei în cauză.

Articolul 5 – Dreptul la libertate și la siguranță

În cauza *Tupa c. Republicii Cehe* [148], reclamantul a pretins că dreptul său la libertate a fost încălcat deoarece internarea psihiatrică nu a fost în conformitate cu o procedură prevăzută de lege și nu a fost justificată. Și în cazul dat Curtea a reiterat rolul subsidiar al Convenției. Ea consideră că subsidiaritatea și protecția efectivă a drepturilor la nivel național sunt două fețe ale aceleiași monede. Pentru ca subsidiaritatea să fie pe deplin operațională, este necesar ca autoritățile naționale să protejeze în mod eficient drepturile omului la nivel național. Este în primul rând datoria lor de a asigura că drepturile și libertățile enunțate în Convenție sunt pe deplin garantate. În consecință, pentru a examina decizia autorităților interne, care sunt într-adevăr mai bine plasate pentru a aprecia faptele dintr-un anumit caz, Curtea trebuie să se asigure că acestea au evaluat și analizat aspectele pertinente în detaliu. Aceste principii se aplică în totalitate la situațiile de privare de libertate, având în vedere importanța fundamentală a acestui drept într-o societate democratică. Tribunalele interne trebuie să supună privarea de libertate unei examinări amănunțite în așa fel,

încât persoanele reținute să se bucure de garanții procedurale eficiente împotriva detenției arbitrare în practică.

În cauza *Yefimenko c. Rusiei* [157], reclamantul a pretins că detenția sa a fost ilegală. Curtea a reiterat că sistemul european de protecție a drepturilor omului se bazează pe principiul subsidiarității, astfel statele ar trebui să aibă o șansă de a redresa încălcările anterioare înainte ca plângerea să fie examinată de către Curte. Cu toate acestea, „*principiul subsidiarității nu înseamnă renunțarea la orice supraveghere a rezultatului obținut prin utilizarea căilor de recurs interne*”. Mai mult decât atât, principiul subsidiarității nu ar trebui interpretat în sensul că permite statelor să evite jurisdicția Curții. A fost clar că reclamantul din prezenta cauză a devenit victimă înainte de a depune cererea la Curte. A fost rolul statului să asigure reclamantului despăgubiri adecvate și suficiente în ceea ce privește această plângere, în timp rezonabil, adică până la examinarea cauzei de către Curte. În opinia Curții, simpla redeschidere a cauzei penale nu a fost suficientă pentru a priva reclamantul de statutul său de victimă.

În cauza *Austin și alții c. Regatului Unit* [44], reclamantii s-au plâns că au fost privați de libertate prin încălcarea art. 5 § 1. Curtea a observat că sistemul Convenției este intenționat să fie subsidiar sistemelor naționale de protecție a drepturilor omului. Subsidiaritatea stă la baza CEDO și decurge dintr-o lectură comună a articolelor 1 și 19. Curtea trebuie să fie prudentă în a lua rolul unui tribunal de primă instanță în cazul în care acest lucru nu devine inevitabil prin circumstanțele unui caz particular. Ca regulă generală, în cazul în care au avut loc proceduri interne, nu este sarcina Curții să substituie propria apreciere a faptelor celei făcute de instanțele naționale, iar acestea din urmă trebuie să stabilească faptele pe baza probelor ce le-au fost prezentate. Cu toate că Curtea nu este ținută de constatările instanțelor naționale și este liberă să facă propria apreciere în lumina tuturor materialelor prezentate în fața sa, în condiții normale, este nevoie de elemente convingătoare pentru a se abate de la constatările de fapt la care au ajuns instanțele interne. În temeiul articolelor 19 și 32 este rolul Curții să interpreteze și să aplice Convenția, făcând referire la constatările de fapt ale instanței judecătorești naționale, însă nefiind constrânsă de concluziile lor juridice dacă a existat sau nu o privare de libertate în sensul art. 5.

Articolul 6 – Dreptul la un proces echitabil

În cauza *Malahov c. Moldovei* [109], reclamantul a pretins că refuzul instanțelor de judecată ierarhic superioare de a examina fondul cauzei sale a constituit o încălcare a art. 6 § 1 al Convenției. Instanța europeană a precizat că dreptul de acces la o instanță nu este absolut. Acesta poate fi supus limitărilor, deoarece dreptul de acces, prin natura sa, cere reglementare din partea statului. Garantând părților în litigiu un drept efectiv de acces la o instanță care să hotărască asupra „drepturilor și obligațiilor lor cu caracter civil”, art. 6 § 1 acordă statului dreptul de a alege liber

mijloacele care să fie utilizate în acest scop. Deși statele contractante se bucură de o anumită marjă de apreciere în acest sens, decizia finală privind respectarea prevederilor Convenției îi va aparține Curții. În unele cauze, în special, unde aceste limitări se refereau la condiții de admisibilitate ale căilor de recurs sau unde interesele justiției cereau ca reclamantul să aducă garanții privind suportarea costurilor care puteau fi cauzate celeilalte părți prin calea de recurs, pot fi stabilite diferite limitări, inclusiv financiare, dreptului de acces al persoanei la o „instanță judecătorească” sau „tribunal”.

Curtea a subliniat că restricția impusă accesului la o instanță judecătorească sau un tribunal nu va fi compatibilă cu art. 6 § 1, decât dacă aceasta urmărește un scop legitim și există o proporționalitate rezonabilă între mijloacele folosite și scopul legitim urmărit. De asemenea Curtea a reamintit că, la examinarea faptului dacă au fost respectate standardele menționate mai sus, sarcina sa nu este de a substitui autoritățile naționale competente în stabilirea celor mai potrivite mijloace de reglementare a accesului la justiție și nici de a da o apreciere faptelor care au determinat acele instanțe judecătorești să adopte o decizie sau nu alta. Rolul Curții este de a revedea, în baza Convenției, deciziile luate de acele autorități prin exercitarea marjei lor de apreciere și de a stabili dacă consecințele acelor decizii au fost compatibile cu Convenția.

În final, Curtea a reiterat că controlul său se bazează pe principiul potrivit căruia Convenția nu a fost gândită pentru a garanta drepturi teoretice și iluzorii, ci drepturi practice și efective. Aceasta este mai cu seamă adevărat în ceea ce privește dreptul de acces la o instanță, în lumina locului proeminent al dreptului la un proces echitabil într-o societate democratică.

Pe același teren, în cauza *Camovski c. Croației* [52], reclamantul s-a plâns că nu a avut acces la Curtea Constituțională, astfel fiind încălcat art. 6 § 1 din Convenție. Curtea a reamintit că art. 35 § 1 nu poate fi interpretat în sensul în care ar cere reclamantului să informeze Curtea despre plângerea sa înainte de soluționarea definitivă a chestiunii sale la nivel național. În această privință, Curtea a statuat deja că, înainte de a înainta plângeri împotriva Croației la Curte, pentru a se conforma principiului subsidiarității, reclamantii trebuie, în principiu, să ofere Curții Constituționale croate posibilitatea de a remedia situația lor. Acest lucru se datorează faptului că Curtea poate examina o cerere doar după ce toate căile de recurs interne au fost epuizate. Scopul art. 35 este de a oferi statelor contractante posibilitatea de a preveni sau de a redresa încălcările pretinse împotriva lor, înainte ca acestea să fie prezentate Curții. Obligația de a epuiza căile de recurs interne cere ca reclamantul să folosească căile de recurs, care sunt eficiente, suficiente și accesibile în ceea ce privește pretențiile sale în baza Convenției. Pentru a fi eficientă, o cale de recurs trebuie să fie capabilă să remedieze în mod direct situația incriminată.

În cauza *Ghirea c. Moldovei* [81] reclamantul s-a plâns de admiterea de către Curtea de Apel Chișinău a unui apel tardiv declarat de procuror, fapt care, potrivit acestuia, reprezenta o încălcare a principiului securității raporturilor juridice. Examinând cauza dată, Curtea a reiterat că aceasta nu are drept scop să înlocuiască instanțele naționale. Interpretarea legislației naționale ține în primul rând de competența instanțelor naționale. Acest lucru este valabil în special în ceea ce privește interpretarea de către instanțele naționale a normelor de procedură, cum ar fi formele și termenele limită de depunere a unui apel. Rolul Curții se limitează la verificarea compatibilității efectelor unei asemenea interpretări cu prevederile Convenției, în general, și cu principiul securității raporturilor juridice, în special.

În continuare, totuși, Curtea a considerat că interpretarea oferită de către instanțele judecătorești naționale prevederilor legale aplicabile în această cauză a avut un efect incompatibil cu principiul securității raporturilor juridice, garantat de art. 6 al Convenției. Într-adevăr, interpretarea oferită de către instanțele judecătorești naționale a permis statului, care a fost reprezentat de către procuror, să declare un apel în pofida expirării termenului de prescripție. Instanțele naționale au admis apelul acuzării și l-au condamnat pe reclamant, astfel modificând o situație juridică care devenise definitivă. Redeschiderea procedurii, care a avut drept efect casarea unei hotărâri definitive pronunțate în favoarea reclamantului, a încălcat principiul securității raporturilor juridice

În cauza *Gorbunov și Gorbachev c. Rusiei* [84], reclamanții s-au plâns că procedura de recurs nu a satisfăcut cerințele de echitate. Curtea a decis că, pentru a stabili dacă reclamantul și-a păstrat sau nu statutul de victimă, ea trebuie să ia în considerare procedura în ansamblu, inclusiv cea care a urmat după redeschiderea dosarului. Această abordare permite un echilibru între principiul subsidiarității și eficiența mecanismului Convenției. Pe de o parte, aceasta permite statelor să redeschidă și să examineze din nou cauze penale, în scopul de a corecta încălcările anterioare ale art. 6 al Convenției. Pe de altă parte, noile proceduri trebuie să se desfășoare rapid și în conformitate cu garanțiile aceluiași articol.

În cauza *Rutkowski și alții c. Poloniei* [133], reclamanții au pretins încălcarea art. 6 privind durata excesivă a procedurilor. Curtea a stabilit, cu referire la articolele 6 și 41, că, în scopul de a facilita punerea în aplicare efectivă a hotărârilor sale, ea poate adopta o procedură de hotărâre-pilot care să îi permită să identifice în mod clar existența unor probleme structurale, care stau la baza încălcărilor, și să indice măsuri sau acțiuni specifice care urmează să fie luate de către statul pârât pentru a le remedia. Un alt obiectiv important al procedurii hotărârii-pilot este de a determina statul să rezolve un număr mare de cazuri individuale care rezultă din aceeași problemă structurală la nivel intern, astfel implementând principiul subsidiarității, care stă la baza sistemului

Convenției. Într-adevăr, sarcina Curții, definită la art. 19, este de a “asigura respectarea angajamentelor asumate de către Înaltele Părți Contractante la Convenție și Protocoalele sale”. Acest scop nu este necesar de a fi realizat prin repetarea aceleași constatări într-o largă serie de cazuri. Obiectul procedurii-pilot este de a facilita cea mai rapidă și eficientă rezolvare a unei disfuncții în ordinea juridică națională care afectează protecția drepturilor din Convenție. Statul pârât ar trebui să vizeze în primul rând rezolvarea unei astfel de disfuncții și introducerea, acolo unde este cazul, a unor căi de recurs interne eficiente în ceea ce privește încălcările respective. Aceasta poate include, de asemenea, soluții ad-hoc, cum ar fi înțelegerile amiabile cu reclamantii sau oferte unilaterale de remediere, în conformitate cu cerințele Convenției.

În cauza *Vilho Eskelinen și alții c. Finlandei* [155], reclamantii s-au plâns în temeiul art. 6 § 1 din Convenție cu privire la durata excesivă a procedurilor privind condițiile de angajare a acestora în calitate de funcționari publici și cu privire la lipsa unei audieri înaintea oricărei dintre instanțele naționale. Curtea recunoaște interesul statului în controlul accesului la o instanță, atunci când este vorba de anumite categorii de personal. Cu toate acestea, este în primul rând sarcina statelor contractante, în special a legislativului național competent, și nu a Curții, să identifice în mod expres acele zone ale serviciului public care implică exercitarea puterilor discreționare inerente suveranității statului, în care interesele individului trebuie să cedeze. Curtea își exercită rolul de supraveghere – obiect al principiului subsidiarității. În cazul în care un sistem intern interzice accesul la o instanță, Curtea va verifica dacă litigiul este într-adevăr de natură să justifice aplicarea excepției de la garanțiile art. 6. Dacă nu, atunci art. 6 § 1 se va aplica.

În cauza *Levința c. Moldovei* [104] reclamantii s-au plâns, în temeiul art. 6 al Convenției, de condamnarea lor arbitrară. În cazul dat Curtea a reiterat că nu este funcția sa de a examina erorile de fapt sau de drept care se pretinde că au fost comise de către o instanță de judecată națională, decât dacă și în măsura în care acestea ar fi putut încălca drepturile și libertățile protejate prin Convenție. Deși art. 6 garantează dreptul la un proces echitabil, el nu instituie, ca atare, reguli cu privire la admisibilitatea probelor, ceea ce reprezintă chestiuni care trebuie, în primul rând, să fie reglementate de legislația națională. Ca o chestiune de principiu, nu este sarcina Curții de a determina dacă anumite categorii de probe – spre exemplu, probele obținute în mod ilegal, în sensul legislației naționale – pot fi admisibile. Chestiunea la care trebuie de răspuns este dacă procedura în ansamblu, inclusiv modul în care au fost obținute probele, a fost echitabilă. Acest lucru implică o examinare a legalității în cauză și, unde este vorba de o încălcare a unui alt drept prevăzut de Convenție, a naturii încălcării constatate.

În ceea ce privește examinarea naturii încălcării constatate a Convenției, Curtea a reiterat că acordă o atenție deosebită folosirii în procedurile penale a probelor obținute prin măsuri

constatate ca fiind contrare art. 3. Folosirea unor astfel de probe, obținute ca rezultat al unei încălcări grave a unuia din drepturile esențiale garantate de Convenție, ridică întotdeauna chestiuni serioase cu privire la echitatea procedurilor. În special, Curtea a constatat că folosirea ca parte a probelor în procedurile penale a declarațiilor obținute ca rezultat al torturii atrage după sine inechitatea întregii proceduri, indiferent de faptul dacă admiterea probelor a fost decisivă pentru condamnarea reclamantului. Punerea la baza unei condamnări a probelor obținute ca rezultat al actelor de tortură „permite indirect legalizarea unei forme de comportament condamnat din punct de vedere moral, pe care autorii art. 3 au dorit să-l interzică sau, cu alte cuvinte, permite „brutalitatea sub acoperirea legii”.

Articolul 7 – Nicio pedeapsă fără lege

În cauza *Kononov c. Letoniei* [100], reclamantul s-a plâns, în temeiul art. 7 din Convenție, că a fost victima aplicării retroactive a unei legi penale. El a pretins, în special, că actele de care a fost acuzat nu constituiau o infracțiune la momentul săvârșirii lor nici în dreptul intern și nici în cel internațional, în timp ce excepția prevăzută la al doilea alineat al art. 7 nu se poate aplica în cazul său pentru că presupusele infracțiuni vădit nu intră în domeniul de aplicare a acestuia.

Curtea a notat că Guvernul pârât a contestat competența Curții de a pune la îndoială constatările de fapt și de drept ale instanțelor din Letonia. În această privință, Curtea a amintit că, în conformitate cu art. 19, singura sa datorie este de a asigura respectarea angajamentelor asumate de către părțile contractante la Convenție. Aceasta este în conformitate cu principiul subsidiarității care este inerent sistemului de protecție a drepturilor individuale instituit prin Convenție. În principiu, numai instanțele interne pot stabili faptele cauzei și interpreta dreptul intern. Curtea nu poate pune la îndoială evaluarea de către autoritățile interne, decât dacă aceasta este vădit arbitrară. Această regulă generală, care a fost inițial formulată în ceea ce privește dreptul la un proces echitabil în temeiul art. 6 § 1 din Convenție, se aplică tuturor dispozițiilor substanțiale ale Convenției.

În cauza *Vasiliauskas c. Lituaniei* [153], reclamantul s-a plâns că interpretarea largă a infracțiunii de genocid, adoptată de instanțele lituaniene, nu are bază în formularea acestei infracțiuni în dreptul internațional public. El a susținut că condamnarea sa pentru genocid, prin urmare, a constituit o încălcare a art. 7 al Convenției. Curtea a reiterat faptul că, în principiu, nu este sarcina sa de a se substitui jurisdicțiile interne. Având în vedere caracterul subsidiar al sistemului Convenției, nu este rolul Curții de a examina erori de fapt sau de drept pretins comise de o instanță națională, cu excepția cazului și în măsura în care acestea pot încălca drepturi și libertăți protejate de Convenție și cu excepția cazului în care evaluarea internă este vădit arbitrară. Acest lucru este valabil mai ales în cazul în care instanța internă evaluează fapte istorice sensibile,

deși Curtea poate accepta anumite adevăruri istorice bine cunoscute și se poate baza pe ele. Acest principiu se aplică și în cazul în care dreptul intern se referă la normele de drept internațional general sau acorduri internaționale și în cazul în care instanțele naționale aplică principiile dreptului internațional. În aceste condiții, Curtea, totuși, a reiterat faptul că puterile sale de control trebuie să fie mai mari în cazul în care dreptul din Convenție în sine cere existența unei baze legale pentru o condamnare. Art. 7 § 1 impune Curții să examineze dacă a existat o bază legală contemporană pentru condamnarea reclamantului și, în special, să se asigure că rezultatul atins de instanțele lituaniene a fost compatibil cu articolul invocat, chiar dacă au existat diferențe dintre abordarea juridică și raționamentul Curții și deciziile interne relevante. Acordarea unei puteri de revizuire mai reduse Curții ar face art. 7 lipsit de scopul său principal.

Articolul 8 – Dreptul la respectarea vieții private și de familie

În cauza *A.K. c Letoniei* [37], reclamanta s-a plâns că, din cauza neglijenței medicului, ei i-a fost refuzată o îngrijire medicală adecvată și rapidă sub forma unui test de screening prenatal, care ar fi indicat riscul fătului ei de a avea o tulburare genetică și care i-ar fi permis să aleagă sau nu continuarea sarcinii. De asemenea, ea s-a plâns că instanțele naționale, prin interpretarea în mod eronat a legii privind tratamentul medical, nu au reușit să stabilească o încălcare a dreptului său la respectarea vieții sale private. Curtea a reiterat faptul că obiectul și scopul care stă la baza Convenției, astfel cum este prevăzut la art. 1, este faptul că drepturile și libertățile trebuie să fie asigurate de către statul contractant în jurisdicția sa. Este fundamental, pentru mecanismul de protecție stabilit prin Convenție, ca sistemele naționale să ofere ele însele despăgubiri pentru încălcarea dispozițiilor sale, iar Curtea să exercite un rol de supraveghere supus principiului subsidiarității. Acest lucru este deosebit de important în cazul în care plângerea se referă la o situație în care statul se bucură de o marjă semnificativă de apreciere.

Având în vedere principiul subsidiarității, Curtea a considerat că era necesar în primul rând pentru instanțele interne să investigheze incoerențele identificate, în cadrul unei proceduri care să confere reclamantei garanțiile procedurale necesare, precum și să decidă dacă îngrijirile medicale oferite au fost compatibile cu drepturile sale în temeiul art. 8.

În cauza complexă *Khodorkovskiy și Lebedev c. Rusiei* [98], s-a reamintit că principiul subsidiarității dictează că Curtea nu va anula interpretări ale dreptului intern, date de către instanțele naționale, cu excepția unor circumstanțe specifice. Curtea deține numai un control rezidual în această sferă.

În cauza *Liu c. Rusiei* [108], reclamantii s-au plâns că refuzul de a acorda un permis de ședere primului reclamant și transferarea sa administrativă în China, au determinat o încălcare a dreptului la respectarea vieții lor de familie. Curtea a notat argumentul Guvernului potrivit căruia

raportul serviciilor de securitate care descria acuzațiile împotriva primului reclamant a fost examinat de instanțele naționale, care au constatat că aceasta a oferit o justificare suficientă pentru refuzul unui permis de ședere din motive de securitate națională. Hotărârea autorităților naționale privind existența unui pericol pentru securitatea națională este una pe care Curtea nu o poate contesta. Curtea este conștientă de rolul său subsidiar și marja largă de apreciere oferită statelor în materie de securitate națională și acceptă că este în sarcina fiecărui guvern, în calitate de gardian al siguranței poporului, să facă propria evaluare pe baza faptelor cunoscute. Astfel, o importanță semnificativă trebuie acordată hotărârilor autorităților interne și, în special, a instanțelor naționale, care sunt mai bine plasate pentru a evalua dovezile referitoare la existența unei amenințări a securității naționale.

Principiul subsidiarității, cu toate acestea, nu înseamnă renunțarea la orice supraveghere a rezultatului obținut în urma utilizării căilor de recurs interne. În caz contrar drepturile garantate de Convenție ar fi lipsite de orice substanță. În această privință, Curtea a reamintit faptul că Convenția urmărește să garanteze drepturi nu teoretice sau iluzorii, dar practice și eficiente. Ori de câte ori o acțiune interferează cu exercitarea unui drept din Convenție, cum ar fi cel din prezenta cauză, garanțiile procedurale disponibile individului vor fi deosebit de importante pentru a stabili dacă statul pârât a rămas în limitele marjei sale de apreciere. Potrivit unei jurisprudențe constante, în timp ce art. 8 nu conține cerințe procedurale explicite, procesul de luare a deciziilor ce duc la ingerințe trebuie să fie echitabil astfel, încât să permită respectarea adecvată a intereselor garantate individului prin art. 8.

În cauza *Schneider c. Germaniei* [136], reclamantul s-a plâns că decizia instanțelor interne de a-i refuza accesul la fiul său și informațiile despre circumstanțele sale personale i-au încălcat dreptul prevăzut de art. 8 al Convenției sub aspectul respectării vieții sale private și de familie. Potrivit unei jurisprudențe constante a Curții, autoritățile naționale au beneficiul contactului direct cu toate persoanele implicate. Din aceste considerente rezultă că sarcina Curții nu este de a substitui autoritățile naționale în exercitarea responsabilităților care le revin în ceea ce privește problemele de acces sau probleme cu privire la informații despre dezvoltarea personală a copilului, ci mai degrabă să revizuiască, în lumina Convenției, deciziile luate de aceste autorități în exercitarea marjei lor de evaluare. Cu toate acestea, restricțiile introduse de către autoritățile naționale cu privire la drepturile părintești necesită un control strict, deoarece acestea implică pericolul ca relațiile de familie între un copil și un părinte să fie prejudiciate sau chiar excluse.

Este interesant raționamentul Curții din cauza *Gross c. Elveției* [86], în care reclamanta s-a plâns, invocând art. 8, că autoritățile elvețiene, prin privarea ei de posibilitatea de a obține o doză letală de pentobarbital de sodiu, au încălcat dreptul de a decide prin ce mijloace și în ce moment

se va sfârși viața ei. Curtea (Camera din Secția II) a reiterat faptul că obiectul și scopul care stă la baza Convenției, astfel cum este prevăzut la art. 1, este faptul că drepturile și libertățile conținute de aceasta ar trebui să fie asigurate de către statul contractant în jurisdicția sa. Pentru mecanismul de protecție stabilit prin CEDO este fundamental ca sistemele naționale să ofere ele însele despăgubiri pentru încălcarea dispozițiilor sale, Curtea exercitând un rol de supraveghere supus principiului subsidiarității. Având în vedere considerațiile de mai sus, și în special principiul subsidiarității, Curtea a considerat că este în primul rând la latitudinea autorităților naționale să emită reglementări cuprinzătoare și clare cu privire la faptul dacă, și în ce circumstanțe, unei persoane în situația reclamantei – adică cineva care nu suferă de o boală terminală – ar trebui să i se acorde posibilitatea de a dobândi o doză letală de medicamente care să-i permită să pună capăt vieții sale, având în vedere faptul că legislația elvețiană autorizează eutanasia. Prin urmare, Curtea decide să se limiteze la concluzia că absența unor orientări juridice clare și cuprinzătoare a încălcat dreptul reclamantului la respectarea vieții sale private în conformitate cu art. 8 din Convenție, fără a face careva declarații cu privire la conținutul de fond la astfel de orientări. O atare abordare a magistraților a trezit controverse, iar cauza a fost deferită spre soluționare Marei Camere a Curții. Prin decizia [85] dată un an mai târziu de la emiterea hotărârii în fond, completul jurisdicțional al Marei Camere, cu votul a 9 pro la 8 contra, a declarat plângerea inadmisibilă pe motivul abuzului de drept de recurs individual.

Articolul 9 – Libertatea de gândire, de conștiință și de religie

În cauza *Leyla Sahin c. Turciei* [105], reclamanta a susținut că interdicția privind purtarea vălului islamic în instituțiile de învățământ superior a constituit o ingerință nejustificată în dreptul său la libertatea religioasă și, în special, dreptul ei de a-și manifesta religia. Curtea a observat că rolul mecanismului Convenției este, în esență, subsidiar. După cum este bine stabilit prin jurisprudența sa, autoritățile naționale sunt, în principiu, mai bine plasate decât o instanță internațională pentru a evalua nevoile și condițiile locale. Este de competența autorităților naționale să facă evaluarea inițială a “necesității” unei ingerințe, în ceea ce privește cadrul legislativ și măsura specială de punere în aplicare. Cu toate că o marjă de apreciere este lăsată la latitudinea autorităților naționale, decizia lor rămâne supusă controlului Curții în conformitate cu cerințele Convenției. La determinarea domeniului de aplicare al marjei de apreciere lăsată statelor, trebuie să se țină seama de importanța dreptului garantat de Convenție, natura activităților restricționate și obiectivul restricțiilor. Atunci când apar chestiuni privind relația dintre stat și religie, când opiniile într-o societate democratică diferă, rolului organismului național de luare a deciziilor trebuie să i se acorde o importanță deosebită. În astfel de cazuri, este necesar să se aibă

în vedere echilibrul just care trebuie să fie atins între diferitele interese aflate în joc: drepturile și libertățile altora, evitând tulburările civile, exigențele ordinii publice și a pluralismului.

Marja de apreciere este deosebit de importantă atunci când vine vorba despre reglementarea de către statele-contractante a purtării simbolurilor religioase în instituțiile de învățământ, dat fiind că normele cu privire la acest subiect variază de la o țară la alta, în funcție de tradițiile naționale, și nu există nicio concepție europeană uniformă a cerințelor de “protecție a drepturilor altora” și a “ordinii publice”. Ar trebui notat, în acest context, că însăși natura educației face puterile de reglementare necesare. Acest lucru, desigur, nu exclude supraveghere europeană, mai ales că aceste reglementări nu trebuie să implice o încălcare a principiului pluralismului, în conflict cu alte drepturi consacrate în Convenție sau în întregime să nege libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea.

Articolul 10 – Libertatea de exprimare

În cauza *Erla Hlynisdottir c. Islandei* (nr.2) [70], reclamanta s-a plâns că hotărârea Curții Supreme din Islanda a determinat o ingerință în dreptul său la libertatea de exprimare, care nu a fost “necesară într-o societate democratică” și, prin urmare, a încălcat art. 10 al Convenției.

Examinând plângerile cu privire la încălcarea art. 10, Curtea a instituit o serie de principii fundamentale. Libertatea de exprimare constituie unul dintre fundamentele esențiale ale unei societăți democratice și una dintre condițiile de bază pentru progresul acesteia și pentru autodeterminarea fiecărui individ. Conținutul alin. 2 al art. 10, se aplică nu numai “informațiilor” sau “ideilor” care sunt primite în mod favorabil sau considerate ca fiind inofensive sau ca o chestiune de indiferență, dar și celor care ofensează, șochează sau deranjează. Acestea sunt cerințele pluralismului, toleranței și spiritului deschis, fără de care nu există “societatea democratică”. După cum este prevăzut la art. 10, această libertate este supusă unor excepții, care trebuie, totuși, să fie interpretate în mod strict, iar necesitatea oricăror restricții trebuie să fie convingătoare.

Adjectivul “necesar”, în sensul art. 10, presupune existența unei “nevoi sociale presante”. Statele contractante au o anumită marjă de apreciere pentru a aprecia dacă există o astfel de necesitate, dar aceasta merge mână în mână cu supravegherea europeană, cuprinzând atât legislația, cât și deciziile de aplicare a acesteia, chiar și cele date de o instanță independentă. Prin urmare, Curtea este abilitată să ia decizia finală privind compatibilitatea unei “restricții” cu libertatea de exprimare, astfel cum este protejată de art. 10. Sarcina Curții, în exercitarea competenței sale de supraveghere, nu este de a lua locul autorităților naționale competente, ci mai degrabă să revizuiască, în conformitate cu art. 10, deciziile luate în temeiul marjei lor de apreciere. Acest lucru nu înseamnă că supravegherea este limitată la stabilirea faptului dacă statul pârât a

exercitat marja de apreciere în mod rezonabil, cu atenție și cu bună-credință. Ceea ce Curtea trebuie să facă este să se uite la interferența pretinsă în lumina cauzei în ansamblu și să determine dacă aceasta a fost “proporțională cu scopul legitim urmărit” și dacă motivele invocate de autoritățile naționale pentru a o justifica sunt “relevante și suficiente”. În acest sens, Curtea trebuie să se convingă că autoritățile naționale au aplicat standarde care au fost în conformitate cu principiile enunțate în art. 10 și, în plus, că s-au bazat pe o apreciere acceptabilă a faptelor relevante aplicate.

În evaluarea relevanței și suficienței constatărilor instanțelor naționale, Curtea, în conformitate cu principiul subsidiarității, ia în considerare măsura în care au fost echilibrate drepturile contradictorii implicate în acest caz, prin prisma jurisprudenței Curții în domeniu. În cazul în care raționamentul instanței naționale demonstrează o lipsă de angajament suficient cu principiile generale ale Curții în temeiul art. 10 din Convenție, marja de apreciere acordată autorităților va fi în mod necesar mai restrânsă.

În cauza *Rubins c. Letoniei* [132], reclamantul a pretins că demiterea sa a încălcat art. 10 din Convenție, din moment ce el a fost pedepsit pentru exprimarea unei opinii legitime cu privire la problemele existente în Universitate și pentru încercarea de a-și rezolva situația de muncă. Curtea a reiterat că, îndeplinind rolul său de supraveghere, trebuie să se convingă că autoritățile naționale au aplicat standarde care au fost în conformitate cu principiile enunțate în art. 10 și, în plus, că acestea s-au bazat pe o apreciere acceptabilă a faptelor relevante. În contextul litigiilor de muncă, Curtea a constatat că angajații datorează angajatorului o obligație de loialitate, moderație și discreție și că, atingând un echilibru echitabil, trebuie să fie luate în considerare limitele dreptului la libertatea de exprimare, precum și drepturile și obligațiile reciproce specifice pentru contractul de muncă și mediul profesional.

În cauza *Stojanovic c. Croației* [142], reclamantul a pretins că hotărârea instanțelor naționale i-a încălcat libertatea de gândire și libertatea de exprimare. În special, el s-a plâns că a fost obligat să plătească daune pentru prejudicierea reputației. Curtea a reiterat că, ținând cont de natura subsidiară a rolului său, aceasta trebuie să fie precaută în asumarea rolului unei instanțe de fond, în cazul în care acest lucru nu devine inevitabil prin circumstanțele unui caz particular. Nu este în sarcina Curții să substituie propria apreciere a faptelor celei făcute de instanțele naționale și, ca regulă generală, este pentru acele instanțe să aprecieze probele în fața lor. Cu toate că Curtea nu este ținută de constatările instanțelor judecătorești naționale, în condiții normale, este nevoie de elemente concludente pentru a se abate de la constatările de fapt la care au ajuns aceste instanțe. Curtea a considerat, totuși, că aceste elemente au fost reunite în cazurile în care deciziile autorităților naționale nu au fost bazate pe “o evaluare acceptabilă a faptelor relevante”, și a constatat în consecință încălcarea art. 10.

În cauza *Yordanova și Toshev c. Bulgariei* [158], reclamantii s-au plâns că au fost găsiți vinovați pentru defăimare și obligați să plătească daune. Curtea a reiterat că este în primul rând rolul instanțelor naționale să interpreteze și să aplice dreptul intern. Cu toate că Curtea poate și trebuie să exercite o anumită putere de control în această privință, din moment ce nerespectarea dreptului intern atrage după sine o încălcare a art. 10, domeniul de aplicare al sarcinii sale este supus unor limite inerente naturii subsidiare a Convenției și ea nu poate pune la îndoială modul în care instanțele interne au interpretat și aplicat dreptul național, cu excepția cazurilor de nerespectare flagrantă sau a arbitrarului.

Articolul 11 – Libertatea de întrunire și de asociere

În cauza de referință *Demir și Baykara c. Turciei* [62], reclamantii s-au plâns că instanțele naționale le-au refuzat dreptul de a forma sindicate și de a încheia acorduri colective. În ceea ce privește necesitatea unei astfel de ingerințe într-o societate democratică, Curtea a reiterat că restricțiile legale pot fi impuse cu privire la exercitarea drepturilor sindicale de către membrii forțelor armate, ai poliției sau ai administrației statului. Cu toate acestea, trebuie amintit de asemenea că excepțiile prevăzute la art. 11 trebuie interpretate în mod strict; numai motive convingătoare pot justifica restricțiile privind libertatea de asociere unor astfel de grupuri. Pentru a determina, în astfel de cazuri, dacă există o “necesitate” - și, prin urmare, o “necesitate socială presantă” - în sensul art. 11 § 2, statele au o marjă de apreciere limitată, care merge mâna în mâna cu o supraveghere europeană riguroasă, care cuprinde atât legea, cât și deciziile de a o aplica, inclusiv cele luate de instanțe judiciare independente. Curtea trebuie să examineze ingerința pretinsă în lumina cauzei în ansamblu și să determine dacă aceasta a fost “proporțională cu scopul legitim urmărit” și dacă motivele invocate de autoritățile naționale pentru a o justifica au fost “relevante și suficiente”. În acest sens, Curtea trebuie să se convingă că autoritățile naționale au aplicat standarde care au fost în conformitate cu principiile enunțate în dispoziția corespunzătoare a Convenției și, în plus, că ele și-au bazat deciziile pe o evaluare acceptabilă a faptelor relevante.

În cauza *United Communist Party of Turkey și alții c. Turciei* [149], reclamantii au susținut că dizolvarea Partidului Comunist Unit din Turcia și interzicerea pentru liderii acestuia de a deține funcții similare în oricare alt partid politic ar fi încălcat dreptul la libertatea de asociere, astfel cum este garantat de art. 11 al Convenției. Curtea a notat că o asociație, inclusiv un partid politic, nu este exclusă de sub protecția oferită de Convenție, pur și simplu pentru că activitățile sale sunt considerate de către autoritățile naționale ca subminând structurile constituționale ale statului și solicitând impunerea unor restricții. Curtea a afirmat în trecut că, deși, în principiu, autoritățile naționale sunt libere să adopte măsurile pe care le consideră necesare pentru a respecta statul de drept sau pentru a pune în aplicare drepturile constituționale, ele trebuie să facă aceasta într-un

mod care este compatibil cu obligațiile ce le revin în temeiul Convenției și sub rezerva controlului din partea instituțiilor Convenției.

Organizarea politică și instituțională a statelor-membre trebuie să respecte în mod corespunzător drepturile și principiile consacrate în Convenție. Puțin contează, în acest context, dacă dispozițiile în cauză sunt constituționale sau pur și simplu legislative. Din momentul în care aceste dispoziții sunt mijloacele prin care statul în cauză își exercită competența, acestea fac obiectul revizuirii în temeiul Convenției. Atunci când Curtea efectuează controlul său, sarcina sa nu este de a substitui cu propria evaluare pe cea a autorităților naționale competente, ci mai degrabă să revizuiască în conformitate cu art. 11 deciziile pe care acestea le-au luat în exercitarea discreției lor. Acest lucru nu înseamnă că Curtea trebuie să se limiteze la a verifica dacă statul pârât a exercitat discreția în mod rezonabil, cu atenție și cu bună-credință; ea trebuie să examineze pretinsa ingerință în lumina cauzei în ansamblu și să determine dacă aceasta a fost “proporțională cu scopul legitim urmărit” și dacă motivele invocate de autoritățile naționale pentru a o justifica sunt “relevante și suficiente”. În acest sens, Curtea trebuie să se convingă că autoritățile naționale au aplicat standarde care au fost în conformitate cu principiile enunțate la art. 11 și, mai mult, că au bazat deciziile pe o evaluare acceptabilă a faptelor relevante.

În cauza *Nemtsov c. Rusiei* [114], răposatul lider opozant rus s-a plâns că arestarea și detenția sa, precum și condamnarea pentru o infracțiune administrativă, au încălcat dreptul la libertatea de exprimare și dreptul la libertatea de întrunire pașnică, garantate la articolele 10 și 11 ale Convenției. Curtea a declarat că este conștientă de natura subsidiară a rolului său și recunoaște că trebuie să fie precaută în asumarea rolului unui tribunal de primă instanță, atunci când acest lucru nu devine inevitabil datorită circumstanțelor unui caz particular. În cazul în care au avut loc proceduri interne, nu este rolul Curții să substituie propria apreciere a faptelor celei făcute de instanțele naționale și, ca regulă generală, este pentru aceste instanțe să aprecieze probele în fața lor. Curtea, cu toate acestea, nu este ținută de constatările instanțelor interne, deși, în condiții normale, ea are nevoie de elemente concludente pentru a se îndepărta de la constatările de fapt la care au ajuns aceste instanțe.

De asemenea, în cauza *Hakobyan și alții c. Armeniei* [89], Curtea a reiterat că, în evaluarea probelor, aceasta a adoptat standardul probator “dincolo de orice îndoială rezonabilă”. Cu toate acestea, ea nu a avut niciodată scopul de a împrumuta abordarea sistemelor juridice naționale care utilizează acest standard. Rolul său nu este acela de a se pronunța asupra vinovăției penale sau răspunderii civile, ci asupra obligațiilor statelor contractante în baza Convenției. Particularitățile misiunii sale în temeiul art. 19 - de a asigura respectarea de către statele contractante a angajamentului lor de a garanta drepturile fundamentale consacrate în Convenție - determină

modul de abordare a chestiunii privind dovezi și probe. În cadrul procedurii în fața Curții nu există bariere procedurale cu privire la admisibilitatea probelor sau formule prestabilite pentru evaluarea acestora. Curtea adoptă concluziile care sunt, în opinia sa, susținute de evaluarea liberă a tuturor probelor, inclusiv deducțiile ce pot decurge din fapte și din argumentele părților. În conformitate cu jurisprudența stabilită, probele pot decurge din coexistența unor inferențe suficient de puternice, clare și concordate sau a unor prezumții de fapt similare necontestate.

Articolul 12 – Dreptul la căsătorie

În cazurile *I. c. Regatului Unit* [93] și *Christine Goodwin c. Regatului Unit* [54], reclamantele au suferit o operație de schimbare a sexului de la bărbat în femeie. Ele au susținut că restricția în legislația Regatului Unit de a se căsători cu un bărbat le-a împiedicat să încheie o căsătorie, încălcând art. 12 din Convenție. În jurisprudența sa, Curtea a pus accentul pe lipsa unei abordări comune europene cu privire la modul de a reglementa repercusiunile pe care recunoașterea legală a schimbării sexului le poate implica în alte domenii de drept, cum ar fi căsătoria, filiația, viața privată sau protecția datelor. Lipsa unei astfel de abordări comune între statele contractante cu sisteme juridice și tradiții foarte diverse nu este deloc surprinzătoare. În conformitate cu principiul subsidiarității, este, în primul rând, la latitudinea statelor contractante de a decide cu privire la măsurile necesare pentru a asigura drepturile din Convenție persoanelor aflate sub jurisdicția lor și rezolvarea, în cadrul sistemelor lor juridice naționale, a problemelor practice create de recunoașterea legală a statutului sexului după operație. Statele contractante trebuie să se bucure de o largă marjă de apreciere în acest sens. Deși există o largă acceptare a căsătoriei transsexualilor, puține țări permit căsătoria transsexualilor în baza genului atribuit. Curtea nu a fost convinsă însă că aceasta poate fi un argument pentru a lăsa această chestiune în întregime pe seama marjei de apreciere a statelor contractante. Acest lucru ar echivala cu constatarea că gama de opțiuni deschise unui stat contractant include un obstacol efectiv privind orice exercitare a dreptului la căsătorie. Marja de apreciere nu se poate extinde atât de considerabil. Chiar dacă statul contractant este cel ce determină condițiile în care, în privința unei persoane care pretinde recunoașterea legală ca transsexual, va stabili că reatribuirea genului a fost efectuată în mod corespunzător sau în care căsătoriile anterioare încetează să mai fie valabile, precum și formalitățile aplicabile în cazul căsătoriilor viitoare, Curtea nu a găsit nici o justificare pentru restricționarea generală a transsexualilor de a se bucura de dreptul de a se căsători.

În cauza controversată *Schalk și Kopf c. Austriei* [135], citată deja în contextul interpretării și aplicării conceptului marjei de apreciere, reclamantii au pretins încălcarea art. 12 pe motiv că, fiind un cuplu de același sex, li s-a refuzat posibilitatea de a se căsători sau de a avea relația lor recunoscută prin lege în dreptul intern austriac. Deși (la momentul examinării cauzei) doar șase

dintre statele membre ale Consiliului Europei permit căsătoria homosexuală, prevederea din Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene privind dreptul la căsătorie nu conține nicio referință despre bărbat și femeie. Trebuie să se concluzioneze că acest drept nu este limitat, în toate circumstanțele, la căsătoria dintre persoanele de sex opus și, prin urmare, art. 12 se poate aplica cererii invocate de reclamanti. În schimb, Carta lasă legea națională a statelor membre să decidă asupra oportunității de a autoriza mariajul homosexual. Curtea a subliniat că autoritățile naționale sunt mai bine plasate pentru a aprecia necesitățile sociale în materie și a răspunde la acestea, căsătoria având conotații sociale și culturale adânc înrădăcinate și care diferă de la o societate la alta. În concluzie, art. 12 nu impune statului austriac obligația de a permite cuplurilor homosexuale să se căsătorească.

Articolul 13 – Dreptul la un remediu efectiv

În cauza *Komanicky c. Slovaciei* [99], Curtea a stabilit că, în temeiul art. 1 din Convenție, responsabilitatea principală pentru implementarea și asigurarea respectării drepturilor și libertăților garantate de Convenție este pusă în sarcina autorităților naționale. Mecanismul apelării la instanța europeană este, prin urmare, subsidiar sistemelor naționale de protecție a drepturilor omului. Acest caracter subsidiar este consacrat în articolele 13 și 35 § 1 din Convenție.

În cauza *Gorbulya c. Rusiei* [83], Curtea a stipulat că regula epuizării căilor de recurs interne, menționată la art. 35 din Convenție, obligă pe cei care doresc să aducă un caz împotriva statului în fața instanței europene să utilizeze mai întâi căile de recurs prevăzute de sistemul juridic național. În consecință, statele sunt scutite de a răspunde pentru faptele lor în fața unui organism internațional înainte să fi avut posibilitatea de a redresa problema prin propriul lor sistem juridic. Regula se bazează pe ipoteza reflectată în art. 13 al Convenției, cu care art. 35 are o importantă afinitate, că există o cale de recurs eficientă disponibilă pentru a examina fondul unei “plângeri discutabile” în temeiul CEDO și de a oferi o soluție corespunzătoare. Mai mult decât atât, acesta este un aspect important al principiului conform căruia mecanismul de protecție stabilit prin Convenție este subsidiar sistemelor naționale de protecție a drepturilor omului.

În cauza *Souza Ribeiro c. Franței* [140], reclamantul, invocând art. 13 combinat cu art. 8, s-a plâns că nu a avut în dreptul francez nicio cale de recurs efectivă în ceea ce privește capătul său de cerere vizând pretinsa ingerință ilegală în dreptul la respectarea vieții private și de familie, ca urmare a expulzării sale în Brazilia. În cazurile referitoare la legile cu privire la imigrare, Curtea a afirmat în mod constant că, fiind o chestiune de drept internațional bine stabilită și obiect al dreptului internațional al tratatelor, statele au dreptul de a controla intrarea, șederea și expulzarea străinilor. În conformitate cu misiunea lor de menținere a ordinii publice, statele contractante au puterea de a expulza un străin condamnat pentru infracțiuni penale. Cu toate acestea, deciziile lor

În acest domeniu trebuie, în măsura în care acestea pot interfera cu un drept protejat în conformitate cu art. 8, alin. 1, să fie în conformitate cu legea, să urmărească un scop legitim și să fie necesare într-o societate democratică. În temeiul art. 1 din Convenție, responsabilitatea principală pentru implementarea și aplicarea drepturilor și libertăților garantate aparține autorităților naționale. Mecanismul judiciar al Curții este, așadar, subsidiar sistemelor naționale.

Curtea a reiterat în repetate rânduri că art. 13 garantează disponibilitatea la nivel național a unei căi de recurs pentru exercitarea substanței drepturilor și libertăților garantate de Convenție, indiferent de forma în care sunt asigurate în ordinea juridică internă. Efectul acestui articol este de a impune instituirea unei căi de recurs interne care să permită autorității competente naționale, atât de a examina o “plângere aparent întemeiată”, cât și de a adopta o soluție corespunzătoare. Întinderea obligațiilor statelor contractante în baza art. 13 variază în funcție de natura plângerii reclamantului. Statele beneficiază de o marjă de apreciere cu privire la modul în care acestea se conformează obligațiilor care le revin în temeiul acestei prevederi. Totuși, recursul impus de art. 13 trebuie să fie “eficient” în practică cât și în drept. În timp ce statele au o marjă de apreciere cu privire la modul în care acestea se conformează cu obligațiile care le revin în temeiul art. 13, această marjă nu trebuie să rezulte, ca și în cazul de față, în refuzul accesului în practică la un minim de garanții procedurale necesare pentru a-l proteja pe reclamant împotriva expulzării arbitrare. Curtea a reiterat că, ca și art. 6 din Convenție, art. 13 impune statelor contractante obligația de a organiza sistemele lor judiciare astfel încât instanțele să satisfacă cerințele sale. În acest sens, trebuie subliniată importanța art. 13 pentru conservarea naturii subsidiare a sistemului Convenției.

Mai mult, în cauza *Zullo Ernestina c. Italiei* [167], Curtea a reiterat că revine în primul rând autorităților naționale obligația de a remedia orice presupusă încălcare a Convenției. Curtea a avut deja ocazia să reamintească că, sub rezerva respectării cerințelor Convenției, statelor contractante li se oferă o anumită marjă de apreciere în ceea ce privește modul în care acestea oferă persoanelor remediul prevăzut la art. 13 și se conformează cu obligația în temeiul acestei dispoziții. Ea a subliniat, de asemenea, importanța normelor referitoare la principiul subsidiarității, astfel încât indivizii să nu fie forțați să adreseze în mod sistematic instanței de la Strasbourg plângeri care ar putea fi, în opinia Curții, mai adecvat satisfăcute în cadrul sistemului juridic național.

În cazul în care un stat a întreprins o mișcare semnificativă prin introducerea unei căi de recurs compensatorii, Curtea trebuie să lase o marjă mai largă de apreciere statului, permițându-i să organizeze remediul într-un mod compatibil cu propriul sistem juridic și tradiții și consonant cu standardele de viață în țara în cauză. Va fi mai ușor pentru instanțele interne să facă referire la sumele acordate la nivel intern pentru alte tipuri de daune (de exemplu pentru vătămare corporală,

daune legate de decesul unei rude sau daune în cazurile de defăimare), bazându-se pe intima lor convingere, chiar dacă acest lucru are ca rezultat adjudecarea unor sume mai mici decât cele stabilite de către Curte în cauze similare.

În conformitate cu jurisprudența Curții cu privire la interpretarea și aplicarea dreptului intern, datoria instanței de la Strasbourg este de a asigura respectarea angajamentelor asumate de către părțile contractante. Nu este funcția sa de a examina erori de fapt sau de drept pretinse a fi comise de o instanță națională, decât dacă și în măsura în care acestea pot încălca drepturi și libertăți protejate de Convenție. Mai mult decât atât, este în primul rând obligația autorităților naționale, în special a instanțelor, să interpreteze și să aplice dreptul intern. Prin urmare, Curtea trebuie să verifice dacă modul în care dreptul intern este interpretat și aplicat produce consecințe care sunt în concordanță cu principiile Convenției, interpretate în lumina jurisprudenței Curții. Acest lucru este valabil mai ales în cazul în care dreptul intern se referă în mod explicit la prevederile Convenției. Acest rol de supraveghere ar trebui să fie mai facil în ceea ce privește statele care au încorporat efectiv Convenția în sistemul lor juridic și aplică regulile sale în mod direct, deoarece cele mai înalte instanțe ale acestor state își vor asuma, în mod normal, responsabilitatea pentru punerea în aplicare a principiilor degajate de Curte. Principiul subsidiarității nu înseamnă renunțarea la orice supraveghere a rezultatului obținut de la utilizarea căilor de recurs interne, în caz contrar drepturile garantate ar fi lipsite de orice substanță. În această privință, trebuie să se reamintească faptul că Convenția urmărește să garanteze nu drepturi teoretice sau iluzorii, ci drepturi care sunt practice și eficiente.

În afară de faptul că existența unui recurs intern corespunde pe deplin cu principiul subsidiarității încorporat în Convenție, un astfel de remediu este mai aproape și mai accesibil decât o cerere adresată Curții, este mai rapid și este examinat în limba maternă a reclamantului; acesta oferă, deci, multiple avantaje care trebuie luate în considerare.

Articolul 14 – Interzicerea discriminării

În cauza recentă *Fabris c. Franței* [71], reclamantul s-a plâns de imposibilitatea de a-și exercita drepturile succesoriale, în calitate de copil „nelegitim”, pretinzând încălcarea art. 14 din Convenție coroborat cu art. 1 din Protocolul nr. 1. Curtea a reamintit că, în exercitarea drepturilor și libertăților recunoscute de Convenție, art. 14 interzice tratamentul diferit, fără o justificare obiectivă și rezonabilă, al persoanelor aflate în situații comparabile. În temeiul acestei dispoziții, o distincție este discriminatorie dacă ea „nu are o justificare obiectivă și rezonabilă”, și anume dacă nu urmărește un „scop legitim” sau dacă nu există un „raport rezonabil de proporționalitate între mijloacele folosite și scopul urmărit”. Statele contractante se bucură de o anumită marjă de apreciere în a determina dacă și în ce măsură diferențele între situații altminteri analoage justifică

diferențele de tratament. Întinderea acestei marje de apreciere variază în funcție de circumstanțe, subiect și context, însă este atribuția Curții să se pronunțe în ultimă instanță cu privire la respectarea cerințelor Convenției. Întrucât Convenția este în primul rând un sistem de protecție a drepturilor omului, Curtea trebuie totuși să ia în considerare evoluția situației în statele contractante și să reacționeze, de exemplu, la orice consens apărut cu privire la standardele de atins.

Curtea a reamintit că s-a ajuns de mult timp la un consens între statele membre ale Consiliului Europei cu privire la importanța egalității de tratament între copiii născuți din căsătorie și cei născuți în afara căsătoriei, ceea ce a condus în prezent la uniformizarea legislațiilor naționale în această privință – principiul egalității făcând să dispară înseși noțiunile de copil legitim și nelegitim – precum și la o evoluție socială și juridică care confirmă definitiv obiectivul egalității între copii. Curtea nu este chemată, în principiu, să soluționeze diferendele cu caracter pur privat. Cu toate acestea, în exercitarea controlului european ce îi revine, ea nu rămâne pasivă atunci când interpretarea făcută de către o instanță națională unui act juridic, fie că este vorba de o clauză testamentară, de un contract privat, de un document public, de o dispoziție legală sau de o practică administrativă, apare ca fiind nerezonabilă, arbitrară sau în flagrantă contradicție cu interdicția discriminării prevăzută la art. 14 și, mai general, cu principiile adiacente Convenției.

Curtea a repetat că rolul său nu este de a se pronunța cu privire la interpretarea cea mai corectă a dreptului intern, ci de a vedea dacă modul în care a fost aplicată această legislație a încălcat drepturile reclamantului garantate prin art. 14 din Convenție sau nu. Instanța europeană a statuat deja că instanțele judecătorești trebuie să examineze cu rigurozitate motivele legate de „drepturile și libertățile” garantate de Convenție cu care sunt sesizate și că este vorba de un corolar al principiului subsidiarității. Deși caracterul în esență declarativ al hotărârilor Curții lasă statului alegerea mijloacelor pentru a remedia consecințele încălcării, trebuie remarcat, în același timp, că adoptarea unor măsuri generale implică pentru stat obligația de a preveni, cu diligență, noi încălcări similare cu cele constatate în hotărârile Curții. Acest lucru conduce la obligația pentru judecătorii naționali să asigure, în conformitate cu ordinea constituțională și cu respectarea principiului securității juridice, efectul deplin al normelor Convenției, așa cum au fost interpretate de către Curte.

În cauza *Genderdoc-M c. Moldovei* [79], asociația reclamantă, invocând art. 14 coroborat cu art. 11 ale Convenției, a pretins că a fost discriminată în comparație cu alte asociații deoarece ea promovează interesele comunității gay din Moldova. Curtea a reiterat faptul că un tratament este discriminatoriu dacă nu are o justificare obiectivă și rezonabilă. Statele contractante se bucură de o anumită marjă de apreciere în a determina dacă și în ce măsură diferențele în situații similare

justifică un tratament legal diferit; scopul acestei marje va varia în funcție de circumstanțe, subiect și fundalul acestuia. Curtea reiterează că orientarea sexuală este un concept acoperit de art. 14 al Convenției. Atunci când distincția în cauză operează în această sferă intimă și vulnerabilă a vieții private a unei persoane sunt necesare motive deosebit de serioase care să fie aduse în fața Curții pentru a justifica măsurile reclamate. Dacă o diferență de tratament este bazată pe sex sau orientare sexuală, marja de apreciere acordată statului este îngustă, iar în asemenea situații principiul proporționalității nu doar obligă ca măsura adoptată să fie adecvată în general pentru atingerea scopului urmărit, dar trebuie demonstrat că ea a fost necesară în acele circumstanțe.

Articolul 1 Protocolul nr. 1 – Protecția proprietății

În cauza *Ramadhi și alții c. Albaniei* [129], Curtea a reamintit că art. 1 din Protocolul nr. 1 cuprinde trei reguli distincte: prima regulă, prevăzută în prima teză a primului alineat, este de natură generală și enunță principiul exercitării pașnice a dreptului de proprietate; a doua regulă, cuprinsă în a doua teză a primului alineat, se referă la privarea de proprietate și o supune anumitor condiții; a treia regulă, prevăzută în al doilea alineat, recunoaște că statele contractante au dreptul, printre altele, să controleze utilizarea proprietății în conformitate cu interesul general.

Curtea a reiterat faptul că statele au o marjă largă de apreciere pentru a determina ceea ce este în interesul public, în special în cazul în care o compensație pentru naționalizare sau expropriere este în cauză, la fel precum legiuitorul național dispune de o largă putere de apreciere și în ceea ce privește punerea în aplicare a politicilor sociale și economice. Cu toate acestea, marjă de apreciere nu este nelimitată și exercitarea ei este supusă controlului din partea instituțiilor Convenției. În conformitate cu art. 46, părțile contractante se angajează să se conformeze hotărârilor definitive ale Curții în litigiile în care ele sunt părți, executarea fiind supravegheată de către Comitetul de Miniștri. Unul dintre efectele acestei reglementări este că, în cazul în care Curtea constată o încălcare, statul pârât are obligația legală nu doar de a plăti celor interesați sumele acordate cu titlu de satisfacție, dar, de asemenea, să aleagă, sub supravegherea Comitetului de Miniștri, măsurile generale și/sau, după caz, individuale care urmează să fie adoptate în ordinea lor juridică internă pentru a pune capăt încălcării constatate de Curte și să remedieze efectele acesteia în măsura în care este posibil. Sub rezerva supravegherii de către Comitetul de Miniștri, autoritățile naționale au sarcina de a lua - retroactiv dacă este nevoie - măsurile necesare de compensare, în conformitate cu principiul subsidiarității, în temeiul Convenției, astfel încât Curtea să nu fie obligată să reitereze constatarea unei încălcări într-o lungă serie de cauze comparabile. Teoretic, nu este de competența Curții să determine care pot fi măsurile de remediere adecvate pe care trebuie să le ia un stat pârât în conformitate cu obligațiile care îi revin în baza art. 46 din

Convenție. Cu toate acestea, preocuparea Curții este de a facilita eliminarea rapidă și eficientă a unei disfuncționalități pe care a identificat-o în sistemul național de protecție a drepturilor omului.

În cauza *Maria Atanasiu și alții c. României* [111], reclamantele au pretins că imposibilitatea în care se află, de a obține restituirea bunurilor lor imobile naționalizate sau de a fi despăgubite, constituie o încălcare a dreptului la respectarea bunurilor, astfel cum este acesta recunoscut de art. 1 din Protocolul nr. 1. S-a subliniat că articolul invocat nu garantează un drept de a dobândi bunuri și nu le impune statelor contractante nicio restricție la libertatea lor de a stabili domeniul de aplicare a legilor pe care le pot adopta în materie de restituire a bunurilor și de a alege condițiile în care acceptă să restituie drepturile de proprietate persoanelor depozitate.

În schimb, art. 1 din Protocolul nr. 1 cere ca ingerința autorității publice în exercitarea dreptului la respectarea bunurilor să fie legală. Principiul legalității presupune și existența unor norme de drept intern suficient de accesibile, precise și previzibile în aplicarea lor. Orice ingerință în exercitarea unui drept sau a unei libertăți recunoscute de Convenție trebuie să urmărească un scop legitim. De asemenea, în cauzele care presupun o obligație pozitivă, trebuie să existe o justificare legitimă pentru inacțiunea statului. Principiul „justului echilibru”, inerent articolului în cauză, presupune existența unui interes general al comunității.

Datorită unei cunoașteri directe a societății lor și a nevoilor acesteia, autoritățile naționale sunt, în principiu, mai bine plasate decât judecătorul internațional pentru a determina ceea ce este de „utilitate publică”. În mecanismul de protecție instituit de Convenție, acestora le revine, așadar, obligația de a se pronunța primele asupra existenței unei probleme de interes general ce justifică măsuri aplicabile în domeniul exercitării dreptului de proprietate, inclusiv măsuri ce presupun privări și restituiri de bunuri. Prin urmare, ele se bucură aici de o anumită marjă de apreciere, ca în alte domenii asupra cărora se extind garanțiile Convenției. În plus, noțiunea de „utilitate publică” este amplă prin natura sa. În mod special, decizia de a adopta legi referitoare la privarea de proprietate sau care prevăd o despăgubire din fonduri publice pentru bunuri expropriate presupune, de obicei, analiza unor chestiuni politice, economice și sociale. Considerând că este normal ca legislatorul să dispună de o largă marjă în politica sa economică și socială, Curtea a declarat că respectă modul în care acesta concepe imperatiile „utilității publice”, cu excepția cazului în care judecata sa se dovedește a fi vădit lipsită de temei rezonabil.

Articolul 2 Protocolul nr. 1 – Dreptul la instruire

În cauza complexă *Catan și alții c. Moldovei și Rusiei* [53], reclamantii s-au plâns de închiderea forțată a școlilor în care învățământul se efectua în baza grafiei latine și de hărțuirea și intimidarea lor de către autoritățile „RMN” pentru opțiunea lor de a continua instruirea copiilor în școlile cu predare în limba română.

Curtea a recunoscut că, în ciuda importanței sale, dreptul la educație nu este unul absolut, și poate fi supus unor limitări. Cu condiția că nu este afectată esența dreptului, aceste limitări se permit implicit, deoarece dreptul de acces la educație “*prin însăși natura sa trebuie să fie reglementat de către stat*”. Pentru a asigura că limitările impuse nu aduc atingere dreptului în cauză într-o asemenea măsură încât să prejudicieze însăși esența acestuia și să priveze acest drept de eficiență, Curtea trebuie să se asigure că acestea sunt previzibile pentru cei interesați și urmăresc un scop legitim. Cu toate acestea, spre deosebire de poziția reflectată în art. 8 – 11 ale Convenției, ea nu este legată de o listă exhaustivă de “scopuri legitime”, în temeiul art. 2 al Protocolului nr. 1 la Convenție. Mai mult, o limitare va fi compatibilă cu acest articol doar dacă există o relație rezonabilă de proporționalitate dintre mijloacele utilizate și scopul care urmează a fi atins. Cu toate că decizia finală privind respectarea Convenției aparține Curții, statele contractante se bucură de o anumită marjă de apreciere în acest domeniu. Marja de apreciere crește odată cu nivelul de educație, în proporție inversă cu importanța acestei educații pentru cei implicați și pentru toată societatea.

În cauza *Altınay c. Turciei* [41], Curtea a statuat că normele cu privire la instituțiile de învățământ pot varia în timp, în funcție de nevoile și resursele comunității și trăsăturile specifice ale predării la diferite niveluri. În consecință, autoritățile naționale se bucură de o marjă de apreciere în acest domeniu, deși decizia finală în ceea ce privește respectarea cerințelor Convenției revine Curții. Curtea a considerat că, reglementând accesul la instituțiile de învățământ superior, rămâne la discreția statelor contractante evaluarea calităților cerute candidaților, în scopul selectării celor care sunt capabili să-și continue studiile la nivel superior. De asemenea, sarcina de a defini și elabora curriculum-ul este în primul rând o chestiune ce ține de decizia statelor contractante.

Articolul 3 Protocolul nr. 1 – Dreptul la alegeri libere

În ceea ce privește dreptul la alegeri libere, statele contractante au o largă marjă de apreciere, dar este de competența Curții să stabilească, în ultimă instanță, dacă cerințele art. 3 din Protocolul nr. 1 au fost respectate.

Spre exemplu, în cauza *Partidul Comunist al Rusiei și alții c. Rusiei* [122], reclamantii s-au plâns că reflectarea în mass-media a alegerilor din 2003 a fost părtinitoare, fapt care a fost în detrimentul partidelor și a candidaților de opoziție. Ei au considerat că, din această cauză, alegerile nu au fost “libere” încalcând art. 3 din Protocolul nr. 1 al Convenției. Curtea a amintit că articolul invocat nu a fost conceput ca un cod în materie electorală, destinat să reglementeze toate aspectele procesului electoral. Există numeroase modalități de organizare și de funcționare a sistemelor electorale și o multitudine de diferențe în dezvoltarea istorică, diversitatea culturală și gândirea

politică în Europa, și este sarcina statului de a-și modela propria sa viziune democratică. Statele “*se bucură de o libertate considerabilă în stabilirea normelor constituționale care reglementează alegerile parlamentare și componența Parlamentului, și criteriile relevante pot varia în funcție de factorii istorici și politici proprii fiecărui stat*”. În timp ce această marjă de apreciere este largă, ea nu este cu siguranță atotcuprinzătoare: normele care reglementează sistemul electoral “*nu ar trebui să fie de așa natură încât să excludă anumite persoane sau grupuri de persoane de la participarea în viața politică a țării și, în special, în alegerea legislativului, un drept garantat atât de Convenție, cât și de constituțiile tuturor statelor contractante*”. Este de competența Curții să stabilească, în ultimă instanță, dacă cerințele art. 3 din Protocolul nr. 1 au fost respectate. Ea trebuie să se asigure că restricțiile impuse nu împiedică libera exprimare a opiniei poporului.

4.4. Concluzii la Capitolul 4

Cercetând *supra* implicațiile principiului subsidiarității în sistemul CEDO, au fost degajate următoarele concluzii:

1. Principiul subsidiarității este una dintre regulile fundamentale care stau la baza întregului sistem al Convenției Europene a Drepturilor Omului. Consacrat în Declarațiile de la Interlaken (2010), Izmir (2011) și Brighton (2012), el presupune lărgirea dialogului între autoritățile naționale și Curtea Europeană. Coordonarea între sistemele naționale și europene de protecție, care sunt ele însele în mod constant în curs de dezvoltare, este necesară pentru menținerea unui echilibru între unitate și diversitate, dar complexitatea ei nu trebuie să conducă la o neutralizare de facto a dreptului de recurs individual și nici la abandonarea standardelor europene.

2. Doctrina celei de a patra instanțe este una dintre manifestările practice ale principiului subsidiarității. Abordarea adoptată de Curtea Europeană în legătură cu această doctrină este una de “auto-restricție judiciară”. Această auto-restricție este exercitată în special cu privire la următoarele: stabilirea faptelor cauzei; interpretarea și aplicarea dreptului intern; admisibilitatea și evaluarea probelor la proces; echitatea materială cu privire la rezultatul unui litigiu civil (în sens larg); vinovăția sau nevinovăția acuzatului în cadrul procedurilor penale.

3. Doctrina marjei de apreciere poate oferi funcții difuze pentru a raționaliza relația verticală dintre judecătorii de la Strasbourg, la nivel internațional, și autoritățile competente la nivel național sau local. Chiar și așa, noțiunea marjei de apreciere, ca o tehnică interpretativă a justificării adjudecării într-un anumit caz, prevede doar o bază analitică foarte îngustă pentru o structură politico-legală sistematică. În esență, această doctrină este considerată doar o dimensiune

a principiului mult mai cuprinzător al subsidiarității. Este notabil faptul că doctrina marjei de apreciere a stârnit multiple controverse printre specialiștii dreptului. Faptul că doctrina este lipsită de temei juridic explicit în textul Convenției consolidează temerea că Curtea de la Strasbourg limitează propria putere de revizuire în favoarea puterii de apreciere a autorităților naționale.

4. În sistemul CEDO, principiul subsidiarității nu este de o aplicabilitate absolută. În primul rând, acesta nu este unicul principiu fundamental al CEDO deoarece sistemul se bazează și pe un al doilea pilon, și anume pe regula că drepturile trebuie să fie efective, or Convenția are scopul de a garanta drepturi care nu sunt teoretice sau iluzorii, dar practice și efective. Acest principiu servește ca o contrabalansă a principiului subsidiarității. În cazul în care eșecul Curții de a acționa ar duce la o negare a justiției din partea sa, făcând drepturile garantate prin Convenție inoperante, Curtea poate și trebuie să intervină în rolul atribuit prin art. 19 al CEDO. În al doilea rând, este important de luat în considerație principiul interpretării evolutive a Convenției, în conformitate cu care aceasta din urmă este un instrument viu, care trebuie interpretat în lumina condițiilor actuale. În al treilea rând, principiul subsidiarității în sine nu este nici static și nici unilateral. Sub influența unei întregi serii de factori, interpretarea principiului subsidiarității oscilează între auto-limitarea și activismul judiciar. În contextul CEDO, pot fi identificate două tipuri de subsidiaritate: *subsidiaritatea procedurală*, care reglementează relația funcțională dintre Curte și autoritățile naționale și asigură împărțirea responsabilităților de acțiune și intervenție, și *subsidiaritatea de fond*, care reglementează responsabilitățile de luare a deciziilor și de evaluare.

5. Investigând jurisprudența forului contenciosului european al drepturilor omului sub aspectul aplicabilității principiului subsidiarității în contextul articolelor concrete din CEDO, s-a constatat că cele mai dese implicații ale respectivului principiu se regăsesc în privința: art. 2 (dreptul la viață), art. 3 (interzicerea torturii), art. 5 (dreptul la libertate și la siguranță), art. 6 (dreptul la un proces echitabil), art. 7 (nicio pedeapsă fără lege); art. 8 (dreptul la respectarea vieții private și de familie), art. 9 (libertatea de gândire, de conștiință și de religie), art. 10 (libertatea de exprimare), art. 11 (libertatea de întrunire și de asociere), art. 12 (dreptul la căsătorie), art. 13 (dreptul la un recurs efectiv), art. 14 (interzicerea discriminării), art. 1 Protocolul nr. 1 (protecția proprietății), art. 2 Protocolul nr. 1 (dreptul la instruire), art. 3 Protocolul nr. 1 (dreptul la alegeri libere). În ceea ce privește alte articole ale CEDO care consacră drepturi și libertăți, jurisprudența ce ar scoate în vizor subsidiaritatea, este fie foarte limitată, fie absentă.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

În contextul celor expuse, *scopul principal* al prezentului demers științific constă în cercetarea multiaspectuală a principiului subsidiarității pe terenul dreptului internațional public în genere și a dreptului internațional al drepturilor omului în special, cu definitivarea particularităților aplicabilității acestui principiu în diferite sisteme juridice internaționale de protecție a drepturilor omului și de către multiple jurisdicții internaționale. Cercetarea desfășurată ne-a permis să degajăm următoarele *concluzii cu caracter general*, și anume:

1. În contextul globalizării evolutive a lumii contemporane și rolului tot mai mare al organizațiilor și instituțiilor internaționale, partajarea competențelor între acestea din urmă și statele care le constituie sau intră sub jurisdicția lor capătă amploare și ia noi contururi. În contextul dat iese în avanscenă conceptul subsidiarității, care propune soluții conflictului de competențe atât în ceea ce privește adoptarea deciziilor, cât și controlul jurisdicțional. Din această perspectivă, studiul multidimensional al principiului subsidiarității se impune ca o necesitate științifico-practică și se lovește de următoarele *probleme de cercetare*: insuficiența surselor doctrinare care să analizeze natura juridică a subsidiarității pe terenul dreptului internațional al drepturilor omului în totalitate, incluzând și contenciosul interstatal general; lipsa unor lucrări încheiate care să releve particularitățile principiului respectiv în contextul legislației diferitor state și, în domeniul drepturilor omului, cum este cazul și al Republicii Moldova; absența unor cercetări teoretico-practice în domeniul dreptului CEDO în care să fie analizată exclusiv aplicabilitatea principiului subsidiarității în contextul fiecărui articol care consacră drepturi și libertăți din Convenția Europeană a Drepturilor Omului, existând doar publicații care scot în vizor implicațiile principiului pe terenul unor articole separate; insuficiența surselor doctrinare care să realizeze analiza paralelă a subsidiarității din perspectiva dreptului CEDO și a dreptului UE; numărul mic al cercetărilor în care să fie expusă esența principiului subsidiarității din perspectiva istorico-evolutivă; absența publicațiilor în limba română consacrate exclusiv subsidiarității în contextul dreptului internațional al drepturilor omului.

2. În urma cercetării reglementărilor naționale în materia subsidiarității ale diferitor state, federale și unitare, ajungem la concluzia că acest principiu, de regulă, nu este enunțat expres în textul actelor constituționale și altor acte legislative cu o forță juridică inferioară, însă își găsește reflectarea în prevederile normative care reglementează bazele organizării federative a statului și competențele partajate între autoritățile federale și subiecții federației, precum și în contextul autonomiei locale a unităților administrativ-teritoriale. În această optică, Legile Republicii Moldova privind descentralizarea administrativă și privind statutul municipiului Chișinău se

configurează drept o excepție pozitivă în legislația națională, întrucât enunță expres principiul subsidiarității în contextul raporturilor între autoritățile publice locale de diferite nivele. Pe de altă parte, asemenea referiri nu se regăsesc în legislația națională referitoare la protecția drepturilor omului.

3. Conform conceptului subsidiarității, regulile de guvernare sunt orientate spre recunoașterea nevoilor formațiunilor sociale mai mici și împuternicirea acestor formațiuni de a lua decizii și a acționa. Acest lucru sugerează prezumția că principiul subsidiarității, ca instrument de reglementare a raporturilor juridice într-o organizație de stat, încurajează: subiecții care sunt în măsură să-și rezolve problemele singuri – să acționeze în mod independent în acest scop; crearea unui model de interacțiune între subiecți, atunci când anumite obiective pot fi atinse numai prin colaborarea lor (solidaritate); identificarea celui mai eficient nivel de luare a deciziilor. Guvernarea bazată pe principiul subsidiarității crește șansele statului de a satisface nevoile specifice ale comunităților locale, de a susține inițiativele acestora și de a asigura colaborarea lor pentru rezolvarea problemelor locale și generale. Subsidiaritatea conduce în mod constant guvernarea de stat spre implementarea și protecția eficientă a drepturilor omului, creând astfel premisele pentru dezvoltarea statului de drept, unde principiul subsidiarității devine un instrument inalienabil de reglementare a raporturilor sociale. [1, p. 34]

4. Așa cum am încercat să accentuăm în prezentul demers științific, principiul subsidiarității are o accepțiune largă, care a evoluat în contextul federalismului și, ulterior, în procesul integrării europene. În urma analizei efectuate am devenit un adept al subsidiarității în această accepțiune filosofico-politică, profund umană și moralizatoare, esențială pentru funcționarea societății moderne, organizarea și avansarea statelor democratice, în care demnitatea umană și drepturile omului sunt respectate. Reieșind din aceste considerente, concluzionăm că subsidiaritatea este un principiu în temeiul căruia exercițiul responsabilităților publice trebuie, de manieră generală, să revină autorităților celor mai apropiate de cetățeni, astfel ca să fie asigurată stabilirea celui mai potrivit nivel de intervenție, de natură ca atribuirea unei responsabilități către o autoritate superioară să se întemeieze pe amploarea și natura sarcinii, reieșind din cerințele de eficacitate, eficiență și economie. Principiul subsidiarității în accepțiunea dreptului internațional al drepturilor omului poate fi definit ca fiind reflecția regulei generale conform căreia statele au responsabilitatea primară de a asigura implementarea și protecția drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, bucurându-se în acest scop de o marjă de apreciere, sub controlul mecanismelor internaționale de supraveghere și protecție. [2, p. 36]

5. Subsidiaritatea oferă o alternativă modelelor predominante de înțelegere a locului drepturilor omului în ordinea internațională, care se bazează în mare parte pe concepții mai

limitative de suveranitate. Aceasta apreciază libertatea și integritatea culturii locale, fără a reduce diversitatea la transmiterea și descentralizarea autorității; ea afirmă internaționalismul și intervenția, fără tentația unui super-stat sau altei autorități globale centralizate. În acest context, trebuie reținute unele fapte. În primul rând, trebuie să ne amintim că subsidiaritatea este un principiu general, nu o regulă clară. Chiar și în cadrul utilizărilor existente ale subsidiarității în dreptul și politica Uniunii Europene, principiul nu este un concept suficient de puternic pentru a rezolva de la sine problemele complexe și multiple. Acest aspect se va aplica cu atât mai mult în contextul sensibil al dreptului și politicii internaționale. Criteriile detaliate cu care operează subsidiaritatea nu sunt potrivite pentru abstractul raționament *ex ante*, ci trebuie să fie elaborate în timp, și concluziile la care va conduce vor fi întotdeauna contextuale și dinamice, conținând fluiditatea și flexibilitatea hotărârilor practice. Prin urmare, relevanța subsidiarității în domeniul drepturilor omului este elaborată în practică, aplicarea acesteia la cazuri concrete necesită prudență și deschidere față de un dezacord motivat.

6. În procesul exercitării competențelor jurisdicțiilor internaționale, regula epuizării căilor de recurs interne este o dovadă certă a aplicabilității principiului subsidiarității. Toate instanțele judecătorești internaționale ale căror activitate ține de contenciosul drepturilor omului sunt ținute să verifice dacă recursul la ele a fost precedat de vreun control judiciar național. Pe de o parte, regula epuizării cere ca reclamantul să se adreseze în primul rând suveranului teritorial pentru a obține justiție. Pe de altă parte, ea vizează protecția jurisdicțiilor internaționale de o sarcină insurmontabilă și uneori abuzivă din partea reclamanților. Prezența sa moderează conceptul de suveranitate a statelor și de fapt a făcut posibilă utilizarea de către victime a jurisdicțiilor internaționale în domeniul drepturilor omului.

7. Doctrina celei de a patra instanțe este una dintre manifestările practice ale principiului subsidiarității. Abordarea adoptată de Curtea Europeană în legătură cu această doctrină este una de “auto-restricție judiciară”. Această auto-restricție este exercitată în special cu privire la următoarele: stabilirea faptelor cauzei; interpretarea și aplicarea dreptului intern; admisibilitatea și evaluarea probelor la proces; echitatea materială cu privire la rezultatul unui litigiu civil (în sens larg); vinovăția sau nevinovăția acuzatului în cadrul procedurilor penale.

8. Doctrina marjei de apreciere poate oferi funcții difuze pentru a raționaliza relația verticală dintre judecătorii de la Strasbourg, la nivel internațional, și autoritățile competente de la nivel național sau local. Chiar și așa, noțiunea marjei de apreciere, ca o tehnică interpretativă a justificării adjudecării într-un anumit caz, prevede doar o bază analitică foarte îngustă pentru o structură politico-legală sistematică. În esență, această doctrină este considerată doar o dimensiune a principiului mult mai cuprinzător al subsidiarității. Este notabil faptul că doctrina marjei de

apreciere a stârnit multiple controverse printre specialiștii dreptului. Faptul că doctrina este lipsită de temei juridic explicit în textul Convenției consolidează temerea că Curtea de la Strasbourg limitează propria putere de revizuire în favoarea puterii de apreciere a autorităților naționale.

9. În sistemul CEDO, principiul subsidiarității nu este de o aplicabilitate absolută. În primul rând, acesta nu este unicul principiu fundamental al CEDO deoarece sistemul se bazează și pe un al doilea pilon, și anume pe regula că drepturile trebuie să fie efective, or Convenția are scopul de a garanta drepturi care nu sunt teoretice sau iluzorii, dar practice și efective. Acest principiu servește ca o contrabalanță a principiului subsidiarității. În cazul în care eșecul Curții de a acționa ar duce la o negare a justiției din partea sa, făcând drepturile garantate prin Convenție inoperante, Curtea poate și trebuie să intervină în rolul atribuit prin art. 19 al CEDO. În al doilea rând, este important de luat în considerație principiul interpretării evolutive a Convenției, în conformitate cu care aceasta din urmă este un instrument viu, care trebuie interpretat în lumina condițiilor actuale. În al treilea rând, principiul subsidiarității în sine nu este nici static și nici unilateral. Sub influența unei întregi serii de factori, interpretarea principiului subsidiarității oscilează între auto-limitarea și activismul judiciar. În contextul CEDO, pot fi identificate două tipuri de subsidiaritate: *subsidiaritatea procedurală*, care reglementează relația funcțională dintre Curte și autoritățile naționale și asigură împărțirea responsabilităților de acțiune și intervenție, și *subsidiaritatea de fond*, care reglementează responsabilitățile de luare a deciziilor și de evaluare.

10. Investigând jurisprudența forului contenciosului european al drepturilor omului sub aspectul aplicabilității principiului subsidiarității în contextul articolelor concrete din CEDO, s-a constatat că cele mai dese implicații ale respectivului principiu se regăsesc în privința: art. 2 (dreptul la viață), art. 3 (interzicerea torturii), art. 5 (dreptul la libertate și la siguranță), art. 6 (dreptul la un proces echitabil), art. 7 (nicio pedeapsă fără lege); art. 8 (dreptul la respectarea vieții private și de familie), art. 9 (libertatea de gândire, de conștiință și de religie), art. 10 (libertatea de exprimare), art. 11 (libertatea de întrunire și de asociere), art. 12 (dreptul la căsătorie), art. 13 (dreptul la un recurs efectiv), art. 14 (interzicerea discriminării), art. 1 Protocolul nr. 1 (protecția proprietății), art. 2 Protocolul nr. 1 (dreptul la instruire), art. 3 Protocolul nr. 1 (dreptul la alegeri libere). În ceea ce privește alte articole ale CEDO care consacră drepturi și libertăți, jurisprudența ce ar scoate în vizor subsidiaritatea, este fie foarte limitată, fie absentă.

Impactul cercetării asupra științei dreptului internațional:

1) Impactul cercetării se traduce printr-o analiză juridică profundă și complexă a naturii juridică, criteriile și ipostazele aplicării principiului subsidiarității în sistemul dreptului

internațional al drepturilor omului, constatările efectuate fiind racordate regulei epuizării căilor de recurs interne și doctrinei marjei de apreciere a statelor.

2) De asemenea cu caracter novator în doctrina națională au fost relevate particularitățile aplicabilității principiului subsidiarității, fiind scoasă în evidență jurisprudența pertinentă a Curții Europene a Drepturilor Omului.

3) Viabilitatea principiului subsidiarității a fost demonstrată prin prisma activităților mecanismelor jurisdicționale internaționale în domeniul protecției drepturilor omului, consolidat în aquis-ul lor jurisprudențial, precum și aplicabilității tratatelor internaționale de instituire a lor.

Astfel, **problema științifică importantă soluționată** constă în identificarea și formularea limitelor aplicabilității principiului subsidiarității de către diferite jurisdicții internaționale (Curtea Internațională de Justiție, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, Curtea de Justiție a Uniunii Europene, Curtea Inter-americană a Drepturilor Omului, Curtea Internațională Penală) și în contextul diverselor sisteme de protecție a drepturilor fundamentale ale omului (interstatal general, european, comunitar, american, al represiunii universale)

Concluziile formulate sugerează anumite **recomandări și propuneri** pe care îndrăznim să le avansăm, în contextul sporirii eficienței mecanismului de protecție a drepturilor omului în ordinea juridică internă și consolidării doctrinei dreptului internațional al drepturilor omului, și anume:

1. În scopul îmbunătățirii calității programelor de instruire a profesioniștilor din domeniul dreptului, introducerea în programele de formare continuă a judecătorilor și procurorilor la Institutul Național al Justiției a seminarului cu denumirea “*Principiul subsidiarității – conceptul și rolul său în contextul aplicării CEDO în ordinea juridică a Republicii Moldova*” în cadrul modulului generic de formare consacrat dreptului CEDO. Seminarul să aibă obiectivul înțelegerii de către magistrații moldoveni a importanței respectării principiului subsidiarității în procesul protecției drepturilor și libertăților fundamentale și că rolul primordial în acest proces le aparține anume lor. Pentru aceste scopuri Institutului Național al Justiției i-a fost recomandat un proiect de agendă pentru instruirea continuă în cadrul modulului Drepturilor omului, care prevede unități de conținut referitoare la aspectele principale ale principiului subsidiarității⁸. În egală măsură, studiul principiului subsidiarității se propune a fi introdus ca element de conținut în cadrul Programului de instruire inițială pentru candidații la funcția de judecător și procuror la disciplina CEDO și aplicarea jurisprudenței CtEDO în ordine juridică internă.

⁸ Anexa 11. Agendă de seminar propusă Institutului Național al Justiției.

2. Ținând cont de faptul că Republica Moldova a ratificat Protocolul 15 la Convenția Europeană a Drepturilor Omului, iar intrarea în vigoare a acestuia este condiționată de ratificarea unanimă din partea statelor-părți la Convenție, se recomandă autorităților naționale promovarea ratificării acestui instrument juridic internațional în cadrul structurilor europene, dar și cu ocazia formatării agendelor bilaterale.

3. În pofida faptului că Hotărârea Plenului Curții Supreme de Justiție cu privire la aplicarea de către instanțele judecătorești a unor prevederi ale Convenției Europene pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale, din 9 iunie 2014, nu are caracter obligatoriu, se recomandă insistent judecătorilor să țină cont de ea în procesul examinării cauzelor, atunci când se pune problema încălcării vreunui drept prevăzut de Convenția Europeană sau Protocoalele sale adiționale.

4. După modelul Hotărârii Plenului Curții Supreme de Justiție, se recomandă modificarea legilor în vigoare în domeniul drepturilor omului⁹ prin introducerea clauzei subsidiarității, iar legile eventuale noi în același domeniu să conțină referințe la clauza subsidiarității, în următoarea formulă expresă: ***responsabilitatea primară de a asigura respectarea drepturilor și libertăților fundamentale prevăzute de prezenta lege, potrivit principiului subsidiarității, îi revine statului. Înainte de a apela la instituțiile internaționale de protecție a drepturilor și libertăților prevăzute în prezenta lege, orice reclamant trebuie să fi adresat plângerea sa tuturor acelor instituții naționale care ar putea oferi un remediu eficient și adecvat în împrejurările cauzei.***

⁹ A se vedea Anexa 10. Legile Republicii Moldova cu implicații în domeniul drepturilor omului, care ar putea integra principiul subsidiarității.

BIBLIOGRAFIE

Bibliografia în limba română:

1. Antohi L. Conceptul modern al principiului subsidiarității în dreptul internațional public. In: Revista Institutului Național al Justiției (Categorie C), 2016, nr.1 (36), p. 33-39.
2. Antohi L. Dimensiunea principiului subsidiarității în dreptul internațional al drepturilor omului. In: Revista Institutului Național al Justiției (Categorie C), 2017, nr.3 (41), p. 33-39.
3. Bîrsan C. Convenția Europeană a Drepturilor Omului: comentariu pe articole. București: C.H. Beck, 2010. 1887 p.
4. Carta europeană a autonomiei locale. 15 octombrie 1985. În: Ediția oficială “Tratate internaționale”, 1999, vol. 14.
5. Charrier J.-L. Chiriac A. Codul Convenției Europene a Drepturilor Omului. Chișinău: Balacron, 2008. 724 p.
6. Constituția Republicii Moldova. 29 iulie 1994. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 18.08.1994, nr. 1.
7. Constituția României. 21 noiembrie 1991. În: Monitorul Oficial al României, 31.10.2003, nr. 767.
8. Convenția Europeană pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale. 4 noiembrie 1950. În: Ediția oficială “Tratate internaționale”, 1998, vol. 1.
9. Hotărârea Plenului Curții Supreme de Justiție cu privire la aplicarea de către instanțele judecătorești a unor prevederi ale Convenției Europene pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale. 9 iunie 2014. http://jurisprudenta.csj.md/search_hot_expl.php?id=181 (vizitat 10.09.2016).
10. Legea administrației publice locale a României. Nr. 215/2001. În Monitorul Oficial al României, 23.04.2001, nr. 204.
11. Legea privind descentralizarea administrativă. Nr. 435 din 28 decembrie 2006. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 02.03.2007, nr.29-31.
12. Legea privind statutul municipiului Chișinău. Nr. 136 din 17 iunie 2016 În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 16.09.2016, nr.306-313/645.
13. Legea privind organizarea administrativ-teritorială a Republicii Moldova. Nr. 764 din 27 decembrie 2001. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 29.01.2002, nr.16/53.
14. Morărescu A. Principiul proporționalității în sistemul Convenției Europene a Drepturilor Omului. Autoref. tezei de dr. drept. Chișinău, 2015. 29 p.

15. Poalelungi M. Obligațiile pozitive și negative ale statului prin prisma Convenției Europene pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale. Chișinău: Tipografia Centrală, 2015. 290 p.
16. Poalelungi M. ș.a. Manualul judecătorului pentru cauze civile. Chișinău: Tipografia Centrală, 2013. 1200 p.
17. Pop L. Subsidiaritatea – principiu de construcție politică europeană. În: Geographica Timisiensis, vol. 13, nr. 1, 2004, p. 49-74.
18. Protocolul nr. 15 la Convenția europeană a drepturilor omului. 24 iulie 2013. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 06.05.2014, nr. 104-109/273.
19. Renucci J.-F. Tratat de drept european al drepturilor omului. București: Hamangiu, 2009. 115 p.
20. Sârcu D. Accesul la Curtea Europeană a Drepturilor Omului: condiții de admisibilitate. Chișinău: Centrul de Drept, 2001. 123 p.
21. Sârcu D. Epuizarea căilor de recurs interne – condiție esențială pentru admisibilitatea cererilor prezentate Curții Europene a Drepturilor Omului. In: Analele științifice ale Universității de Stat din Moldova, Seria „Științe socioumanistice”, 2001, vol.1, p. 555-558.
22. Sârcu (Scobioală) D. Actul jurisdicțional internațional. Chișinău: Elan Poligraf, 2013. 330 p.
23. Sârcu D. Marja de apreciere recunoscută statelor în procesul aplicării Convenției Europene a Drepturilor Omului. În: Materiale Conferinței științifice internaționale dedicată celei de-a 70-a ani aniversări a dlui profesor universitar Nicolae Osmochescu, “Interacțiunea dreptului intern cu dreptul internațional: provocări și soluții”, Chișinău, Palatul Republicii, 14 noiembrie 2014. Chișinău: Tipografia Centrală, 2015, vol. II, p. 7-15.
24. Sârcu D., Antohi L. Epuizarea căilor de recurs interne și principiul subsidiarității prin prisma Convenției Europene a Drepturilor Omului. În: Revista moldovenească de drept internațional și relații internaționale, 2016, nr.2, p. 209-221.
25. Urda O.-A. Principiul subsidiarității și principiul proporționalității în cadrul Consiliului Europei. In: Analele științifice ale Universității „Al.I.Cuza” Iași, 2012, nr. 1, vol. LVIII, Științe juridice, p. 91-100.

Bibliografia în limba engleză:

26. Actul Unic European. 17 februarie 1986.
http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_singleact_ro.htm (vizitat 10.11.2014).

27. Arai-Takashi Yu. Margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the ECHR. Antwerp – Oxford – New York: Intersentia, 2002. 300 p.
28. Bakircioglu O. The Application of the margin of appreciation doctrine in freedom of expression and public morality cases. In: German Law Journal, 2007, vol. 8, p. 711-734.
29. Barton O. An analysis of the principle of subsidiarity in European Union law. In: North East Law Review, 2014, vol. 2, Issue 1, p. 83-88.
30. Bentham J. A Fragment on Government. New Jersey: The Law Book Exchange, 2001. 241 p.
31. Carozza P.G. Subsidiarity as a structural principle of international human rights law. In: American Law Journal, 2003, vol. no. 97, Issue 38, p. 38-79.
32. Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 26.10.2012, nr. C 326/392.
33. Cauza Afacerea greacă (cauza Danemarca, Suedia, Norvegia și Olanda c. Greciei). Raportul Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 05 noiembrie 1969. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73020> (vizitat 25.07.2015).
34. Cauza Agee c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 17 decembrie 1976. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75001> (vizitat 25.07.2015).
35. Cauza Agosi (Allgemeine Gold- Und Silberscheideanstalt A.G.) c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 09 martie 1983. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74098> (vizitat 25.07.2015).
36. Cauza Airey c. Irlandei. Hotărârea CtEDO din 09 octombrie 1979. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420> (vizitat 25.07.2015).
37. Cauza AK c. Letoniei. Hotărârea CtEDO din 24 iunie 2014. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145005> (vizitat 05.08.2016).
38. Cauza Aksoy c. Turciei Hotărârea CtEDO din 18 decembrie 1996. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003> (vizitat 25.07.2015).
39. Cauza Alliance for Natural Health și alții. Hotărârea CJUE nr.C-154/04 din 12 iulie 2005. <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=60405&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=878696> (vizitat 01.10.2016)
40. Cauza Almonacid-Arellano și alții c. Chile. Hotărârea CIADO din 26 septembrie 2006. http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_154_ing.pdf (vizitat 12.10.2016).
41. Cauza Altinay c. Turciei. Hotărârea CtEDO din 09 iulie 2013. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122497> (vizitat 05.08.2016).
42. Cauza Anglo-Iranian Oil Co. Hotărârea CIJ din 22 iulie 1952. <http://www.icj-cij.org/docket/files/16/1997.pdf> (vizitat 25.07.2015).

43. Cauza Atala Riffo c. Chile. Hotărârea CIADO din 24 februarie 2012. http://corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_239_ing.pdf (vizitat 12.10.2016).
44. Cauza Austin și alții c. Regatului Unit. Hotărârea CtEDO din 15 martie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109581> (vizitat 05.08.2016).
45. Cauza Becker c. Danemarcei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 03 octombrie 1975. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75008> (vizitat 25.07.2015).
46. Cauza Belev și alții c. Bulgariei. Hotărârea CtEDO din 02 aprilie 2009. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92020> (vizitat 10.09.2016).
47. Cauza Bonazzi c. Italiei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 13 decembrie 1978. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74911> (vizitat 25.07.2015).
48. Cauza Bozano c. Franței. Hotărârea CtEDO din 18 decembrie 1986. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57448> (vizitat 25.07.2015).
49. Cauza British American Tobacco (Investments) and Imperial Tobacco. Hotărârea CJUE nr. C-492/01 din 10 octombrie 2002. <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=47582&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=872857> (vizitat 12.10.2016).
50. Cauza Burden c. Regatului Unit. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 29 aprilie 2008. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86146> (vizitat 10.09.2016).
51. Cauza Cabrera García c. Mexic. Hotărârea CIADO din 26 noiembrie 2010. http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_220_ing.pdf (vizitat 12.10.2016).
52. Cauza Camovski c. Croației. Hotărârea CtEDO din 23 octombrie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113934> (vizitat 05.08.2016).
53. Cauza Catan și alții c. Moldovei și Rusiei. Hotărârea CtEDO din 19 octombrie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114082> (vizitat 05.08.2016).
54. Cauza Christine Goodwin c. Regatului Unit. Hotărârea CtEDO din 11 iulie 2002. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60596> (vizitat 05.08.2016).
55. Cauza Ciobanu c. Moldovei. Hotărârea CtEDO din 24 februarie 2015. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-157615> (vizitat 05.08.2016).
56. Cauza Colozza c. Italiei. Hotărârea CtEDO din 12 februarie 1985. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57462> (vizitat 10.09.2016).
57. Cauza Comisia Comunităților Europene c. Republica Federală a Germaniei. Hotărârea CJUE nr.C-103/01 din 22 mai 2003. <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=48309&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=878696> (vizitat 12 octombrie 2016).

58. Cauza Cunningham c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 01 iulie 1985. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-> (vizitat 25.07.2015).
59. Cauza De Becker c. Belgiei. Raportul Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 08 ianuarie 1960. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73711> (vizitat 25.07.2015).
60. Cauza De Cubber c. Belgiei. Hotărârea CtEDO din 26 octombrie 1984. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57465> (vizitat 25.07.2015).
61. Cauza Demir și Baykara c. Turciei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 12 noiembrie 2008. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89558> (vizitat 10.09.2016).
62. Cauza Demir și Baykara c. Turciei. Hotărârea CtEDO din 12 noiembrie 2008. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89558> (vizitat 05.08.2016).
63. Cauza De Varga-Hirsch c. Franței. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 09 mai 1983. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74691> (vizitat 25.07.2015).
64. Cauza De Wilde, Ooms și Versyp c. Belgiei. Hotărârea CtEDO din 18 iulie 1971. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57606> (vizitat 25.07.2015).
65. Cauza Deweer c. Belgiei. Hotărârea CtEDO din 27 februarie 1980. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57469> (vizitat 25.07.2015).
66. Cauza Dismissed Congressional Employees c. Peru. Hotărârea CIADO din 24 noiembrie 2006. http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_158_ing.pdf (vizitat 12.10.2016).
67. Cauza Donnelly ș.a. c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 05 aprilie 1973. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3173> (vizitat 25.07.2015).
68. Cauza Er și alții c. Turciei. Hotărârea CtEDO din 31 iulie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112586> (vizitat 05.08.2016)
69. Cauza Eriksson c. Suediei. Hotărârea CtEDO din 22 iunie 1989. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57481> (vizitat 10.09.2016).
70. Cauza Erla Hlynisdottir c. Islandei (nr.2). Hotărârea CtEDO din 21 octombrie 2014. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147272> (vizitat 05.08.2016).
71. Cauza Fabris c. Franței. Hotărârea CtEDO din 07 februarie 2013. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116716> (vizitat 05.08.2016).
72. Cauza Fadeyeva c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 09 iunie 2005. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69315> (vizitat 10.09.2016).
73. Cauza Fell c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 19 martie 1981. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73909> (vizitat 25.07.2015).

74. Cauza F.G. c. Suediei. Hotărârea CtEDO din 23 martie 2016. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161829> (vizitat 05.08.2016).
75. Cauza Finogenov și alții c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 20 decembrie 2011. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108231> (vizitat 05.08.2016).
76. Cauza G. c. Germaniei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 16 decembrie 1983. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74142> (vizitat 25.07.2015).
77. Cauza Garcia Ruiz c. Spaniei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 21 ianuarie 1999. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58907> (vizitat 10.09.2016).
78. Cauza Gelman c. Uruguay. Hotărârea CIADO din 20 martie 2013. http://www.corteidh.or.cr/docs/supervisiones/gelman_20_03_13_ing.pdf (vizitat 12.10.2016).
79. Cauza Genderdoc-M c. Moldovei. Hotărârea CtEDO din 12 iunie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111394> (vizitat 05.08.2016).
80. Cauza Germania c. Consiliului și Parlamentului UE. Hotărârea CJUE nr.C-233/94 din 13 mai 1997. <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=99910&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=869328> (vizitat 12.10.2016).
81. Cauza Ghirea c. Moldovei. Hotărârea CtEDO din 26 iunie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111582> (vizitat la 05.08.2016).
82. Cauza Giuliani și Gaggio c. Italiei. Hotărârea CtEDO din 24 martie 2011. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104098> (vizitat 05.08.2016).
83. Cauza Gorbulya c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 06 martie 2014. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-141382> (vizitat 05.08.2016).
84. Cauza Gorbunov și Gorbachev c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 01 martie 2016. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160993> (vizitat 05.08.2016).
85. Cauza Gross c. Elveției. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 30 septembrie 2014. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146780> (vizitat 05.08.2016)
86. Cauza Gross c. Elveției. Hotărârea CtEDO din 14 mai 2013. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119703> (vizitat 05.08.2016) .
87. Cauza Guincho c. Portugaliei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 06 iulie 1982. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74456> (vizitat 25.07.2015).
88. Cauza Guzzardi c. Italiei. Hotărârea CtEDO din 06 noiembrie 1980. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498> (vizitat 25.07.2015).

89. Cauza Hakobyan și alții c. Armeniei. Hotărârea CtEDO din 10 aprilie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110263> (vizitat 05.08.2016).
90. Cauza Handyside c. Regatului Unit. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 07 decembrie 1976. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499> (vizitat 10.09.2016).
91. Cauza Hatton și alții c. Regatului Unit. Hotărârea CtEDO din 07 decembrie 1976. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61188> (vizitat 10.09.2016).
92. Cauza Hilton c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 05 martie 1976. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75004> (vizitat 25.07.2015).
93. Cauza I. c. Regatului Unit. Hotărârea CtEDO din 11 iulie 2002. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60595> (vizitat 05.08.2016).
94. Cauza Irlanda c. Marii Britanii. Hotărârea CtEDO din 18 ianuarie 1978. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57506> (vizitat 25.07.2015).
95. Cauza Imakayeva c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 09 noiembrie 2006. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77932> (vizitat 05.08.2016)
96. Cauza Irlanda c. Regatului Unit. Hotărârea CtEDO din 18 ianuarie 1978. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57506> (vizitat 10.09.2016).
97. Cauza Karatas c. Turciei. Hotărârea CtEDO din 08 iulie 1999. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58274> (vizitat 10.09.2016).
98. Cauza Khodorkovskiy și Lebedev c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 25 iulie 2013. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122697> (vizitat 05.08.2016).
99. Cauza Komanicky c. Slovaciei (nr.6). Hotărârea CtEDO din 12 iunie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111402> (vizitat 05.08.2016).
100. Cauza Kononov c. Letoniei. Hotărârea CtEDO din 24 iulie 2008. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87934> (vizitat 05.08.2016).
101. Cauza Kozacioğlu c. Turciei. Hotărârea CtEDO din 19 septembrie 2009. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91413> (vizitat 10.09.2016).
102. Cauza Le Compte c. Belgiei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 06 octombrie 1976. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74763> (vizitat 25.07.2015).
103. Cauza Lehideux și Isorni c. Franței. Hotărârea CtEDO din 23 septembrie 1998. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58245> (vizitat 10.09.2016).
104. Cauza Levița c. Moldovei. Hotărârea CtEDO din 16 decembrie 2008. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90304> (vizitat 05.08.2016).
105. Cauza Leyla Sahin c. Turciei. Hotărârea CtEDO din 29 iunie 2004. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61863> (vizitat 05.08.2016).

106. Cauza Lingens & Leitgeb c. Austriei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 11 decembrie 1981. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74023> (vizitat 25.07.2015).
107. Cauza Lisica c. Croației. Hotărârea CtEDO din 25 februarie 2010, definitivă din 25 mai 2010. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97213> (vizitat 21.12.2015).
108. Cauza Liu c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 26 iulie 2011. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105764> (vizitat 05.08.2016).
109. Cauza Malahov c. Moldovei. Hotărârea CtEDO din 07 iunie 2007. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80914> (vizitat 05.08.2016).
110. Cauza Manoussakis și alții c. Greciei. Hotărârea CtEDO din 26 septembrie 1996. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5807> (vizitat 25.07.2015).
111. Cauza Maria Atanasiu și alții c. României. Hotărârea CtEDO din 12 octombrie 2010. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122762> (vizitat 05.08.2016).
112. Cauza Mironova S și alții c. Lituaniei. Hotărârea CtEDO din 08 decembrie 2015. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159049> (vizitat 05.08.2016).
113. Cauza M.N. și alții c. San Marino. Hotărârea CtEDO din 07 iulie 2015. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155819> (vizitat 25.07.2015).
114. Cauza Nemtsov c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 31 iulie 2014. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145784> (vizitat 05.08.2016).
115. Cauza Nielsen c. Belgiei. Raportul Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 15 martie 1960. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73439> (vizitat 25.07.2015).
116. Cauza Nikolova și Velichkova c. Bulgariei. Hotărârea CtEDO din 20 decembrie 2007. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84112> (vizitat 05.08.2016).
117. Cauza Obukhova c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 08 ianuarie 2009. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90468> (vizitat 10.09.2016).
118. Cauza Olaru ș.a. c. Moldovei. Hotărârea CtEDO din 28 iulie 2009, definitivă din 28 octombrie 2009. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93687> (vizitat 21.12.2015).
119. Cauza Olanda c. Parlamentului și Consiliului UE. Hotărârea CJUE C-377/98 din 9 octombrie 2001. <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=46255&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=872857> (vizitat 12.10.2016).
120. Cauza Orchowski c. Poloniei. Hotărârea CtEDO din 22 octombrie 2009. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95314> (vizitat 05.08.2016).
121. Cauza P. c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 12 decembrie 1990. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-791> (vizitat 25.07.2015).

122. Cauza Partidul Comunist al Rusiei și alții c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 19 iunie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111522> (vizitat 05.08.2016).
123. Cauza Perlala c. Greciei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 22 februarie 2007. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79589> (vizitat 10.09.2016).
124. Cauza Petkovski și alții c. Fosta Republică Iugoslavă Macedonia. Hotărârea CtEDO din 08 ianuarie 2009. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90418> (vizitat 10.09.2016).
125. Cauza Pla și Puncernau c. Andorei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 15 decembrie 2004. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61900> (vizitat 10.09.2016).
126. Cauza Poiss c. Austriei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 09 martie 1984. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74134> (vizitat 25.07.2015).
127. Cauza Poiss c. Austriei. Hotărârea CtEDO din 23 aprilie 1987. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57560> (vizitat 25.07.2015).
128. Cauza Privind anumite aspecte ale legilor cu privire la utilizarea limbilor în educație în Belgia c. Belgiei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 23 iulie 1968. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57525> (vizitat 10.09.2016).
129. Cauza Ramadhi și alții c. Albaniei. Hotărârea CtEDO din 13 noiembrie 2007. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83249> (vizitat 05.08.2016).
130. Cauza Regatul Unit c. Consiliului UE. Hotărârea CJEU C-84/94 din 12 noiembrie 1996. <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=99492&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=850119> (vizitat 10.09.2016).
131. Cauza Retimag c. Germaniei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 16 decembrie 1961. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-27971> (vizitat 25.07.2015).
132. Cauza Rubins c. Letoniei. Hotărârea CtEDO din 13 ianuarie 2015. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-149204> (vizitat 05.08.2016).
133. Cauza Rutkowski și alții c. Poloniei. Hotărârea CtEDO din 07 iulie 2015. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155815> (vizitat 05.08.2016).
134. Cauza Santo Domingo Massacre c. Columbiei. Hotărârea CIADO din 30 octombrie 2012. http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_259_ing.pdf (vizitat 12.10.2016).
135. Cauza Schalk și Kopf c. Austriei. Hotărârea CtEDO din 24 iunie 2010. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99605> (vizitat 05.08.2016).
136. Cauza Schneider c. Germaniei. Hotărârea CtEDO din 15 septembrie 2011. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106171> (vizitat 05.08.2016).
137. Cauza Scordino c. Italiei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 29 martie 2006. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925> (vizitat 10.09.2016).

138. Cauza Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Bulgare (Mitropolitul Innokentiy) și alții c. Bulgariei. Hotărârea CtEDO din 16 septembrie 2010. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100433> (vizitat 10.09.2016).
139. Cauza Shishanov c. Moldovei. Hotărârea CtEDO din 15 septembrie 2015, definitivă din 15 decembrie 2015. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-157341> (vizitat 21.12.2015).
140. Cauza Souza Ribeiro c. Franței. Hotărârea CtEDO din 13 decembrie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115498> (vizitat 05.08.2016).
141. Cauza Stec și alții c. Regatului Unit. Hotărârea CtEDO din 12 aprilie 2006. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73198> (vizitat 10.09.2016).
142. Cauza Stojanovic c. Croației. Hotărârea CtEDO din 19 septembrie 2013. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-126361> (vizitat 05.08.2016).
143. Cauza Șerban Marinescu c. României. Hotărârea CtEDO din 15 decembrie 2015. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159209> (vizitat 05.08.2016).
144. Cauza Tanrikulu c. Turciei. Hotărârea CtEDO din 08 iulie 1999. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58289> (vizitat 21.12.2015).
145. Cauza Temple c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 16 mai 1985. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73716> (vizitat 25.07.2015).
146. Cauza Times Newspapers Ltd (nr.1 și 2) c. Regatului Unit. Hotărârea CtEDO din 10 martie 2009. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91706> (vizitat 05.08.2016).
147. Cauza Timuș și Țaruș c. Moldovei. Hotărârea CtEDO din 15 octombrie 2013. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145955> (vizitat 05.08.2016).
148. Cauza Tupa c. Republicii Cehe. Hotărârea CtEDO din 26 mai 2011. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104893> (vizitat 05.08.2016).
149. Cauza United Communist Party of Turkey și alții c. Turciei. Hotărârea CtEDO din 30 ianuarie 1998. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58128> (vizitat 05.08.2016).
150. Cauza Van Der Sluijs, Zuiderveld și Klappe c. Olandei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 04 mai 1982. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74691> (vizitat 25.07.2015).
151. Cauza Van Oosterwijck c. Belgiei. Hotărârea CtEDO din 06 noiembrie 1980. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57549> (vizitat 25.07.2015).
152. Cauza Varnava și alții c. Turciei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 18 septembrie 2009. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94162> (vizitat 10.09.2016).
153. Cauza Vasiliauskas c. Lituaniei. Hotărârea CtEDO din 20 octombrie 2015. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158290> (vizitat 05.08.2016).

154. Cauza Velasquez Rodriguez c. Honduras. Hotărârea CIADO din 29 iulie 1988. http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_04_ing.pdf (vizitat 12.10.2016).
155. Cauza Vilho Eskelinen și alții c. Finlandei. Hotărârea CtEDO din 19 aprilie 2007. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80249> (vizitat 05.08.2016).
156. Cauza Wiggins c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 08 februarie 1978. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74362> (vizitat 25.07.2015).
157. Cauza Yefimenko c. Rusiei. Hotărârea CtEDO din 12 februarie 2013. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116369> (vizitat 05.08.2016).
158. Cauza Yordanova și Koshev c. Bulgariei. Hotărârea CtEDO din 02 octombrie 2012. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113542> (vizitat 05.08.2016).
159. Cauza X. c. Austriei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 06 martie 1980. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74267> (vizitat 25.07.2015).
160. Cauza X. c. Danemarcei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 16 decembrie 1981. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73664> (vizitat 25.07.2015).
161. Cauza X. c. Germaniei. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 08 decembrie 1981 <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74025> (vizitat 25.07.2015).
162. Cauza X. c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 06 martie 1982. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74003> (vizitat 25.07.2015).
163. Cauza X. c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 08 iulie 1980. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74424> (vizitat 25.07.2015).
164. Cauza X. c. Marii Britanii. Decizia Comisiei Europene a Drepturilor Omului din 12 mai 1977. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74476> (vizitat 25.07.2015).
165. Cauza Z. c. Finlandei. Hotărârea CtEDO din 25 februarie 1997. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58033> (vizitat 10.09.2016).
166. Cauza Zornić c. Bosniei și Herțegovinei. Hotărârea CtEDO din 15 iulie 2014, definitivă din 15/12/2014. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145566> (vizitat 25.07.2015).
167. Cauza Zullo Ernestina c. Italiei. Hotărârea CtEDO din 29 martie 2006. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72934> (vizitat 05.08.2016).
168. Chaplin J. Subsidiarity: The Concept and the Connections. In: Ethical Perspectives, 1997, vol. 4, nr. 2, p. 117-130.
169. Christoffersen J. Fair Balance: A Study of Proportionality, Subsidiarity and Primarity in the European Convention on Human Rights. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009. 668 p.

170. Constituția Austriei. Ultimele amendamente din 08.06.2016.
https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf (vizitat 10.09.2016).
171. Constituția Republicii Federale Germane. Ultimele amendamente din 23.12.2014.
<https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf> (vizitat 10.09.2016).
172. Constituția Statelor Unite ale Americii.
http://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm (vizitat 10.09.2016).
173. Convenția americană a drepturilor omului de la San Jose. 18 iulie 1978.
https://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.pdf
(vizitat 10.09.2016).
174. Costa J.-P. On the legitimacy of the European Court of Human Rights` Judgments. In: European Constitutional Law Review, 2011, nr. 7(2), p. 173-182.
175. Declarația adoptată în cadrul Conferinței de la Interlaken asupra viitorului Curții Europene a Drepturilor Omului. 19 februarie 2010.
http://www.echr.coe.int/Documents/2010_Interlaken_FinalDeclaration_ENG.pdf (vizitat 10.09.2016).
176. Enciclica Quadragesimo Anno, Papa Pius al XI, 1931.
http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno_en.html (vizitat 10.11.2014).
177. Enciclica Rerum Novarum, Papa Leon al XIII, 1891.
http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum_en.html (vizitat 10.11.2014)
178. Endo K. Subsidiarity & Its Enemies: To What Extent Is Sovereignty Contested in the Mixed Commonwealth of Europe? San Domenico: European University Institute, 2001. 42 p.
179. Endo K. The principle of subsidiarity: from Johannes Althusius to Jacques Delors. In: Hokkaido Law Review, 1994, vol. 43, nr.6, p. 553-652.
180. European Court of Human Rights, General statistics for 2016.
http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2016_ENG.pdf (vizitat 24.02.2017).
181. Fișierul Grefei Curții Europene A Drepturilor Omului asupra aplicabilității principiului subsidiarității. http://www.echr.coe.int/Documents/2010_Interlaken_Follow-up_ENG.pdf
(vizitat 05.07.2015).
182. Garlicki L. The European Court of Human Rights and the “Margin of Appreciation” Doctrine How Much Discretion Is Left to a State in Human Rights Matters? In: Administrative

- Regulation and Judicial Remedies, Institutum Jurisprudentiae Academia Sinica, Taipei, Taiwan, Republic of China, 2010, p. 53-96.
183. Greer S. Balancing' and the European Court of Human Rights: A Contribution to the Habermas-Alexy Debate. In: Cambridge Law Journal, 2004, vol. 63, nr.2, p. 412-434.
184. Greer S. Constitutionalising Adjudication under the European Convention on Human Rights. In: Oxford Journal of Legal Studies, 2003, vol. 23, p. 405-433.
185. Habermas J. Between Facts and Norms. Massachusetts: MIT Press, 1996. 680 p.
186. Henkin L. International Law: Politics, Values and Functions. Dordrecht, Boston: Martinus Nijhoff, 1990. 416 p.
187. Interinstitutional Agreement between the European Parliament, the Council and the Commission on Procedures for Implementing the Principle of Subsidiarity. In: Bulletin of European Communities, 1993, nr. 10-1993, vol. 26.
188. Interinstitutional Declaration on Democracy, Transparency and Subsidiarity. In: Bulletin of European Communities, 1993, nr. 10-1993, vol. 26.
189. Koh H.H. Bringing International Law Home. In: Houston Law Review, 1998, vol. 35, p. 623-681.
190. Kondratiene V. Aspects of legislative governance of a state: the principle of subsidiarity as a tool for local governance consolidation. In: Socialiniai tyrimai / Social Research, 2012, nr. 3 (28), p. 53-61.
191. Kossel C. Global Community and Subsidiarity. In: Communio – international catholic review, 1981, vol. VIII, nr. 1, p. 44-48.
192. Helfer R.L., Slaughter A.M. Toward a Theory of Effective Supranational Adjudication. In: Yale Law Journal, 1997, vol. 107, p. 273-391.
193. Letsas G. Two Concepts of the Margin of Appreciation. In: Oxford Journal of Legal Studies, 2006, vol. 26, nr. 4, p. 705-732.
194. Lööw L. The Principle of Subsidiarity an Examination of the Swedish Parliament's Application of the New Protocol on Subsidiarity. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:611135/FULLTEXT01.pdf> (vizitat 21.12.2015).
195. Maldonado C. E. Human Rights, Solidarity and Subsidiarity: Essay toward Social Ontology. Washington: The Council for Research and Values in Philosophy, 1997. 110 p.
196. Marquardt P.D. Subsidiarity and Sovereignty in the European Union. In: Fordham International Law Journal, 1994, vol. 18, Issue 2, p. 616-640.

197. Mills A. Federalism in the European Union and the United States: subsidiarity, private law, and the conflict of laws. In: University of Pennsylvania Journal of International Law, 2010, vol. 32, nr. 2, p. 369-455.
198. Milner D. Protocols no.15 and 16 to the European Convention on Human Rights in the context of the perennial process of reform: a long and winding road. In: Zeitschrift für Europarechtliche Studien, 2014, vol. 17, p. 19-51.
199. Mowbray A.R. A Study of the Principle of Fair Balance in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights. In: Human Rights Law Review, 2010, vol. 10, nr. 2, p. 289-317.
200. Neuman G. L. Subsidiarity. In: The Oxford handbook of international human rights law. Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 360-378.
201. Pellonpää M. Some thoughts on the principle of subsidiarity and margin of appreciation in the context of freedom of expression. In: Freedom of Expression: essays in honour of Nicolas Bratza, Wolf Legal Publishers, 2012, p. 519-540.
202. Protocolul (nr. 2) privind aplicarea principiilor subsidiarității și proporționalității. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 26.10.2012, nr. C 326/206.
203. Protocolul nr. 11 la Convenția europeană a drepturilor omului. 11 mai 1994 <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Html/155.htm> (vizitat 25.07.2015).
204. Rychlak R.J., Czarnetzky J.M. The International Criminal Court and the question of subsidiarity. In: Third World Legal Studies-2000-2003, Vol. 16, Article 6, p.. 115-139.
205. Shany Y. Toward a General Margin of Appreciation Doctrine in International Law? In: European Journal of International Law, 2006, vol. 16, nr. 5, p. 907-940.
206. Shelton D. Subsidiarity and Human Rights Law In: Human Rights Law Journal, 2006, vol. 27, p. 4-11.
207. Spielmann D. Allowing the right margin: The European Court of Human Rights and The National Margin of Appreciation Doctrine: Waiver of Subsidiarity of European Revue. In: Yearbook of European Legal Studies, 2012, vol. 14, p. 381- 418.
208. Statutul Curții Internaționale Penale. 17 iulie 1998. <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf> (vizitat 01.10.2016)
209. The exchange between the Human Rights Committee and the United States and the United Kingdom regarding the compatibility of reservations with the object and purpose of the ICCPR. Human Rights Committee, General Comment nr. 24, UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.6 (1994).

210. Tratatul de la Lisabona de modificare a Tratatului privind Uniunea Europeană și a Tratatului de instituire a Comunității Europene (92/C 191/01). În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 17.12. 2007, nr. C 306.
211. Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene (versiune consolidată). În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 26.10.2012, nr. C 326/47.
212. Tratatul privind Uniunea Europeană. 92/C 191/01. În: Jurnalul Oficial al Comunităților Europene, 29.07.1992, nr. C 191.
213. Tratatul privind Uniunea Europeană (versiune consolidată). În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 26.10.2012, nr. C 326/15.
214. Tümay M. The “Margin of appreciation doctrine” developed by the case law of the European Court of Human Rights. In: Ankara Law Review, 2008, vol. 5, nr. 2, p. 201-234.
215. Villiger. M.E. The Principle of Subsidiarity in the European Convention of Human Rights. In: Promoting Justice, Human Rights and Conflict Resolution through International Law. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2006, p. 623-637.
216. Wheatley S. Minorities under the ECHR and the Construction of a ‘Democratic Society’. In: Public Law, 2007, p. 770-792.
217. Yourow H.C. The Margin of Appreciation Doctrine in the Dynamics of European Human Rights Jurisprudence. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1996. 224 p.

Bibliografia în limba franceză:

218. Brunessen B. Un principe politique saisi par le droit. La justiciabilité du principe de subsidiarité en droit de l'Union européenne. In: Revue trimestrielle de droit européen, 2012, nr. 2, p. 329-354.
219. Cauza Căilor ferate Panevezys-Saldutiskis (Estonia c. Lituaniei). Hotărârea CIJ din 28/02/1939. http://www.icj-cij.org/pcij/serie_AB/AB_76/01_Panevezys-Saldutiskis_Arret.pdf (vizitat 25.07.2015).
220. Delmas-Marty M. Principes d’attribution, de subsidiarité et d’identité nationale des Etats membres. In: La Cour de la Justice et la Construction de l’Europe: Analyses et Perspectives de Soixante Ans de Jurisprudence. Asser Press: The Hague, 2013, p. 329-336.
221. De Salvia M., Soyer J.-C. Convention européenne de Droits de l’Homme. Le recours individuel supranational. Mode d’emploi. Paris: Librairie générale de droits et de la jurisprudence, 1992. 287 p.

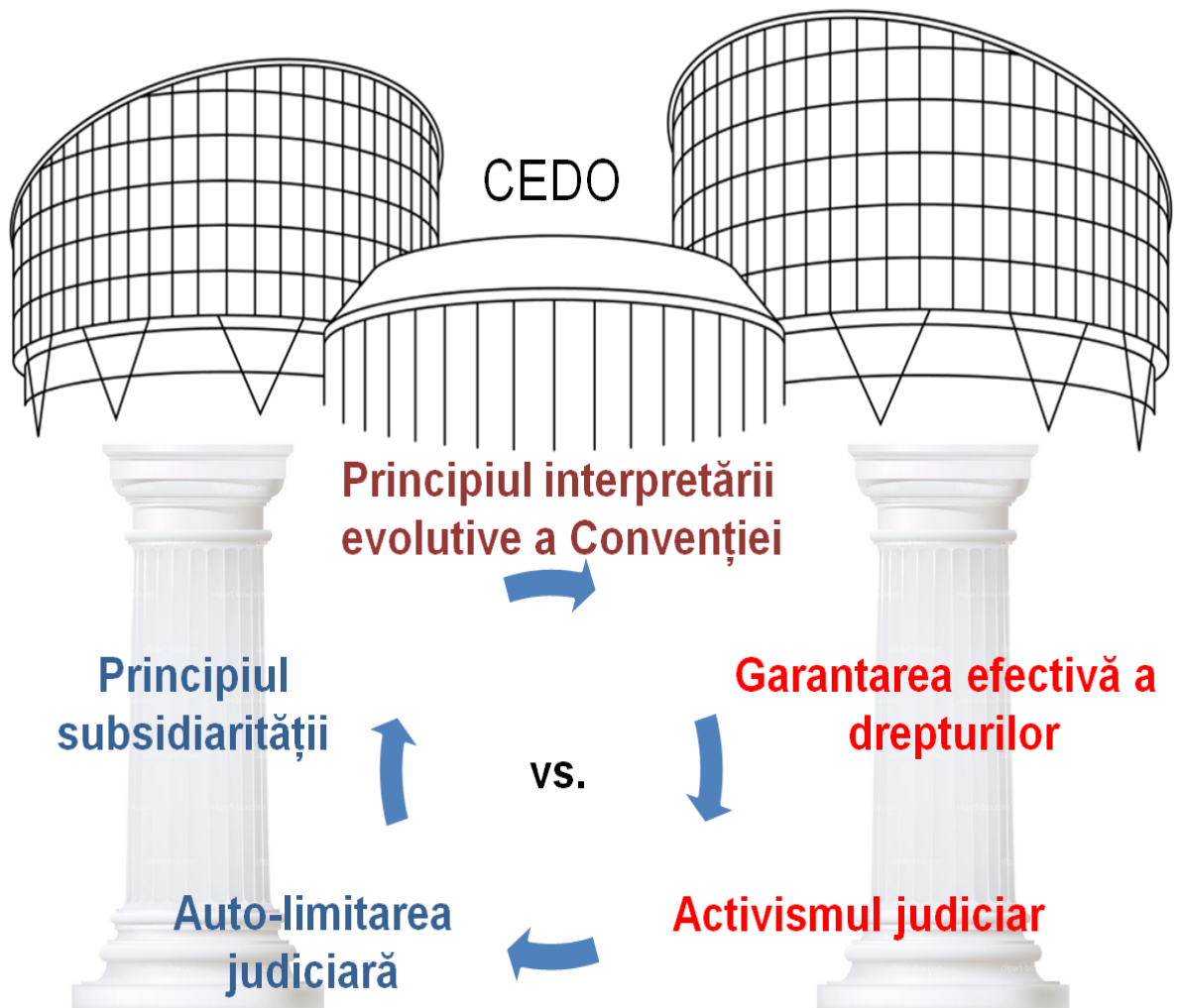
222. Ducoulombier P. Arrêts pilotes et efficacité des nouveaux recours internes. În: Le filtrage des affaires à Strasbourg: l'examen de la recevabilité par la Cour européenne des droits de l'Homme. Strasbourg: Éditions du Conseil de l'Europe, 2011, p. 255-292.
223. Gaudemet Y. Libres propos sur la subsidiarité, spécialement en Europe. In: Mélanges Paul Amselek, Bruxelles, Bruylant, 2005, p. 315-330.
224. Gomien D., Harris D., Zwaak L. Convention européenne des droits de l'homme et la Charte sociale européenne: droits et pratique. Strasbourg: Conseil de l'Europe, 1997. 479 p.
225. Greer S. La marge d'appréciation: interprétation et pouvoir discrétionnaire dans le cadre de la Convention Européenne des Droits de l'Homme. Strasbourg: Editions du Conseil de l'Europe, 2000. 62 p.
226. Imbert P.-H. De l'adhésion de l'Union Européenne a la CEDH. <http://droits-fondamentaux.u-paris2.fr/sites/default/files/publication/de-l-adhesion-de-l-ue-a-la-cedh.pdf> (vizitat 05.05.2015).
227. Lapointe B. Le principe de subsidiarité sous l'éclairage de l'enseignement social de l'église: limitation ou extension des compétences de la communauté européenne? In: L'identité politique. Paris: PUF, 1994, p. 445-460.
228. Pastre-Belda. B. La Cour européenne des droits de l'homme - Entre promotion de la subsidiarité et protection effective des droits. In: Revue trimestrielle des droits de l'homme, 2013, nr. 94, p. 251-273.
229. Sadeleer N. Particularités de la subsidiarité dans le domaine de l'environnement. In: Droit et Société, 2012, nr. 80, p. 73-90.
230. Sauve J.-M. Le principe de subsidiarité et la protection européenne des droits de l'homme. In: Recueil Dalloz, 2010, nr.22, p. 1368-1373.
231. Tavernier P. De la subsidiarité et de quelques notions voisines. Pérégrinations entre le droit international et le droit européen. In: La France, l'Europe et le monde: mélanges en l'honneur de Jean Charpentier. Paris: Pedone, 2008, p. 219-232.
232. Travaux Préparatoires de l'article 1er de la Convention européenne de Droits de l'Homme. [http://www.echr.coe.int/LibraryDocs/Travaux/ECHRTravaux-ART1-COUR\(77\)9-EN1290551.PDF](http://www.echr.coe.int/LibraryDocs/Travaux/ECHRTravaux-ART1-COUR(77)9-EN1290551.PDF) (vizitat 10.11.2014).
233. Viola F. Le principe de subsidiarité: pour ou contre l'Etat. http://www.unipa.it/viola/Le_principe_de_subsidiarite.pdf (vizitat 21.12.2015).

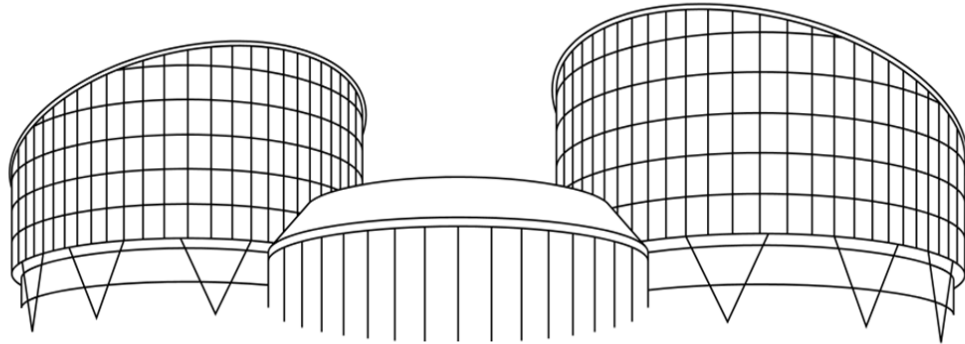
Bibliografia în limba rusă:

234. Гомиян С.В. Динамика развития принципа субсидиарности в Европейском союзе. В: Вестнике Международных Организаций, 2007, №6 (14), с. 54-66.
235. Конституция Российской Федерации. 12 декабря 1993. <http://www.constitution.ru/> (vizitat 10.09.2016).

Bibliografia în limba italiană:

236. Constituția Italiei. https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf (vizitat 10.09.2016).
237. Legea Italiei asupra autonomiei locale. Nr. 142 din 8 iunie din 1990. <http://www.comune.jesi.an.it/MV/leggi/l142-90.htm> (vizitat 10.09.2016).
238. Pizzolato F. Note sul principio di sussidiarietà. In: Rivista Internazionale Dei Diritti Dell'uomo, 1999, vol. 12, nr. 2, p. 493-516.

Principiul subsidiarității

Subsidiaritate procedurală
reglementează relația funcțională
dintre Curte și autoritățile
naționale și asigură împărțirea
responsabilităților de **acțiune și
intervenție**

Subsidiaritate de fond
reglementează distribuția
responsabilităților de **luare a
deciziilor și evaluare** între
Curte și autoritățile naționale

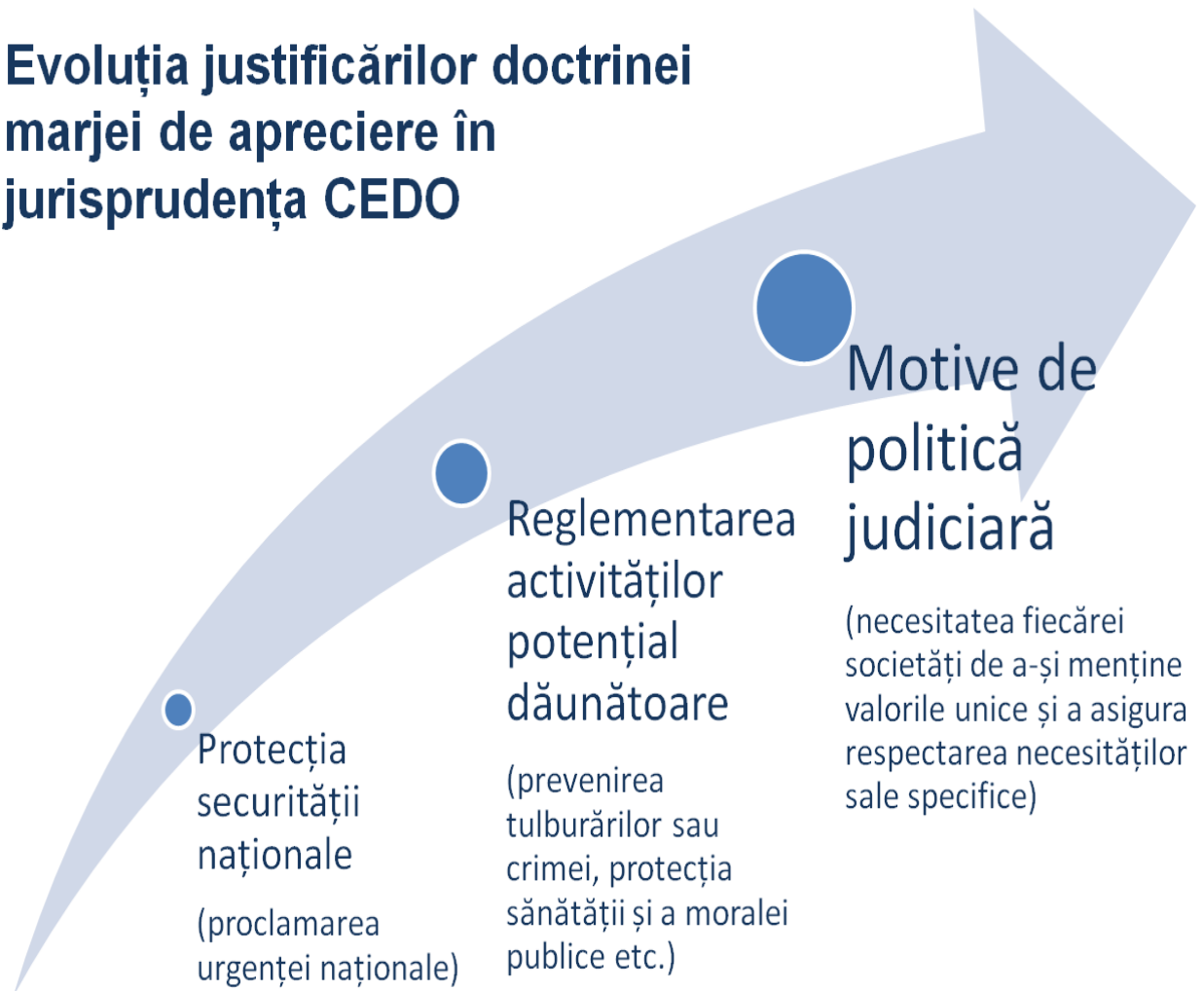
Epuizarea căilor de recurs interne

Protocolul nr. 15 la Convenția Europeană a Drepturilor Omului prevede includerea în Preambulul Convenției a următoarei prevederi:

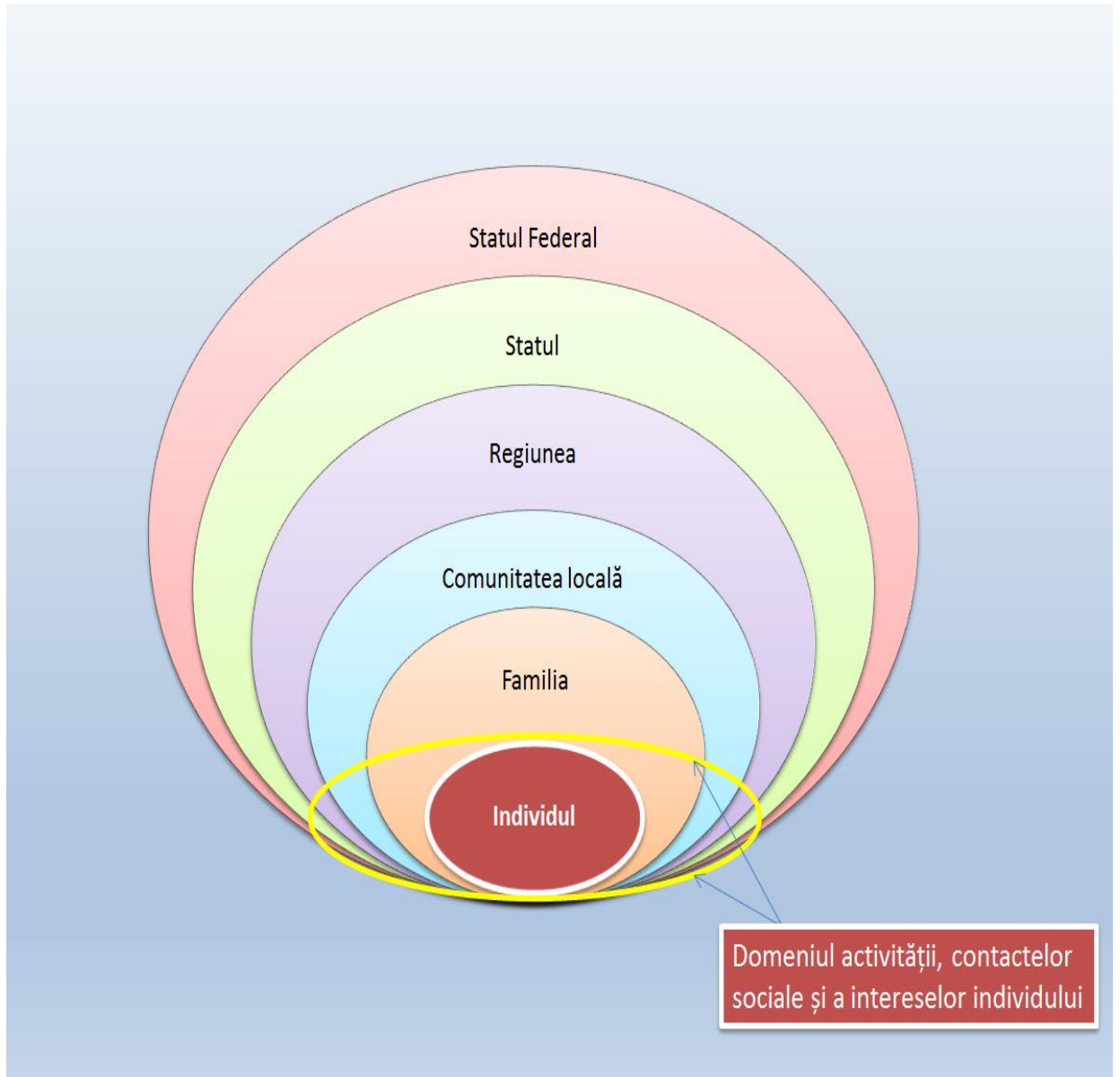
*”Afirmând că Înaltele Părți Contractante, în conformitate cu **principiul subsidiarității**, au responsabilitatea principală de a asigura drepturile și libertățile definite în prezenta Convenție și protocoalele sale, și că, procedând astfel acestea se bucură de o **marjă de apreciere**, sub rezerva competenței de supraveghere a Curții Europene a Drepturilor Omului, instituite prin prezenta Convenție.”*

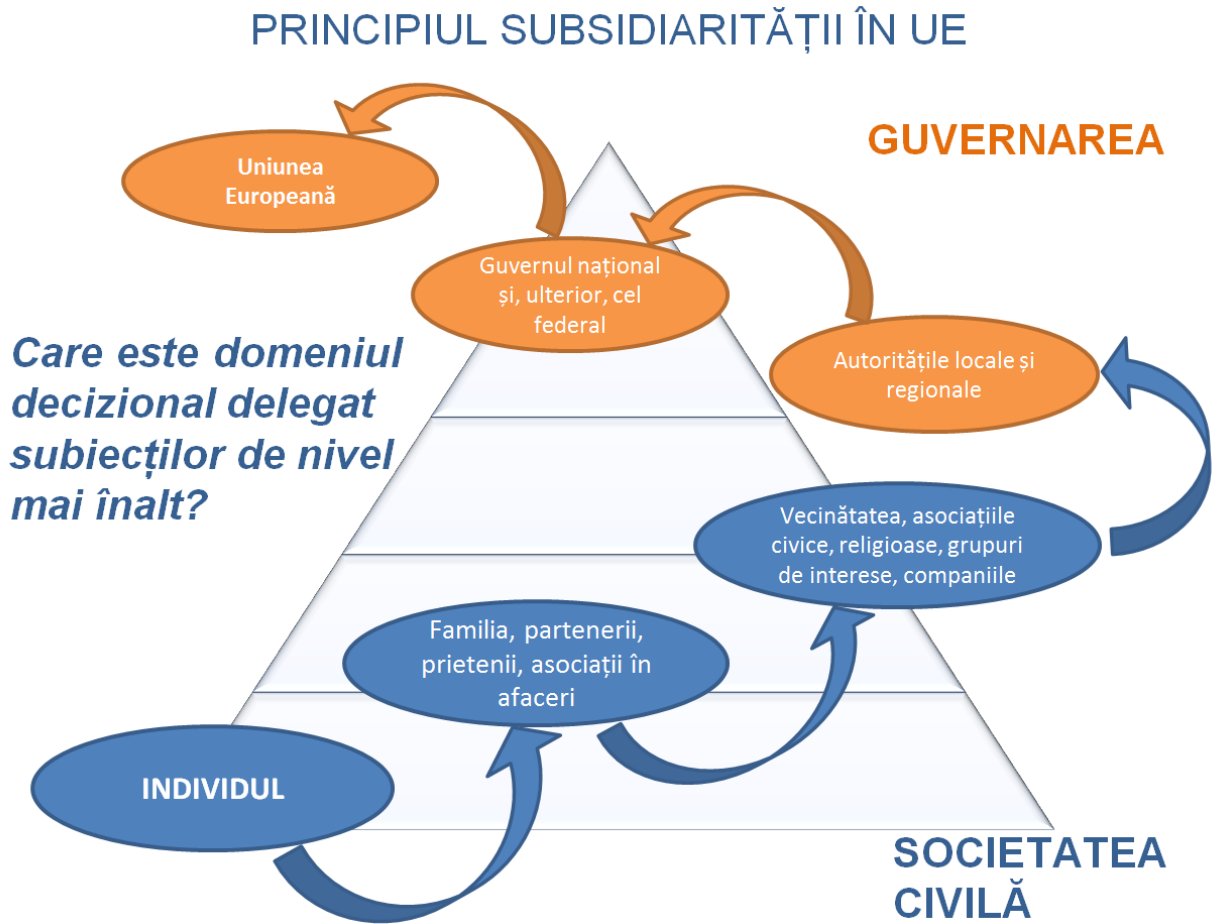

Evoluția justificărilor doctrinei marjei de apreciere în jurisprudența CEDO

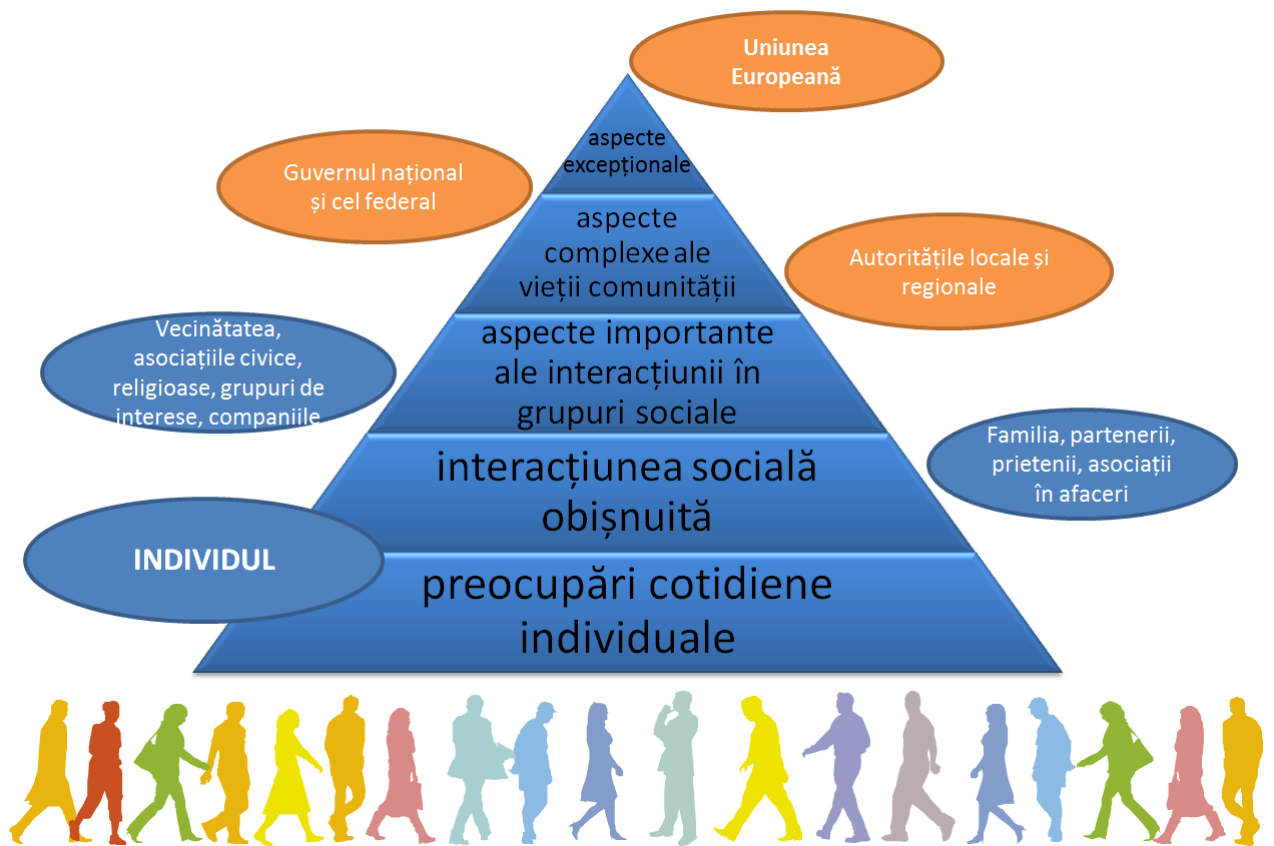

Anexa 5. Sferele subsidiarității în contextul unui stat federal

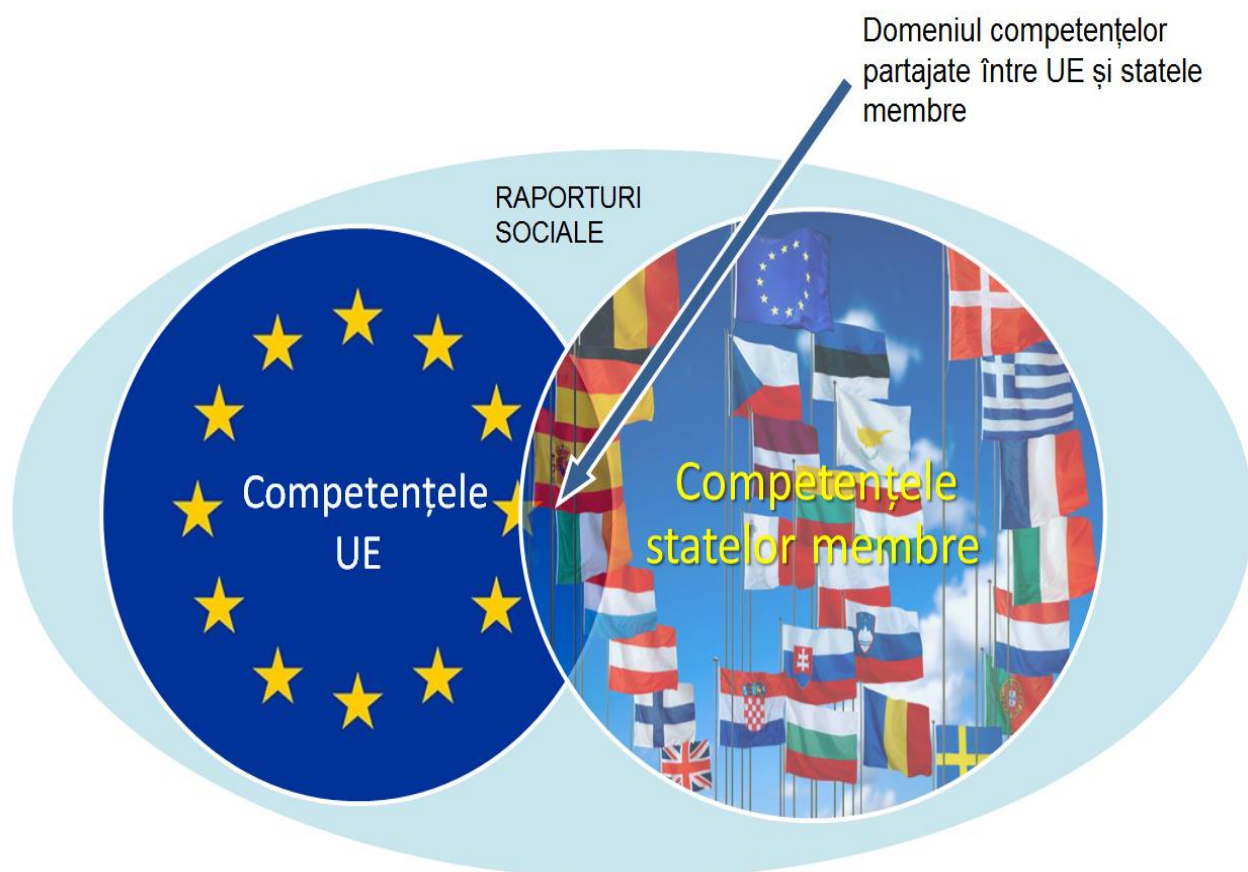

PRINCIPIUL SUBSIDIARITĂȚII ÎN UE

Anexa 8. Domeniul competențelor partajate între UE și statele-membre

În domeniile competențelor partajate UE poate interveni numai dacă:

- problema prezintă aspecte transnaționale;
- acțiunile realizate doar de statele membre sau lipsa unei acțiuni a Uniunii să fie contrară cerințelor tratatului sau să dăuneze semnificativ, într-un alt mod, intereselor statelor membre;
- o acțiune realizată la nivelul UE să prezinte avantaje evidente, datorită dimensiunilor sau efectelor acesteia.

Competențele Uniunii Europene

Tratatul privind Uniunea Europeană

Delimitarea competențelor Uniunii este guvernată de principiul atribuirii. Exercițarea acestor competențe este reglementată de principiile subsidiarității și proporționalității.

Principiul atribuirii

- Uniunea acționează numai în limitele competențelor care i-au fost atribuite de statele membre prin tratate, pentru realizarea obiectivelor stabilite prin aceste tratate.
- Orice competență care nu este atribuită Uniunii prin tratate aparține statelor membre.

Principiului subsidiarității

- În domeniile care nu sunt de competența sa exclusivă, Uniunea intervine numai dacă și în măsura în care obiectivele acțiunii preconizate nu pot fi realizate în mod satisfăcător de statele membre nici la nivel central, nici la nivel regional și local, dar datorită dimensiunilor și efectelor acțiunii preconizate, pot fi realizate mai bine la nivelul Uniunii.

Principiul proporționalității

- Acțiunea Uniunii, în conținut și formă, nu depășește ceea ce este necesar pentru realizarea obiectivelor tratatelor

Anexa 10. Legile Republicii Moldova cu implicații în domeniul drepturilor omului,
care ar putea integra principiul subsidiarității

1. Constituția Republicii Moldova, din 29 iulie 1994.
2. Legea privind administrația publică locală, nr. 436 din 28 decembrie 2006.
3. Legea privind statutul juridic special al Găgăuziei (Gagauz-Yeri), nr. 344 din 23.12.1994
4. Legea cu privire la libertatea de exprimare, nr. 64 din 23 aprilie 2010.
5. Legea privind accesul la informație, nr. 982 din 11 mai 2000.
6. Legea presei, nr. 243 din 26 octombrie 1994.
7. Legea privind libertatea de conștiință, de gândire și de religie, nr. 125 din 11 mai 2007
8. Legea privind întrunirile, nr. 26 din 22 februarie 2008
9. Legea cu privire la petiționare, nr. 190 din 19 iulie 1994.
10. Legea privind protecția datelor cu caracter personal, nr. 133 din 08 iulie 2011.
11. Legea ocrotirii sănătății, nr. 411 din 28 martie 1995.
12. Codul educației al Republicii Moldova, nr. 152 din 17 iulie 2014.
13. Legea privind tratatele internaționale ale Republicii Moldova, Nr. 595 din 24 septembrie 1999.
14. Legea pentru adoptarea Regulamentului Parlamentului, nr. 797 din 02 aprilie 1996.
15. Legea privind actele legislative, nr.780 din 27 decembrie 2001.
16. Legea privind actele normative ale Guvernului și ale altor autorități ale administrației publice centrale și locale, nr. 317 din 18 iulie 2003.

Anexa 11. Agendă de seminar propusă Institutului Național al Justiției

	AGENDĂ
08:45 – 09:00	<i>Înregistrarea participanților.</i>
09:00 – 09:45	Tema: Impactul aplicării principiului subsidiarității în sistemul Convenției europene a drepturilor omului
09:45– 10:30	Tema: Conceptul marjei de apreciere a statelor
10:30 – 10:40	Pauză
10:40 - 11:25	Tema: Regula epuizării căilor de recurs interne
11:25 - 12:10	Tema: Obligația pozitivă a statului de a institui un recurs efectiv
12:10 - 13:10	Pauză de cafea
13:10– 13:55	Tema: Impactul aplicării principiului subsidiarității pe terenul articolelor 2 și 3 din Convenția europeană a drepturilor omului
13:55– 14:40	Tema: Articolele 5 și 6 din Convenția europeană a drepturilor omului
14:40– 14:50	Pauză
14:50– 15:35	Tema: Drepturile calificate și aplicarea principiului subsidiarității
15:35– 16:20	Tema: Articolul 1, Protocolul 1 – dreptul de proprietate
16:20 – 16:30	Concluzii. Încheierea seminarului.

DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII

Subsemnatul Antohi Leonid, declar pe răspundere personală că materialele prezentate în teza de doctorat sunt rezultatul propriilor cercetări și realizări științifice. Conștientizez că, în caz contrar, urmează să suport consecințele în conformitate cu legislația în vigoare.

Antohi Leonid

Data

9 iulie 2018

CURRICULUM VITAE

Numele: Antohi

Prenumele: Leonid

Studii:

2012 - 2016 Studii doctorat, USM

2006 Curs de instruire pentru desfășurarea personalului civil în operațiuni de pace internaționale, Centrul German pentru Organizațiile Internaționale de Pace (ZIF)

2000 - 2002 Studii superioare licență, Facultatea de limbi moderne și clasice (limba engleză), Institutul de Instruire Continuă, USM

1993 - 1998 Studii superioare licență, Facultatea de drept, USM

Domeniile de interes științific: Drept internațional public
Drept internațional al drepturilor omului

Activitate profesională:

din 2015 Consilier superior, Manager de programe în Comisia Europeană pentru Eficiența Justiției (CEPEJ), Directoratul General I - Drepturile Omului și Statul de Drept, Consiliul European.

2010 - 2015 Consilier, Manager de proiecte în domeniul implementării naționale a drepturilor omului, Directoratul General I - Drepturile Omului și Statul de Drept, Consiliul European.

2005 - 2010 Consilier juridic superior, Oficiul Consiliului European în Republica Moldova.

2002 - 2005 Consilier juridic superior, Agenția Germană pentru Cooperare (GTZ).

1999 - 2002 Consilier juridic principal, Direcția juridică a Parlamentului Republicii Moldova.

1998 - 1999 Consilier juridic superior, Direcția generală legislație, Ministerul Justiției al Republicii Moldova.

Participări la foruri științifice (naționale și internaționale)

2017	Conferință cu privire la îmbunătățirea eficienței și calității justiției prin implementarea de către instanțe și Institutul Național al Justiției al Republicii Moldova a instrumentelor CEPEJ, 21 martie 2017, Chișinău, Republica Moldova.
2016	Conferința științifică ”Integrare prin cercetare și inovare”, 28-29 septembrie 2016, Chișinău, Republica Moldova.
2014	Conferința științifică ”Jurisdicția teritorială a statelor: obligații pozitive și responsabilitate”, 8 aprilie 2014, Chișinău Republica Moldova.
2014	Bunele practici ale cererilor individuale în fața Curților Constituționale din Europa, 7 iulie 2014, Strasbourg, Franța.
2014	Conferința HELP ”De la instruirea calitativă la decizii de înaltă calitate: provocări, metodologii și perspective”, 16-17 iunie 2014, Strasbourg, Franța.
2014	Conferința regională ”Asigurarea eficacității combaterii torturii și relelor tratamente în sistemele penitenciare” (moderator), 27 februarie 2014, Chișinău, Republica Moldova.
2013	Conferința regională ”Investigarea încălcărilor serioase a drepturilor omului de către angajații organelor de ocrotire a normelor de drept”, 24 septembrie 2013, Strasbourg, Franța.
2013	Conferință Internațională ”Codul de procedură penală al Ucrainei – practica aplicării și perspective”, 30 octombrie 2013, Kiev, Ucraina.
2013	Mecanismul național de prevenire (NPM) și alte mecanisme de luptă cu tortura: realizări și perspective, 2-3 decembrie 2013, Kiev, Ucraina.
2012	Conferință privind măsurile speciale de investigații, 31 octombrie 2012, Chișinău, Republica Moldova.
2008	Codul Civil al Republicii Moldova – cinci ani de implementare. Probleme, realizări și perspective, 18-19 septembrie 2008, Chișinău, Republica Moldova.
2006	Conferința aniversară ”Mersul Reformei Judiciare în Republica Moldova. Realizări, probleme, perspective”, 6-7 septembrie 2006.

Grade obținute:

2012	Consilier de stat de clasa I (07.01.2002)
------	---

LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE PUBLICATE LA TEMA TEZEI:

Articole în diferite reviste științifice

în reviste din Registrul Național al revistelor de profil, cu indicarea categoriei:

1. Antohi L., Sârcu D. Epuizarea căilor de recurs interne și principiul subsidiarității prin prisma Convenției europene a drepturilor omului. În: Revista moldovenească de drept internațional și relații internaționale (Categorie B), 2016, nr.2, pp. 209-221.
2. Antohi L. Conceptul modern al principiului subsidiarității în dreptul internațional public. În: Revista Institutului Național al Justiției (Categorie C), 2016, nr.1 (36), pp. 33-39.
3. Antohi L. Dimensiunea principiului subsidiarității în dreptul internațional al drepturilor omului. În: Revista Institutului Național al Justiției (Categorie C), 2017, nr.3 (41), pp. 33-39.

Materiale/ teze la forurile științifice

conferințe internaționale în republică:

4. Antohi L. Originea și evoluția istorică a principiului subsidiarității. În: Materialele conferinței științifice internaționale cu prilejul jubileului de 70 ani ai prof. N. Osmochescu, Chișinău, 14 noiembrie 2014. Chișinău: Tipografia Centrală, 2015, Volumul I, pp. 188-195.

conferințe cu participare internațională:

5. Antohi L. Suveranitatea de stat și principiul subsidiarității în sistemul CEDO. În: Materialele conferinței științifice pentru studenții ciclului I, II și doctoranzi, Chișinău, 8 aprilie 2014. Chișinău: CEP USM, 2015, pp. 58-61.

conferințe naționale:

6. Antohi L., Sârcu D. Aplicarea principiului subsidiarității de Curtea Europeană a Drepturilor Omului. În: Materialele Conferinței științifice naționale cu participare internațională „Integrare prin cercetare și inovare”, 28-29 septembrie 2016, Rezumate ale comunicărilor, Științe sociale, Volumul II, Chișinău: CEP USM, 2014, pp. 136-139.

Cunoașterea limbilor:

Limba română	Maternă
Limba engleză	Fluent
Limba rusă	fluent
Limba franceză	fluent

Date de contact de serviciu:

Adresa	Consiliul Europei (Agora) 67075 Strasbourg Cedex Franța
Telefon:	+33 (0) 3 90 21 49 65
E-mail	leonid.antohi@coe.int